

**Б.ОСМОНОВ АТЫНДАГЫ ЖАЛАЛ-АБАД
МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

**К.Ш.ТОКТОМАМАТОВ АТЫНДАГЫ
ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕСИТЕТИ**

КЫРГЫЗСТАН ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ

Диссертациялык кеңеш Д 12.20.614

*Кол жазма укугунда
УДК 343.82(575.2)(043.3)*

АХМАТОВА НАЗИРА ИСКАНДАРБЕКОВНА

**КЫРГЫЗСТАНДА МАМЛЕКЕТТИК БИЙЛИКТИН
БЕКЕМДЕЛИШИ МЕЗГИЛИНДЕГИ
САЯСИЙ – УКУКТУК РЕЖИМ**

12.00.01 – мамлекеттин жана укуктун теориясы жана тарыхы,
мамлекет жана укук жөнүндө окуулардын тарыхы

Юридика илимдеринин кандидаты
окумуштуу даражасын изденип алуу үчүн жазылган
д и с с е р т а ц и я

Илимий жетекчи:
юридика илимдеринин доктору,
профессор Адамбекова А.Д.

Жалал-Абад– 2021

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	3
1-бап. КЫРГЫЗСТАНДАГЫ МАМЛЕКЕТТИК ОРГАНДАРДЫН ИШМЕРДҮҮЛҮГҮНДӨГҮ САЯСИЙ – УКУКТУК РЕЖИМДИН БЕКЕМДЕЛИШИНИН УКУКТУК НЕГИЗДЕРИ	
1.1 Кыргызстандагы мамлекеттик бийликтин бекемделүүсүнүн шарты катары болгон демократиялык режимдин турукталуусун изилдөөнүн методологиясы.....	9
1.2 Мамлекеттик органдардын ишмердүүлүгүндөгү саясий – укуктук режимдин калыптанышынын укуктук негиздери.....	19
1.3 Укук коргоо органдары совет бийлигинин алгачкы жылдарындагы мамлекеттик аппараттын системасында: ишмердүүлүк режими.....	32
2-бап. СОВЕТ БИЙЛИГИНИН АЛГАЧКЫ ЖЫЛДАРЫНДАГЫ МАМЛЕКЕТТИК БИЙЛИКТИН АТАЙЫН ОРГАНДАРЫНЫН ИШМЕРДҮҮЛҮГҮНҮН УКУКТУК РЕЖИМИ	
2.1. Мыйзамдуулукту жана укук тартипти бекемдөөдөгү советтик сот органдарынын ролу	48
2.2. Бийликтин өзгөчө кырдаалдардагы органдарынын ишмердүүлүгүнүн укуктук режиминин өзгөчөлүктөрү.....	78
2.3. Кыргызстанда саясий-укуктук режимди түзүүдө прокуратуранын ролу.....	95
3-бап. КЫРГЫЗСТАНДЫН МИЛИЦИЯ ОРГАНДАРЫНЫН ЖАНА МАМЛЕКЕТТИК КООПСУЗДУК ОРГАНДАРЫНЫН ИШМЕРДҮҮЛҮГҮНҮН УКУКТУК РЕЖИМИ ЖАНА АЛАРДЫН МАМЛЕКЕТТИК БИЙЛИКТИ БЕКЕМДӨӨДӨГҮ РОЛУ	
3.1. Кыргызстандын милиция органдарынын мамлекеттин укуктук режимин бекемдөөдөгү ролу.....	124
3.2. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн саясий-укуктук режимин бекемдөө мезгилиндеги мамлекеттик коопсуздук органдарынын ролу.....	137
ТЫЯНАКТАР	144
КОЛДОНУЛГАН БУЛАКТАРДЫН ТИЗМЕСИ	149

КИРИШҮҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу.

Кыргыз эли өзүнүн эркин демократиялык өнүгүүсүн укукка негизделген жетишкендик жана мамлекеттик түзүлүш механизмдери менен биргеликте көрсөтө алган. Укук коргоочулук ишмердикти ишке ашырган органдардын иштешинин демократиялык режимин бекемдөөдө комплекстүү изилдөөлөр, буга чейинки алган тажрыйбаларды эске алуу менен мамлекеттик бийликти бекемдөөдөгү алардын ролун ар тараптуу иликтөө менен байланышы үчүн зарыл, мамлекеттик аппараттык ретспективдүү өсүшү, ошондой эле Кыргызстандын атайын шарттарында укук коргоо органдары үчүн да маанилүү.

Теориялык саясий-укуктук режимдин ролун теориялык жактан ойлонуштуруу, анын калыптандырууга болгон түздөн-түз таасири, мамлекеттик бийликтин орношу жана өнүгүшү укук коргоо органдарынын мындагы ролу, коомдун өз алдынчалуулугун жана кыргыз элинин укугун чагылдырат. Анын башкы шарты – укуктук мамлекеттин түзүлүшү, мыйзамдардын ишенимдүү жана кепилденген системасы, республикада мыйзамдуулукту жана укуктук тартипти камсыздоо.

Мунун башкы күчүнөн коомдук өнүгүүнүн ар түрдүү этаптарында укук коргоо органдарын үйрөнүү боюнча юридикалык илимдердин мааниси, конкреттешет, ал укук коргоо органдарынын ишин түзүү жана өркүндөтүү боюнча өткөрүлгөн чараларды ар тараптуу ачууга, айрыкча Советтер бийлигинин алгачкы жылдарында башкаруунун формаларын жана методдорун кайрадан карап чыгууга жана талдоого өбөлгө болот.

Белгилеп кетчү нерсе, Кыргызстанда мамлекеттик бийликтин орношундагы көптөгөн кыйынчылыктар революциянын идеяларын кабыл алууга калктын ар түрдүү катмарларынын иш жүзүндө даяр эместиги менен, андан мамлекеттик-укуктук режимди чыңдоого өтүшү менен түшүндүрүлөт, мында тийиштүү жоболор түзүлгөн ВЧК органдарына, юстицияга, сотторго,

революциялык трибуналдарга, соттук тергөөчүлөргө, милицияга, прокуратурага жана башка репрессиялык-жазалоочу бөлүмдөргө бөлүнгөн.

Мындан улам, тарыхый планда укук коргоо органдарынын маңызын иликтеп жана аныктоо зарыл, анткени алардын астында төмөнкүлөр турган: юстиция органдары, прокуратура, сот акыйкаттыгын жүргүзгөн органдар, ички коопсуздуктун укук коргоо органдары (ИИМ, ички армия), тышкы коопсуздуктун укук коргоо органдары (УКМК), атайын кызматтар, адвокатура, кайтаруу бөлүмдөрү, нотариат жана башка түзүмдөр.

Диссертация темасынын илимий мекемелер жүргүзгөн ири илимий программалар менен байланышы. Диссертациялык изилдөөнүн темасы демилгелүү болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Кыргызстанда мамлекеттик бийликти бекемдөө мезгилиндеги саясий-укуктук режимди комплекстүү иликтеп чыгуу.

Жогорудагы максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкүдөй **негизги милдеттер** коюлду:

- мамлекеттик органдардын ишмердигин ишке ашыруунун укуктук режимин калыптандыруунун укуктук негиздерине ретроспективдүү талдоолорду жүргүзүү;
- совет бийлигинин алгачкы жылдарында мамлекеттик аппарат системасында укук коргоо органдарын иштөө режимин иликтөө;
- өзгөчө мамлекеттик бийликтин ишин укуктук режимдин өзгөчөлүгүн аныктоо;
- бийликтин өзгөчө органдарынын ишмердүүлүгүнүн укуктук режиминин өзгөчөлүктөрүн иликтөө;
- мамлекеттин укуктук режимин бекемдөөдө Кыргызстандын милиция органдарынын ролун аныктоо.

Диссертациялык иштин илимий жаңылыгы биринчи жолу абдан көп сандагы илимий булактарды жана адабияттарды талдоого алуунун негизинде конкреттүү тарыхый жагдайларда Кыргызстандын укук коргоо органдарынын

жана мамлекеттик аппарат системасынын орношу, калыптанышы жана өнүгүшүндөгү айырмаланган өзгөчөлүктөрүн объективдүү чагылдырууга аракеттер жасалды, ошондой эле аталган көйгөйдү иликтөө боюнча теориялык мүнөздөгү изилдөө болуу менен бирге мамлекеттик аппаратты бекемдөөнүн укуктук негиздерин өнүктүрүү жана өркүндөтүү боюнча практикалык сунуштар жана корутундулар аныкталгандыгында турат.

Изилдөөнүн тажрыйбалык маанилүүлүгү саясий-укуктук режимди түзүү жана чыңдоо процесси жөнүндө иштелип чыккан теориялык жоболор жана мыйзамдарды заманбап шарттарда мамлекеттик бийликти бекемдөө процессинде анын укуктук базасы катары талдоого алуу Кыргызстан боюнча укук коргоо органдарынын калыптанышы боюнча жаңы маалымат жана материалдар менен билимдерди жана тажрыйбаны кеңейтет жана тереңдетет да, бул органдардын ишин жакшыртуу боюнча оң тажрыйба катары пайдаланууга мүмкүнчүлүктөрдү берет.

Диссертациянын материалдары мамлекеттик бийликтин иштешинин саясий-укуктук режими боюнча маселелер тууралуу монография жазуу үчүн теориялык-практикалык база болуп берет; жогорку окуу жайлардын юридикалык дисциплиналар боюнча окуу процессинде пайдаланууга болот.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН КОРГООГО ЧЫГАРЫЛГАН НЕГИЗГИ ЖОБОЛОРУ:

1. Изилдөөдө мамлекеттин функцияларын ишке ашырууга багытталган мамлекеттин жана анын элементтеринин ар түрдүү формаларын изилдөөдө мамлекеттик укуктук методдордун комплексин үйрөнүп чыгуу зарыл, анткени ал мамлекеттик бийликтин укуктук саясаты катары сыяктуу элементке ээ, анда укуктук идеология катары каралган милдеттерди көздөйт, т.а., укуктук көз караштар, принциптер, коомдун талаптары, ошондой эле ар түрдүү социалдык топтор. Үстөмдүк кылып турган позицияда укук коргоо ишмердигин изилдөөдө коомдун саясий системасын кароо талап кылынат, анткени бул жерде мамлекет анын курамдык бөлүгү катары, укуктук саясаттын субъектиси катары чыгат.

2. Жүргүзүлгөн анализ төмөнкүлөрдү көрсөттү: мамлекеттик-укуктук саясат, саясий-укуктук режимди бекемдөөдө советтик бийлик тараптан камсыз болуп, каралып жаткан мезгил ичиндеги шарттарда чарбалык милдеттерди чечүүдө укуктук тартиптин мыйзамдуулугун жана сактоону чыңдоо үчүн зарыл болгон жана ал жарандык-эмгектин мамилелер чөйрөсүндө мажбурлоо методдорун колдонуу менен сыпатталат, булар менен бирге кылмыштык артынан кубалоо, адамдын жеке жашоосуна кийлигишүү, класстык кызыкчылыктардын үстөмдүк кылышы менен коштолгон

3. Совет бийлигинин башында колдонулган көптөгөн актылар, декреттер, токтомдор, жоболор, революциялык кеңештердин буйруктары деп аталып, саясий мүнөздөгү өзүнүн векторуна ээ болгон деген корутундуга келүүгө болот. Андан ары жаңы мыйзамдык документтерди иштеп чыгууда революциялык укуктук аң-сезимге, революциялык максаттуулукка революциялык мыйзамдуулуктун көрүнүшүнүн формалары катары аларды көбүрөөк жетекчиликке алышкан.

4. Укук коргоо органдарын жана алардын укуктук жоболорун мамлекеттин ар кандай динамикада өнүккөн жана татаал мезгилдерине аргументтешкен (граждандык согуш жана социализмдин негиздеринин курулушу), булардын баары пролетариаттын диктатурасы жөнүндө лениндик концепциядан келип чыккан. Революциядан кийинки биринчи жылдары укук коргоо органдары деталдуу укуктук жөнгө салуу мүмкүнчүлүгүнө, принциптерине жана багыттарына ээ болгон эмес. Болгону укуктук жактан бекемделбеген революциялык принциптер гана болгон. Укук коргоо органдары иштеши үчүн укуктук режимди түзүүдөгү негизги ролду совет бийлигинин айрым актылары аткарган: ВЦИК, СНК, НКВД, НКЮ жана башка айрым ченемдер.

5. Жүргүзүлгөн изилдөөлөр революциядан кийинки жылдары (граждандык согуш маалында) алгачкы тергөө жүргүзүү укугу сот органдарына берилгендигин көрсөттү, алар өздөрү да принциптерди бузушкан, негизинен соттор менен тергөө иштеринин функционалдык жактан бөлүнүшү сакталууга

тийиш болчу. Андан ары дээрлик бардык укук коргоо органдары жана алардын иши прокуратуранын көзөмөлүндө калган. Тийиштүү укуктук жөнгө салуунун жоктугу сот органдарынын көп түрдүүлүгүнө алып келген: ревтрибуналдар, элдик соттор, тынчтык соттору, административдик соттор, алар борборго толугу менен баш ийген соттор жөнүндө декреттерди ишке ашыруунун натыйжасында келип чыккан. Мында бийликтин диктатурасынын өнүгүшү үчүн негиздер салына баштагандыгын байкоого болот. Соттордун айырмаланып турган өзгөчөлүгү – алар башка укук коргоо органдарына караганда көбүрөөк билимдик деңгээли жогору болуп, ревтрибуналдарга жана соттон тышкаркы өзгөчө комитеттер органдарынан айырмаланып, жумшагыраак жазалоочу мүнөзгө ээ болушкан, ал эми тигилерге абдан катаал методдор таандык болгон.

6. Ревтрибуналдарды бийликти коргоонун куралы катары түзүлгөндүгүнө мамлекетте ошол мезгилде болуп жаткан социалдык өзгөрүүлөргө шайкеш келтирүү аракеттери жүргөн деген негизделген корутунду чыгарууга болот. Анткени алдын ала тергөөлөрдө процессуалдык ченемдер көпчүлүк учурларда бузулган. Андан кийин трибуналдар репрессиялоодон өтүп, укуктук сот акыйкаттуулугу менен алектенген аскердик-соттук органдарга айланышкан.

7. Жаңы тарыхый шарттарда революциялык мыйзамдуулукту бекемдөө боюнча негизделген жыйынтык, болуп жаткан укук бузууларга карата жооп болгон жана көпчүлүк органдар өздөрүнүн функцияларынан тышкары башка функцияларды да камтыган ошондой эле мыйзамдарды так аткарууну көзөмөлдөө талабына ылайык прокуратура түзүлгөн, ал жерде айыптоо жана көзөмөлдөө ыйгарым укутары топтолгон, кийинчиреек тергөө функциялары да берилген.

8. ВЧК түзүлгөн күндөн тартып мамлекеттик кылмыштуулук чөйрөсүндө чеги жок өзгөчө ыйгарым укуктарга ээ болгон да, контрреволюциялык каршылыктар, саботаж сыяктуу мамлекеттин коопсуздугун камсыздоо боюнча органга айланган. ВЧК органдары бүткүл

өлкөнүн жарандык жана аскердик мекемелеринин түзүмдөрүн көзөмөлгө алып, партиялык органдарга тийиштүү да тиешеси жок да өздөрүнүн кароосу менен чечилген камоолорду, тергөөлөрдү жүргүзө башташкан, өкүмдөрдү чыгарып, анын аткарылышын көзөмөлдөп, массалык атып өлтүрүүлөрдү жүргүзгөн. Террор жана мыйзамсыздык мамлекеттик-укуктук саясаттын жана режимдин бир бөлүгү болуп калган.

9. Милициянын курамы ыктыярдуу негизде түзүлсө да, жергиликтүү бийлик органдарындагы кызматтардын тартибин жана материалдык камсыздалышына олуттуу таасирин тийгизип турат, граждандык согуш жылдарында милициянын курамын топтоо согуштук мезгилдеги мыйзамдар боюнча жөнгө салынган. Бул мезгилге милициядагы алгачкы “тазалоо иштери” да кирет, анын негизин таптык жана саясий ынанымдар принциптери түзөт. Милиция куралчан эмгекчилерди калыптандыруу сыяктуу түзүлүп, класстык орган катары түптөлгөн.

Издөнүүчүнүн жеке салымы диссертациялык изилдөөнүн илимий жыйынтыктарын, корутундуларды жана жоболорду изилдөөчү жеке өзү иштеп чыккан.

Изилдөөлөрдүн жыйынтыктарынын апробациялары терегек столдордо, конференцияларда докладдар менен жана алынган жыйынтыктарды жана жоболорду КР ЖАКтын тизмесине кирген илимий жыйнактарда жана журналдарда жарыялоо процесси менен ишке ашырылды. Ошондой эле бул натыйжалар КР ИИМдин Академиясында мамлекет жана укуктар теория боюнча окуу процессинде жана укук коргоо органдарында пайдаланылды.

Диссертациянын жыйынтыктарын жарыялоолордо чагылдыруунун толук кандуулугу. Изилдөөчү тарабынан алынган изилдөөнүн тыянактары, жоболору жана натыйжалары 10 илимий публикацияда жарыяланды.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү зарыл болгон талаптарга ылайык келет жана ал киришүүдөн, сегиз бөлүмдөн турган үч баптан, тыянактардан жана диссертациялык изилдөөлөрдө колдонулган булактардын тизмесинен турат.

1-бап. КЫРГЫЗСТАНДАГЫ МАМЛЕКЕТТИК ОРГАНДАРДЫН ИШМЕРДҮҮЛҮГҮНДӨГҮ САЯСИЙ-УКУКТУК РЕЖИМДИН БЕКЕМДЕЛИШИНИН УКУКТУК НЕГИЗДЕРИ

1.1. Кыргызстандагы мамлекеттик бийликтин бекемделүүсүнүн шарты катары болгон демократиялык режимдин турукталуусун изилдөөнүн методологиясы

Демократиялык режимди калыптоонун методологиясы, мамлекеттик органдарынын системасын уюштуруунун жана ишмердүүлүгүн изилдөө шарты катары, анын ичинде укук коргоо ишмердүүлүгүн ишке ашырган, мамлекет таануучуларга, бул органдардын уюштуруу негизин жана алардын ишмердүүлүгүнүн эң орчундуу багыттарын ошондой эле алардин иштеринин формаларын жана методдорун, бири бири менен болгон өз ара аракеттенүүсүн кароого мүмкүнчүлүк берет.

Саясий-укуктук режим тарыхый аспекте коомдук тартипти сактоо ишмердүүлүгү катары, бардык мамлекеттик аппараттын ишмердүүлүгү менен бекемделген. Бул ишмердүүлүктүн башка түзүмдүк бөлүгү кылмыштардын жана башка укук бузуулардын алдын алуу жана аларга бөгөт коюуу чөйрөсүндөгү ишмердүүлүк болуп саналат.

Бул теманы изилдөөнүн методологиясы болуп сырткы факторлорду чагылдыруу зарылчылыгы болуп эсептелет, анын ичинде кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн турукталуу жылдарындагы саясий-укуктук режимге мамлекеттик аппараттын ишине таасир кылуусунун жана бул режимди бекемдөөдөгү мамлекеттин өзүнүн ролу.

Укук коргоо ишмердүүлүк маселесин, ошол шарттардагы элдин жашап кетишинин бир ыкмасы катары изилдөө керек, ал мамлекеттик бийликти бекемдөөнүн методу катары ошондуктан кеңири мааниге ээ жана укук тартипти жана улуттук кызыкчылыктарды сактоону камтыйт, анын ичинде мамлекеттин саясий – укуктук режиминин турукталуусуна да таасирин тийгизет.

Мамлекеттин теориясы жана укугунда саясий-укуктук режим деген түшүнүк төмөнкүчө аныкталат, физикалык жана юридикалык жактар, мамлекеттик жана муниципалдык органдар тарабынан укуктук ченемдердеги орнотулган жүрүм-турум эрежелери кыйшайуусуз аткарылгандагы коомдук мамилелердин абалы. Качан гана коомдо ылайыктуу саясий-укуктук режимди камсыз кылганда укукту гана ишке ашыруу эмес ошондой эле мамлекеттик бийликти жана мамлекеттүүлүктү бекемдөө мүмкүн.

Теманы изилдөө методологиясы, каралып жаткан маселеге бардык мамлекеттик органдар жөнүндөгү маалыматтарды, алардын ичинде соттор жана прокуратура жөнүндөгү маалыматтарды киргизүү зарылчылыгынан келип чыккан өзгөрүүлөр менен байланыш. Жыйынтыгында, мамлекеттин саясий-укуктук режимин түзүүдө көңүл юстиция, ички иштер органдарына жана кылмыштарды изилдөө, ошону менен мыйзамдуулукту жана укук тартипти бекемдеген башка органдарга бөлүнгөн. Мамлекетти тарыхый-укуктук метод менен изилдөө, мамлекеттик аппараттын бир бөлүгү болгон укук коргоо органдарын өз ара байланышкан система катары кароону камтыйт.

Укук коргоо органдары бул, негизги функциясы саясий режимди жана конституциялык мыйзамдуулукту, укук тартипти, Кыргыз Республикасынын коопсуздугун жана улуттук кызыкчылыктарын, адамдын жана жарандын укутарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын сактап камсыз кылган, ошондой эле экономикалык, финансылык, салыктык жана бажы чөйрөсүндөгү укук бузууларды ачуу жана иликтөөнү камсыз кылган атайын мамлекеттик органдар болуп эсептелет. Ошентип, укук коргоо органдарынын системасы деп, коомдун бардык мүчөлөрүнө тараган жана кээ бир зарыл болгон учурларда мажбурлоо чараларына таянган, укукту ылайыктуу санкциялар аркылуу коргоо үчүн түзүлгөн, өзара байланышкан мамлекеттик органдардын түрү катары болгон коомду укуктук уюштуруу ыкмасы эсептелет.

Мамлекеттик бийликтин функциясы өзүнүн мааниси боюнча улуттун толук кызыкчылыктарын ошондой эле ар бир субъектин кызыкчылыгын камсыз

кылат, ошондуктан укук коргоо ишмердүүлүгү да көп функциялуу жана спецификалык белгилер менен мүнөздөлөт:

- бул органдардын ишмердүүлүгүнүн укуктук режими мамлекеттин жана анын аппаратынын саясий-укуктук режимине дал келүүсүнөн келип чыгат жана бул системанын ишинин маңызын жана милдетин түзөт;

- укук коргоо органдары өзүнүн ишмердүүлүгүн Кыргыз Республикасынын Конституциясына жана мыйзамдарына, ошондой эле, орнотулган укук колдонуу актыларына ылайык алып барат;

- укук коргоо ишмердүүлүгүн мамлекет тарабынан ыйгарым укук берилген атайын органдар ишке ашыра алат, бул органдардагы кызматкерлер атайын даярдыктарга ээ;

- укуктук актыларга ылайык укук коргоо органдарынын кызматкерлеринин мыйзамдуу ишмердүүлүгүнө бөгөт койуу тартиптик, административдик жана кылмыш жаза жоопкерчилигине алып келет;

- укук коргоо органдарынын мыйзамдуулукту жана укук тартипти бекемдөө боюнча чечимдери, ар бир кызматтык адамдар жана мамлекеттин ар бир жараны тарабынан аткарылуусу тийиш.

Укук коргоо органдарынын ишмердүүлүгүнүн укуктук режиминин белгилерин системалуу кароо методун бардык мамлекеттик аппараттын ишмердүүлүгүндө караса болот, ал укук тартипти, жарандардын жана юридикалык жактардын укуктарын, эркиндиктерин, кызыкчылыктарын коргоого багытталган, булар мамлекет тарабынан ыйгарым укук берилген органдар жана кызмат адамдар тарабынан ишке ашырылат. Бул ишмердүүлүктүн өзүнүн этаптары бар, ошондуктан тарыхый метод бул этаптар кандай байланышканын жана мамлекеттик-укуктук мажбурлоо саясаты катары кандай методдор колдонулганан аныктайт.

Түзүмдүк-функционалдык метод укук коргоо ишмердүүлүгүнүн юридикалык мазмунунун көп функционалдуулугун бөлүп жана ар бир багытын аныктап, анын ар бирине кандай укук коргоо ишмердүүлүгүнүн түрү дал келээрин көрсөтөт: мамлекеттин демократиялык режимин бекемдөө;

конституциялык түзүлүштү, эгемендүүлүктү жана мамлекеттин бүтүндүгүн, инсандын укуктарын жана эркиндиктерин, коомдук тартипти жана коопсуздукту, мамлекеттин экономикалык коопсуздугун сактоо, кылмыштарды аныктоо жана тергөө, Кыргыз Республикасынын мыйзамдарын аткарууга прокурордук көзөмөл.

Укук коргоо органдарынын системасынын ишмердүүлүгүнүн укуктук негиздери, укук коргоо функциясын бекиткен укук ченемдик системалар менен аныкталат. Зарылчылык келип чыккан убакта, укук коргоо органдары мамлекеттик-укуктук режимди бекемдөөдө чоң ролду ойнойт. Укук коргоо органдарынын ишмердүүлүгү укуктук формага ээ жана атайын методдор жана принциптер менен мүнөздөлөт, алар Кыргыз Республикасынын КПКда, административдик укук бузуулар Кодексинде процессуалдык формаларда жана мыйзамдуулукту жана укук тартипти, кылмыштуулукка каршы күрөшүүдө, административдик, салыктык жана башка укук бузууларга каршы күрөшүү милдеттеринде бекилген. Бул мыйзамга ылайык кандайдыр бир алкакта укуктук режимди аныктайт, булардан четтөө же аларды бузуу болбойт жана укук бузуу деп табылат, демек, тартиптик, административдик же кылмыш жаза жоопкерчилиги деп гана табылбастан, ошондой эле мамлекеттик-укуктук режимди бекемдөөгө таасирин тийгизүүчү фактор катары таанылат.

Демократиялык саясий-укуктук режимди бекемдөө жана мамлекеттик бийликти бекемдөө өзара байланышкан процесстер болуп саналат. Бирок, мындай процесстерде көңүл мамлекеттик бийликтин ролуна бөлүнгөн. Мында укук коргоо органдарынын ролу маанилүүрөөк деп ойлойбуз. Укук коргоо ишмердүүлүгүнүн мүнөзү мамлекеттик-укуктук саясаттын уландысы болуп эсептелип, мамлекеттин маңызы менен аныкталат, ал коомдук кызыкчылыктарды укуктук коргоонун формасын жана юридикалык методдорун, ошондой эле адамдын жана жарандын укуктарын жана эркиндиктерин коргоочу укуктук ченемдерди санкциялайт. Ошондуктан, Кыргыз Республикасынын укук коргоо органдарынын системасы мамлекеттин тарыхый өнүгүүсү менен тыгыз байланышта болуп модернизацияланат жана

эволюцияланат. Укук коргоо ишмердүүлүгүнүн укуктук негиздери ошондой эле методдору жакшыртылат.

Укук коргоо ишмердүүлүгүнүн укуктук режиминин мазмунуна жана спецификасына таянып, укук коргоо ишмердүүлүгүнүн төмөнкү милдеттерин аныктоого болот:

- 1) мамлекеттин жана мамлекеттик бийликтин саясий жана укуктук режимин бекемдөө;
- 2) адамдын жана жарандын укуктарын жана эркиндиктерин коргоо;
- 3) улуттук жана мамлекеттик коопсуздукту сактоодо мамлекетке жардам көрсөтүү;
- 4) аракет чөйрөсү боюнча укуктук талаштарды чечүү;
- 5) укук бузуулардын алдын алуу жана бөгөт койуу, укук бузуучуларга карата юридикалык жоопкерчиликти колдонуу.

Түзүмдүк-функционалдык методу колдонуу, укук коргоо органдарынын айтылган милдеттерин мамлекеттик бийликтин укуктук саясаты менен тыгыз байланыштырууга мүмкүнчүлүк берет, ошондуктан алардын бөлүнүшү шарттуу гана түрдө.

Укук коргоо системасы менен саясий-укуктук режимди бекемдөө бир катар эмгектерде чагылдырылган. Мамлекеттин демократиялык режимин бекемдөөдөгү укук коргоо органдарынын ролун анализдөө мамлекеттик укук коргоо органдарынын ишмердүүлүгү менен байланыш, алар ошол мамлекеттин укук коргоо системасынын түзүмдүк-функционалдык элементи болуп эсептелет [1, 83б.].

Мамлекеттин механизмдеги укук коргоо органдарынын ролун кээ бир изилдөөчүлөр карашкан, алар укук коргоо системасынын болуш фактысын негиздешет жана мамлекеттин механизмдеги ролу жөнүндө күмөсүнбөйт [2, 9б.].

Демократиялык режимди өнүктүрүүдө төмөнкүнү белгилеп кетүү зарыл, «полиция органдарына өзгөчө укуктук статус берүү, мыйзам чыгаруучу, аткаруучу, сот бийликтери менен катар «полиция бийлигине» дагы саясий

режимдин жазалоо, репрессивдүү ролун белгилөө керек». Милиция жана башка укук коргоо органдары, аткаруу бийлигинин институттары катары демократиялык режимди бекемдөө үчүн чакырылган. Полиция органдарынын болушу, алардын ишмердүүлүгүнө тийиштүү мыйзамдарды жана сот акыйкаттуулугунун милдеттерин ишке ашырууну камсыз кылуу үчүн чакырылган [3].

Укук коргоо органдары адамга карата болгон ар кандай укук бузуулардан коргоону камсыз кылган мамлекеттик-укуктук каражаттардын, методдордун жана кепилдиктердин бардык жыйынын колдонот[4, 225б.].

А.И. Елистратовдун айтуусу боюнча, көрүнүш катары болгон кылмыштуулукка каршы күрөшүүдө, укук коргоо системасы мамлекеттин укуктук саясатына ылайык багыт алат. Мисалы, ал минтип белгилеген, «совет республикасы үчүн жеке адамдын укуктук кепилдиктери гана маанилүү болбостон о.э. революциялык тартип жана пролетариаттын таптык басымдыгы маанилүү» [5, 30б.]. Укук коргоо органдарынын системасын мындай түшүнүү, совет мезгилиндеги мамлекеттик бийликтин болушунун саясий-укуктук режимин бекемдөөдөгү укук коргоо системасынын максаты жөнүндө өзгөчө ойлор менен шартталган.

Системдүү методду колдонуу, саясий-укуктук режимди ишке ашырууда укук коргоо системасы көп функционалдуу экенин көрсөтүп турат жана анын ар бир системасы төмөнкү элементтерге ээ:

- ар бир бөлүкчөнүн ишмердүүлүгүнүн укуктук режими;
- укуктук негизи б.а. укук коргоо ишмердүүлүгүн жөнгө салган предписаниялар, юридикалык иштер жана арыздар боюнча өндүрүштү алып баруу;
- мамлекет субъектилерди аныктайт б.а. укук коргоо ишмердүүлүгү менен алек боло ала турган укук коргоо органдары;
- ылайыктуу укуктук документтерде укуктук аракеттерди бекемдөө жана сактоо;

- системанын болушу жалпысынан юридикалык процесстин негизги түзүмү болуп эсептелет, ал укук коргоо системасынын аракеттүүлүгүн камсыздайт;

- укуктук предписанияларды практикалык ишке ашыруу, укук коргоо ишмердүүлүгү процессинде келип чыккан укуктук мамилелерди ирээттке салат.

Укук коргоо органдарынын калыптануу маселесин изилдөөгө диссертациялык изилдөөнүн төмөнкү багыттары арналган:

1. укук коргоо ишмердүүлүгү, бул мамлекеттик кызыкчылыктарды жана мамлекеттин саясий-укуктук режимди камсыздоо формасы;

2. укук коргоо органдары мамлекеттин жана анын аппаратынын тарыхый өнүгүүсүнүн жыйынтыгында келип чыккан;

3. революциялык тартипти камсыз кылуу жана мамлекеттик бийликти бекемдөө үчүн чакырылган атайын органдар өзүнүн өнүгүүсүндө кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүү этаптарына ылайык келген бир нече тарыхый этаптарды өттү;

4. мамлекеттин саясий-укуктук режиминин өзгөрүүсү менен бирге мамлекеттик аппараттын иштөө методдору да өзгөргөн.

Коомдук кызыкчылыктарды камсыз кылуучу функцияларды ишке ашырууда көпчүлүк учурларда катуу чаралар колдонулган бул ошол мезгилдеги революциялык укуктук аң-сезим жана мыйзамдар менен түшүндүрүлгөн, ал убакта элдин салттарына ылайык гумандуулук тарбия ыкмасы катары колдоого ээ болгон эмес. Орнотулган каада-салтты о.э. аларды бузгандарды жазалоо акырындап укук менен түртүлүп чыгарылган.

5. Коомду социализациялоо, марксизм-ленинизм идеологиясында чагылдырылган элдин кызыкчылыгын чагылдырган форма катары басымдуулук кылган саясий-укуктук идея болгон жана элдин атынан эл душмандарына жогорку жазаны талап кылган, бул болсо көпчүлүк учурда акталбаган өлүм жазасын колдонууга алып келген, муну укук коргоо органдарынын системасы камсыз кылууга тийиш болгон.

6. Алардын жалпы өзгөчөлүгү алар азчылыкты көпчүлүктөн, жеке адамды жана анын кызыкчылыктарын коомдук милдеттерден бөлгөн эмес, анткени жеке адамдын укуктары мамлекет жана жетекчи партиянын алдындагы милдеттер менен аралашып кеткен.

Салыштырма метод саясий-укуктук режимдин бардык бурчун кароого мүмкүнчүлүк берди жана укук коргоо органдарынын пайда болуу мезгилинин мүнөздүү өзгөчөлүктөрү төмөндөгүлөр, биринчиден, мамлекеттик башкаруунун функцияларын дифференциялоо процессинин узак жүрүшүндө алар жалпы компетенциядагы мамлекеттик органдардан «бөлүнүштү», экинчиден, биринчинин жыйынтыгы катары, көп убакытка чейин өздөрүнүн полициялык о.э. соттук, жазалоо (соттук чечимдерди аткаруу) функцияларын бириктирип турду.

Демократиялык саясий-укуктук режимди бекемдөөдөгү негизги орунду укук коргоо органдарынын төмөнкү милдеттерди аткарууну камсыз кылган ролу ээлейт, алар укук тартипти жана мыйзамдуулукту сактоо, адамдын укуктарын жана эркиндигин коргоо, мамлекеттик жана мамлекеттик эмес уюмдардын, эмгек жамааттардын укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоо, кылмыштарга жана башка укук бузууларга каршы күрөшүү. Бул милдеттер эң алгач мамлекеттин жана укук коргоо органдарынын иши, ал Кыргыз Республикасынын Конституциясында бекитилген [6]. Тактап айтканда 16б. 1п. мындай деп айтылат: «Укуктар жана эркиндиктер жогорку баалуулук болуп эсептелинет. Алар түздөн-түз аракетте болот, маанисин жана мазмунун аныктайт» мамлекеттик органдардын ишмердүүлүгүн аныктайт. Маңызы боюнча бул жана башка конституциялык ченемдер бардык мамлекеттик органдар көрсөтүлгөн функцияны аткаруусун талап кылат. Ошону менен бирге, албетте, жарандар өздөрүнүн укуктарын жана эркиндиктерин мыйзамдуу жолдор менен коргоо мүмкүнчүлүгүнөн ажырабайт, алар мамлекеттик органдардан аларга жүктөлгөн ыйгарым укуктарын аткаруусу талап кыла алышат, ошол эле убакта жарандар аларга ар кандай колдоо көрсөтүшү керек.

Укук коргоо ишмердүүлүгүн, укуктарды атайын ыйгарым укугу бар органдар тарабынан коргоону, эгер алар бузулган болсо мыйзамдарга ылайык юридикалык жоопко тартуунун ишке ашырган мамлекеттик ишмердүүлүк катары мүнөздөө керек.

Мамлекеттин саясий-укуктук режимин бекемдеген мындай актыларга мисалы, Кыргыз Республикасынын мыйзамдары кирет: «ИИО жөнүндө» Мыйзам [7]; «Мамлекеттик коопсуздук органдары жөнүндө» Мыйзам [8]; Кыргыз Республикасынын «Кыргыз Республикасынын прокуратурасы жөнүндө» Мыйзамы [9]; «Кыргыз Республикасындагы конституциялы сот өндүрүшү жөнүндө» Мыйзам [10] ж.б.

Демократиялык режимди бекемдөө, Кыргыз Республикасындагы мамлекеттик ишмердүүлүктүн бир түрүнүн негизги мазмуну менен аныкталган социалдык функцияларды ишке ашырган укук коргоо ишмердүүлүгүн жөнгө салган укуктук актылар менен камсыз кылынат. Түзүмдүк-функционалдык метод бул системанын жана анын органдарынын функциясын аныктоого мүмкүнчүлүк берет:

- конституциялык көзөмөл;
- сот акыйкаттыгы;
- соттордун ишмердүүлүгүн уюштурууну камсыздоо;
- прокурордук көзөмөл;
- кылмыштарды аныктоо жана тергөө;
- кылмыш иштери боюнча жактоо жана юридикалык жардам көрсөтүү .

Бул багыттардын ар бири, саясий-укуктук режимди бекемдөө менен конкреттүү жыйынтыктарды алып келүүгө максатталган; Кыргыз Республикасынын предписаниелерин бузууну четтетүү; конституциялык көзөмөл; жарандык жана кылмыш иштерин акыйкаттуу тергөө жана чечүү; соттордун ишмердүүлүгүнө шарттарды түзүп берүү; прокурордук жооп берүү каражаттары менен мыйзамдарды бузууну аныктоо жана аларды жокко чыгаруу; кылмыштарды ачуу жана аларды даярдап ишке ашырган адамдардын

бетин ачуу; соттордо каралуучу иштердин материалдарын даярдоо; кесипкөй юридикалык жардам көрсөтүү.

Саясий-укуктук режимди бекемдөөдө соттор чоң ролду ойношот. Сот акыйкаттуулугу – бул адамдын жана жарандын, мамлекеттик уюмдардын, кызмат адамдарынын укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын ишке ашыруу менен түздөн-түз тиешеси болгон укук коргоо ишмердүүлүгүнүн функциясы Башка бардык укук коргоо функциялары анын мидеттерине баш ийет.

Демократиялык режимди бекемдөөдө алдыңкы орунду адвокатура өзүнүн адвокаттар коллегиясы менен ээлейт – бул маанилүү укук коргоо функциясын аткарууга чакырылган кесипкөй-юристердин ыктыярдуу бирикмеси.

Адвокатура укук коргоо органы эмес деген ойлор дагы бар. Себеби адвокатура адвокаттардын кесипкөй коому болуп эсептелет жана жарандык коомдун институту катары мамлекеттик бийлик органдар жана жергиликтүү өзүн өзү башкаруу системасына кирбейт жана өзүнүн ишмердүүлүгүн көз каранды эмес принцибинин негизинде алып барат. Ошого карабастан адвокатура укук коргоо органдарынын ишмердүүлүгү менен тыгыз байланышкан жана укук тартипти сактоодо, жеке адамдын укуктарын жана эркиндиктерин камсыздоодо жардам берет.

Адвокатурага юридикалык жардам көрсөтүүнүн башка формалары менен ыкташат, анын ичинде акыркы мезгилде кеңири таралган кылмыш иштери боюнча да жардамдар. Булар өзүнө адвокаттык функцияларды аткарууну алган кооперативдер ж.б. ишкер ишмердүүлүгүнүн түрлөрү.

Ошентип, мамлекеттин укук коргоо системасынын ролун талдоо, Кыргыз Республикасында мындан нары дагы демократиялык режимди ишке ашыруу үчүн зарыл. Анткени, укук коргоо ишмердүүлүгү укуктарды ишке ашыруунун кепилдиги гана болбостон ошондой эле адамдын жана мамлекеттин кызыкчылыгын коргогон каражат болот. Ошентип, бул теманы изилдөөнүн методологиясы подсистеманы да өзүнө камтыйт:

Аракеттеги мыйзамды коргоо жеке адамдардын жана юридикалык жактардын мыйзамдуу кызыкчылыктарын жана саясий-укуктук режимди бекемдөө менен байланышкан, укукту жөнгө салуу чөйрөсүндөгү мамлекеттин адистештирилген функциясы болуп эсептелет жана ыйгарым укук берилген мамлекеттик түзүмдөр тарабынан ишке ашырылат.

Укук коргоо системасынын мына дал ушундай гана модели демократиялык укуктук мамлекет үчүн оптималдуу, бул Кыргызстанда мамлекеттик бийликти бекемдеши керек.

1.2. Мамлекеттик органдардын ишмердүүлүгүндөгү саясий-укуктук режимин калыптанышынын укуктук негиздери

Кыргызстандын советтик укук коргоо органдарынын саясий-укуктук режимин жана мамлекеттик бийликти бекемдөө боюнча милдеттердин ишке ашырылышы убактысы деп 1917-ж. 25-октябры (7-ноябрь) эсептелет, анда Петроград Кеңешинин алдындагы жумушчулар жана солдаттарынын Аскер-революциялык комитети «Россия жарандарына» кайрылуусунда Убактылуу Өкмөттүн милдеттерин жыйнап, бийлик Петроград Кеңешинин алдындагы жумушчулар жана солдаттарынын Аскер-революциялык комитетине өткөнүн жарыя кылышкан..» [11, 206.], бул жаңы укук коргоо системасынын түзүлүшүн эмес ошондой эле жаңы ой-жүгүртүүнүн жана жаңы саясий-укуктук режиминин калыптануусунун түшүндүргөн.

Советтерди жана анын ичинде пайда болгон мамлекеттик бийликтин формалары жана алардын саясий режимди бекемдөөдөгү ролу негизинен төмөн жакта чаржайыт өткөн. Ошол мезгилдеги жигердүү ишмер сүрөтчү А. Н. Бенуа 1917-жылдын апрелинде мындай деп жазган: «Бизде өзүнөн өзү эле, бир күндө эле, эч кандай алды алуучу комиссиясы жана отуруму жок эле жумушчу жана солдаттар депутаттарынын Кеңеши түрүндө элдик парламентке жакын пайда болду» [12, 21-246.].

Февраль революциясынан кийин 1917-жылдагы Октябрь революциясына чейин укук коргоо системасы мыйзамдуулукту сактоо боюнча милдеттерди ишке ашырып келди.

Мурунку сот системасынын кыйрашы жана соттор жөнүндө мыйзамдардын жоктугу турмушка ар кандай түрдөгү жергиликтүү мыйзамдарды, эрежелерди тарткан, алар ар түрдүү болгон жада калса кээ бир учурларда өзүм билемдик сотторуна да алып келген

Советтер съездинде жетекчи мамлекеттик органдар түзүлүп, жаңы бийлик үчүн негиз болгон конституциялык алгачкы укуктук актылар кабыл алынган жана учредителдик мүнөздө болгон: тынчтык жөнүндө Декрет, жер жөнүндө Декрет, «Россия жарандарына» жана «Жумушчуларга, солдаттарга жана дыйкандарга» кайрылуу ж.б. 1917-ж. агрардык практика легалдаштырылган [13, 544-545б.].

Ошол кездеги чаржайыт пайда болгон сот органдары ар кандай уюштуруу-түзүмдүк формада болгон: революциялык, элдик, административдик ж.б. Мындай соттор өздөрүнүн чечимдеринде «революциялык укук аң-сезимине», революциялык уятка таянышкан. Бирок, Е.Н. Городецкий белгилегендей: Советтер мурунку соттордун революциялык сотторду курууга катышуусун жокко чыгарган эмес [14, 193б.].

Далилдерди, талаштарды изилдөөнүн соттук процесси абдан жөнөкөй болгон. Күбөлөрдү жана айыпталуучуларды сурагандан кийин соттор ошол жерде эле кеңешишкен. Андан кийин төрага буржуазиялык жана пролетардык сот боюнча саясий сөз сүйлөп ишти териштирүүгө киришкен, эки жактын күнөөлөрүн же күнөөсүздүгүн аныктап өкүмдү же чечимди жарыялаган.

Октябрь революциясынан кийинки соттук система мыйзамдуу бекемделүүсүн сотто жөнүндөгү №1 Декретте алган. Ал революцияга чейинки бардык сот органдарын жокко чыгарган «аймактык соттор, соттук палаталар, бардык департаменттери менен Сенатты, аскер жана деңиз сотторун, коммерциялык сотторду булардын баардыгын демократиялык шайлоонун негизинде түзүлгөн соттор менен алмаштырылган» [15, 50б.].

Соттор жөнүндө №1 Декреттин 2-беренесинде жергиликтүү сотторду түзүү жөнүндө айтылат, алар жергиликтүү соттун курамында туруктуу болушу керек болгон, алар жергиликтүү Советтер шайлоо дайындаганга чейин түздөн түз шайлоонун негизинде шайланышкан[15]. Кийинки отурумчулардын тизмеси жана алардын соттук отурумдарга келүү тартиби жергиликтүү Советтер тарабынан аныкталган, жергиликтүү соттордун компетенциясы да аныкталган. Мисалы, кылмыш иштери боюнча эки жылдан ашпаган эркиндигинен ажыратуу жазасын дайындай алышкан, ал эми жарандык иштер боюнча 3000 рублга чейинки гана доолор өндүрүшкө алынган.

ВЦИКтин 1917-жылдын 22-ноябрындагы декретине ылайык жергиликтүү соттор түзүлгөн жана элдик отурумчулардын тизмеси аныкталган.

Декрет советтик сотторду, мамлекеттик бийликтин органдары болгон Советтерге карата баш ийүү абалына койгон. Соттук-тергөө органдарын жетектөө аткаруу комитетинин юстиция бөлүмү аркылуу ишке ашырылган.

Жергиликтүү соттордо каралып жаткан иштер үчүн кассациялык инстанция катары жергиликтүү соттордун уездик жана борбордук съездери түзүлгөн. Кассациялык арыздануу эгерде жогору турган сот алдын ала тергөө толук эмес же туура эмес өткөрүлдү деп тапса, процессуалдык бузуулар, соттолуучунун аракетинде кылмыштын курамы жок деп табылса же акыйкат өкүм чыгарылган болбосо анда ылдый турган соттун өкүмү же чечими жокко чыгарылган[15].

Соттор жөнүндө №1 Декрети менен прокуратура жана адвокатура, соттук тергөөлөр институту жокко чыгарылган. Айыптоочулардын, жактоочулардын жана ишеним адамдардын ролуна «жарандык укуктар менен пайдаланган, эки жыныстагы тең таза жарандар» киргизилген[15]. Алдын ала тергөөнү соттор өздөрү гана жүргүзгөн. Жергиликтүү соттор менен катар Декрет жумушчу дыйкандардын революциялык трибуналдарын түзүүнү жарыялаган алар «контрреволюциялык күчтөргө, мародерлукка, уурдоолорго, саботаждарга жана башка соодагерлердин, чиновниктердин кыянаттык кылуусу менен каршы

күрөшүү» үчүн чакырылган, анын курамында бир төрага жана алты мүчөсү болгон.

Кыргызстанда 1917-жылы Советтер алгач шаарларда түзүлгөн. Октябрь революциясынан кийин мурун түзүлгөн советтер бийликти өз колдоруна ала баштады жана 1918-жылдын январь айынын орто ченинде Туркестандын бардык аймактарында болгон.

Революциялык режимди бекемдөө жана бийликтин Советтерге өтүшү Кыргызстандын аймагында тегиз эмес жана кыйынчылыктар менен өткөн, негизинен Совет бийлиги Сүлүктү, Кызыл-Кыя, Пишпек, Нарын, Каракол сыяктуу өнөр жайы өнүккөн шаарларда орногон. Кыргызстандын айыл жергелеринде совет бийлигинин орношу татаал жана узак убакыт болгон.

1917-жылдын 15-22-ноябрында болгон Советтердин Үчүнчү аймактык съезди башында большевиктер Ф.Колесов, П.Полторацкий, В.Ляпин турган Туркестан аймагынын элдик комиссарлар Советин түзгөн. Жерлердеги бийлик съездин чечими менен Советтерге өткөрүлүп берилген[16, 576.].

1918-жылдын августуна чейин Кыргызстанда милицияны түзүүдө жогорудан келген талаптарды жана декреттерди колдонушкан эмес. Алар, ар бир шаардын жана уездин конкреттүү шарттары менен аныкталган талаптарга ылайык түзүлгөн. Милициянын пайда болуу формалары ар кандай болгон жана жумушчу-дыйкан милициясы, жумушчу дружиналар, өзүн өзү коргоо отряддары, улуттук гвардия, Кызыл аскер ж.б. түрлөрдө бириккен. Таза милициядан башка бирикмелердин баардыгы аскер функцияларын аткарган. Бир жумушчу кесиптин ээлери топтолгон жумушчу дружиналар (Кызыл-Кыянын, Сүлүктүнүн шахтерлору) жана өзүн өзү коргоо отряддары басымдуулук кылган.

Мамлекеттик бийликтин жана укутук режимдин, мамлекеттик аппараттын ишинин уюштуруусу жана бекемделүү мезгилинде милициянын ишинин методдорун жана формаларын издөө жүргөн, анын органдарынын түзүмү бат-бат өзгөрүп турган, мунун бардыгы төмөнкүлөр менен түшүндүрүлгөн: адистердин жетишсиздиги, бийликтин толук көзөмөлдөй

албашы, эски түзүмдөрдөн баш тартып жаңыларды табууга умтулуу ж.б.у.с. Бул укук бузуулар жана кылмыштуулук менен күрөшүүгө тоскоол болгон. Буга дагы жарандык согуштун башталышы жана чет элдик интервенция менен байланышкан кыйынчылыктарды кошуу керек.

Ошентип, өлкөдө калыптанган аскердик-саясий режим турмуштун бардык чөйрөсүн бирдиктүү борбордон башкарууну, аппараттын бирдиктүү түзүмүн жана ишмердүүлүк формасын талап кылды. Жалпы жетектөөнүн мындай органдары болуп НКВД жана жергиликтүү Советтер эсептелген. Алар Советтердин Экинчи Жалпы россиялык съездинде түзүлгөн. НКВД жана жергиликтүү башкаруу бөлүмдөрү Совет өкмөтүнүн декреттерин жана жергиликтүү Советтердин токтомдорун ишке ашырууга ар кандай мекемелерге жардам көрсөтүшкөн, өкмөттүн саясатын ишке ашырууга багытталган ар кандай иш-чараларга катышышкан.

1918-жылдын май айында Түркөстан Советтеринин съездинде ТүркАССРнин ички жана чет элдик иштер боюнча Элдик комиссариат түзүлгөн. Жер жерлерде анын ичинде Кыргызстанда да Совдептердин аткаруу комитетинде республиканын НКВДнын өкүлдөрү уездик комиссарлар болгон, алар Советтердин жалпы жыйынынын гана чечими менен алмашышкан.

Ошентип, таптык күрөштүн абдан курчуу, кылмыштуулуктун жогорку деңгээли, тартипти сактоо кыйынчылыктары шарттарында коомдук тартипти сактоо боюнча атайын мамлекеттик органды түзүү маселеси келип чыкты – ал куралдуу милиция отряддары болгон. Бул отряддардын ишмердүүлүгүн жетектөө үчүн 1918-жылдын июль айында РСФСРдин Наркоматынын жумушчу-дыйкан милициясынын башкармалыгы түзүлгөн. Ушул эле жылдын 7-октябрында Башкармалык милициянын Башкы башкармалыгы деп которулган. Милициянын ишмердүүлүгүнө жалпы жетекчилик кылууну ишке ашыруу менен Башкы башкармалык милициянын ишинин саясий жана техникалык жактарын аныктаган буйруктарды жана инструкцияларды чыгарууну ишке ашырган, ошондой эле мекемелердин ишмердүүлүгүн көзөмөлдөгөн, ревизияларды ишке ашырган. Башкы башкармалык жер

жерлерге конкреттүү маселелерди түшүндүрүү жана милициянын ишин уюштуруу үчүн өзүнүн кызматкерлерин жиберип турган. Көпчүлүк учурларда бул кереги жок кийлигишүүлөр диктат менен коштолгон. 1919-жылы 21-февралда Бүткүл россиялык борбордук аткаруу комитети тарабынан (ВЦИК) «Темир жол милициясын жана темир жол күзөтүн уюштуруу жөнүндө» Токтом кабыл алынган. Темир жол милициясы жана темир жол күзөтү «РСФСРдин темир жолдорунда бирдиктүү башкарууну жана революциялык тартипти сактоо, темир жолдорду, жүргүнчүлөрдү жана жүктөрдү коргоо үчүн түзүлгөн» [17, 48б.].

Темир жол милициясын башкаруу алгач аймактык принципте болгон. Бирок, анын ишин мындай куруу натыйжалуулукка алып келбегенин турмуш көрсөттү, анткени милиция темир жол администрациясы менен тыгыз байланышта иштей албайт. Ошондуктан аймактык принцип линейный принципке алмашылды. Ар бир темир жолдо темир жол милициясынын линейлик башкармалыгы түзүлгөн, аларга райондук жана аймактык башкармалыктар баш ийген. Темир жол милициясынын башында РСФСРдин НКВДнын алдындагы милициянын Башкы башкармалыгынын бөлүмү турган [18, 40-42б.].

1920-жылдын 10-июнунда РСФСРдин ВЦИК жана Элдик Комиссарлар Кеңешинин (СНК) биргелешкен Декрети менен жумушчу-дыйкан милициясы жөнүндө Жобо бекитилген [19, 113б.]. Жободо жумушчу-дыйкан милициясы жергиликтүү НКВДнын органдарынын алдында болот деп бекитилген. Жергиликтүү НКВД органдарына темир жол жана суу милициясы гана баш ийген эмес, бирок алар «алардын түздөн түз көзөмөлүндө» иштейт деп көрсөтүлгөн. Жобо боюнча жумушчу-дыйкан милициясынын курамына: шаардык жана уездик милиция, өнөр жай милициясы, суу жана кылмыш иликтөө милициясы кирген. Милициянын ар бир түрүнө Жободо өзүнчө бөлүк арналган. Жобого ылайык темир жол милициясын милициянын Башка башкармалыгынын темир жол бөлүмү, милициянын линейдик, райондук, аймактык башкармалыктары түзгөн. Темир жол милициясынын ички түзүмү

жана курамы милициянын Башкы башкармалыгы менен аныкталып, НКВД бекитет деп көрсөтүлгөн. Темир жол бөлүмүнүн башчысы НКВД, «республиканын милиция начальниги» тарабынан дайындалган жана бошотулган. Ар бир темир жолдо линейдик башкармалык түзүлгөн. Ар бир башкармалык райондорго жана аймактарга бөлүнгөн жана аларда да ылайыктуу башкармалыктар түзүлгөн. Бирок, мында совет бийлигинин жергиликтүү аткаруу органдары – губерниялык аткаруу комитеттери «губерниянын аймагында болгон темир жол милициясынын ишин ревизиялоого жана көзөмөлдөөгө» укугу бар деп белгиленген. Темир жолдордогу уурдоолорго жана башка кылмыштарга каршы күрөшүү үчүн райондук башкармалыктардын алдында тергөө-иликтөө бөлүмдөрү уюштурулган, ал эми аймактык башкармалыктардын алдында тергөө-иликтөө столдору уюштурулган. Темир жол милициясы бардык милдеттерди аткарат жана жалпы милициянын (шаардык жана уездик) укуктарына ээ деп аныкталган. Андан тышкары темир жол милициясына «темир жол аймагындагы жашоонун өзгөчөлүгүнөн келип чыккан тартипти жана коопсуздукту сактоо боюнча» [18, 40-42б.] атайын милдеттер жүктөлгөн. Мындай милдеттерге: бекеттердеги жана жолдордогу уурдоолор жана башка кылмыштар менен күрөшүү, темир жол мүлкүн уурдоо менен күрөшүү, темир жолдордогу кызыл кулактыкка каршы күрөшүү, бекеттерде жана поезддерде элдин топтолушундагы тартипти сактоо, жолдордун , имараттардын, поезддердин санитардык абалын көзөмөлдөө, кыйроолордо же узак убакытка мажбурлап токтоо убагында жардам көрсөтүү, жолдорду кар басып калганда аны тазалоого элди үндөө, өзгөчө инструкциялар менен каралган учурларда аскерди чакыруу, камалгандарды ордуна жеткирүүнү коштоолор ж.б. кирген[18].

1919-жылдын 21-февралындагы ВЦИКтин Токтому менен темир жол милициясы менен катар темир жол күзөтү дагы түзүлгөн, ал аскер иштери боюнча Элдик комиссариатка баш ийген [20, 285б.]. Жумушчу-дыйкан коргоо Кеңешинин 1919-жылдын 28-майындагы Токтому менен күзөт кызматынын бардык түрлөрүн ишке ашырган бардык жардамчы аскерлер ички күзөт

аскерине айланып (ВОХР) НКВДга берилген [21, 508-510б.]. Эмгек жана коргоо Кеңешинин (СТО) 1920-жылдын 21-апрелиндеги Токтому ВОХР аскерлеринин функцияларын тактап жана аларды кеңейтти, аларга төмөнкү милдеттер жүктөлдү: ошол кездеги түзүмдү, өзгөчө маанилүү мамлекеттик мекемелерди, ишканаларды, жүктөрдү, сырьёлорду, азык-түлүктү ташууну коргоо, контрреволюциялык каршы чыгуулар менен куралдуу күрөш, транспортторду жана жол эмеректерин кайтаруу, аскер мүлкүн, айыл чарба азык-түлүктөрүн эсепке алуу үчүн курал колдонуу, каптап уурдагандар менен күрөшүү[22, 148-149б.]. Республиканын Революциялык аскер кеңешинин (РСВР) 1919-жылдын 5 -оябрындагы № 1847/388 Буйругу менен Кызыл Аскерлерге аскерлерди тышкы фронтко согушка жана райондорду коргоого тартуу тартиби аныкталган. СТОнун 1920-жылдын 1-сентябрындагы Токтому жана РСВРдын 1920-жылдын 6-сентябрындагы №1735/328 Буйругу менен фронт тилкесиндеги темир жолду коргоо күзөт бөлүктөрү, фронттордогу жана тылдагы темир жол жана суу милициялары ВОХР аскерлери менен биригип, ички иштер аскеринин жалпы түрүн түзгөн (ВНУС) жана дивизияларга, бригадаларга жана полкторго айланган. ВЧКны тейлеген аскерлер ВЧКнын коллегиясы иштеп чыккан жоболор жана штат боюнча болгон. НКВДнын тапшырмаларын аткаруу маселеси боюнча ВНУСтун аскерлери ички иштер Наркоматына баш ийишкен, башка маселелер боюнча аскер иштери боюнча Элдик комиссариатка баш ийген[23, 301-303б.].

Ошентип, 1918-1920-жылдарда темир жол мекемесине таандык болбогон (ошол кезде Элдик ички иштер комиссариаты) ВЧК жана НКВД органдарынын системасына кирген, темир жол транспортундагы коопсуздукту сактаган бөлүкчөлөр пайда боло баштаган. ВЧК жана НКВД органдарынын ортосундагы коопсуздукту сактоо боюнча функциялар так чектелген эмес.

1918-жылдын февралында ВЦИК жана СПК соттор жөнүндө №2 Декретти кабыл алышты, ал жергиликтүү соттордун аталышын өзгөртүп соттун ыйгарым укуктарын кеңейтти. Алар жергиликтүү эл соттору деп аталды (1918-

жылдын ноябрында эски мыйзамдарга шилтеме жасоого тыюу салынган) [24, 4206.].

Уездик соттор, өзүнүн ишмердүүлүгүн бир нече волостун аймактарына тараткан аймактык элдик соттордон турган.

1917-жылдын 29-декабрында эле (1918-ж. 11-январь) жокко чыгарылган мурунку Өкмөттүк сенаттын соттордун бүтпөгөн иштерин Башкы аскер жана деңиз, аймактык соттук жана соттук палаталарга жиберүү жөнүндө ВЦИКтин Декрети чыккан.

Сот органдары менен катар укук коргоо коллегиясы түзүлгөн, анын мүчөлөрү соттордо айыптоону колдоп, жактоону ишке ашырышкан. Белгилеп кетчү нерсе, декреттин долбоорун иштеп чыгууда В.И.Ленин түздөн түз катышкан. Мисалы, документтин жумушчу текстинде ал коомдук айыптоочу жана коомдук жактоочу формасы катары болгон коллегияны түзүүгө арналган 24-беренени үч жолу чийген[25, 4656.]. Андан тышкары ал Декреттин долбоорунун 25-беренесине түзөтүүлөрдү жазган, ал жерде мындай коллегияларга « кесипкөй укук коргоочулар болуп жумушчу, солдат жана дыйкан депутаттарынын Совети тандаган гана адамдар кирген. Ушул гана адамдар кесипкөй жактоочулар катары сотторго катышышкан жана өзүнүн ишмердүүлүгү үчүн жеке адамдардан төлөм алууга укуктары болгон» [25, 4666.].

Россияда кесипкөй адвокатура 1864-жылдагы реформа өткөрүү убагында гана пайда болгон. Соттук уставдар азыркы адвокаттардын функциясын аткарган присяжныйлардын укуктук абалын жөнгө салып турган. Присяжныйлар институтуна, азыркы адвокатурага мүнөздүү корпоративдүүлүк, ички өзүн өзү башкаруу мүнөздүү болгон. Алардын ишмердүүлүгүнө көзөмөлдү соттор жана юстиция органдары ишке ашырган. Алардын милдеттерине кылмыш иштери боюнча жактоодон тышкары жарандык процесстерде жактарды коштоо, башка юридикалык жардамдардын башка түрлөрүн көрсөтүү, колунда жокторго бекер юридикалык конультация берүү кирген.

Эски адвокатураны жоюуу ВЦИКтин 1917-жылдын 24-ноябрындагы №1 соттор жөнүндө Декретинен кийин дароо эле ишке ашты, ага ылайык айыптоочу, жактоочу жана соттук өкүл катары «эки жыныстагы тең, жарандык укуктар менен колдонгон баардык булганбаган, таза жарандар» боло алган. Ал эми мурунку адвокаттар «таза эмес» б.а. «эксплуаторлор табын» түзгөн, жарандык укуктар менен пайдалана алышкан эмес. Бирок, В.В.Захарованын изилдөөсүнөн көрүнгөндөй мурунку эски соттор Совет бийлиги учурунда кандайдыр бир убакытта жаңы соттордо иштерди алып барышкан[26, 9-106.].

ВЦИКтин 1918-жылдын 7-мартындагы соттор жөнүндө №2 Декрети айыптоочулар жана жактоочулар укук коргоочулар коллегиясына кирет деп тактаган, алар жумушчу, аскер, дыйканы жана казак депутаттарынын Совети менен шайланышкан[15]. Андан тышкары, сотто катышып жаткан жарандардын ичинен бир айыптоочу бир жактоочу болушу мүмкүн болгон. Адвокатура талкаланган, ал эми «элдик адамдар» жактоочулардын жана өкүлчүлүктүн милдеттерин аткарууга даяр эмес болгон. Соттордогу укук маданиятынын деңгээли кескин түшүп кеткен. Жактоочулар жана өкүлчүлүк кылуучулар жергиликтүү бийликке көз каранды болуп калган. Адвокатура «сотторго жардам берүү үчүн» түзүлгөн, алар айыптоочунун, жабырлануучунун, доочунун же жоопко тартылуучунун кызыкчылыктарын коргогон эмес. Укук коргоочулардын мамлекеттен көз карандылыгы РСФСРдын 1920-жылдын 21-октябрындагы элдик соттор жөнүндө Жобосунда чагылдырылган[27, 4076].

РСФСРдын 1920-жылдын 21-октябрындагы элдик соттор жөнүндө Жобосу укук коргоочулар коллегиясын жойгон. Бул Жобого ылайык соттук жактоонун жаңы формасы бекиген: аны ишке ашыруу ар бир жарандын коомдук милдети катары каралган. Жактоочунун милдеттерин аткара ала турган жарандар 1920-жылдын 23-ноябрындагы айыптоону жана жактоону уюштуруу жөнүндөгү Инструкциясына ылайык тизмеге киргизилген. Жактоочу катары тартылган адамдар зарыл болгон убакытка негизги жумушунан бошотулган, мында алардын маянасы сакталып турган жана мамлекеттин

каражатынан аларга күнүмдүк акча төлөнүп турган. Көрсөтүлгөн адамдардын арасынан жактоочулар жетишсиз болсо анда юстиция бөлүмдөрүнүн консультанттары тартылган. Жактоону уюштуруунун мындай формасы 1922-1924жж. соттук реформага чейин болгон.

1922-жылдын 26-майында бекитилген адвокатура жөнүндө Жобо адвокатураны калкка юридикалык жардам берген, өзүн өзү башкарган уюм катары аныктаган. Кылмыш иштери жана жарандык иштер боюнча жактоочулар коллегиясы губерниялык юстиция бөлүмдөрүнүн астында түзүлгөн. Биринчи чакырымдагы жактоочулар коллегиясынын мүчөлөрү губерниялык аткаруу комитеттер тарабынан тандалган. Андан кийин жаңы мүчөлөрдү кабыл алуу жактоочулар коллегиясынын президиумуна берилген. Бирок, губерниялык аткаруу комитети жаңы кабыл алынган мүчөлөрдү тануу укугуна ээ болгон. Жактоочулар коллегиясынын мүчөлөрүнөн тышкары соттордо жактоону ишке ашырууга айыпталуучунун же жабырлануучунун жакын туугандары, ВЦСПСтин ишканалардын, мекемелердин өкүлдөрү укуктуу болгон.

Совет сотторунун калыптануусунун жана ишмердүүлүгүнүн мезгилиндеги өзүнчө бир маселе 1922-жылы кабыл алынган Кылмыш жаза Кодексинин жоктугу болгон, ошол себептен элдик соттор революциялык укуктук аң сезим менен гана жетектелишкен. Ошону менен бирге эле 1918-жылдары эски соттук укуктарына жана принциптерине кайрылып келүү аракеттери жасалган.

Совет бийлигинин бекемделиши менен Борбордук Азияда улуттук мамлекеттик бөлүнүүлөр менен байланыш болгон маселелер пайда болду жана ошондуктан коңшу улуттук мамлекеттер менен карама каршылыктар пайда болду. РСФСРдын автономдук жана союздук республикаларынын аймактык чекараларынын калыптануусунун жалпы процессинде Туркестан АССРнин курамына кирген Кыргызстандын иши татаалыраак болгон. Эгерде Россияда көпчүлүк маселелер социалдык, таптык-саясий мүнөздө болсо, ал эми Туркестанда улуттук-саясий мүнөз басымдуулук кылган[28, 15-16б.].

Кээ бир мамлекет таануучулар 1921-1922-жж. Борбордук Азияда улуттук-мамлекеттик бөлүнүү үчүн зарыл болгон шарттар жок болгон деп эсептешет [29, 150б.]. Бул боюнча Г.Т. Ищанов мындай деп жазат: «1921-жылдын 26-октябрында Борбордук административдик комиссиянын милдетине төмөнкүлөр кирген (БАК):

- административдик чекаралардын өзгөрүүсү менен байланыш болгон бардык маселелерди кароо;
- НКВД жана ЦИКтин макулдугу жок губерниялардын, уездердин, волостордун жана айылдардын чекараларын өзгөртүүгө көзөмөл;
- аймактык бөлүнүүлөрдү жана жаңы административдик бирдиктердин түзүлүүлөрүн тартибин аныктаган циркулярларды, инструкцияларды жана көрсөтмөлөрдү иштеп чыгуу» [29].

Жалпысынан, Борбордук Азияда жаңы улуттук биримдиктердин аймактык чекараларын аныктоодо большевисттик жетекчилик чыныгы кыйынчылыктарга туш болду. Экономикалык оорчулуктун негизги принциби бузулган, калкты тейлөөдөгү жергиликтүү бийликтин башкаруу процессинин максаттуулугу. Ал тургай, бул маселени тегерегинде иштелип чыгуу этабында эле сырдуулук аурасы айланып турган. РКП(б) Политбюросу бул маселени партиялык органдарда да жана партиясыз массалар арасында да талкуулоого тоскоолдук кылып турган. Алар мындай деп эсептешкен «ЦК РКП(б)нын алдын ала чечими жок бул маселени советтик линия боюнча талкууга алып чыгууга таптакыр болбойт» [28, 14-15б.].

Өлкөдө бир партиялуулук системасынын турукталуусу менен жаңы бийликтин большевизм алкагына кирбеген бардык нерселерге чыдамсыздык мамилеси бул режимдин бир мүнөзү болуп калды.

Белгилей кетчүү нерсе, бир катар изилдөөчүлөрдүн ойлору боюнча бийлик түзүмүндө көрүнүктүү өзгөрүүлөр болгон деле жок. Керек болсо (мурунку падышалык режимге салыштырганда) борбордук бийликтин жана жазалоо органдарынын позицияларынын катуулашы байкалды.

Кыргызстандын ошол мезгилдеги саясий-укуктук режимин бекемдөөгө төмөнкү факторлор таасир кылган: биринчиден, белгилеп кетчү нерсе коомдогу радикалдык маанайдын күчөшү, калктын негизги массасында саясий маданияттын негизинин жоктугу, менталитеттин өзгөчөлүгү. Мамлекеттин басымдуулугу жарандардын ар бир континентине камтыган эмес, совет мамлекети күчтүү социалдык колдоого ээ болгон. Бирок, бара бара калктын калың катмарынын кызыкчылыктарын камтыган сайын бул социалдык база кууш боло баштаган. Бийлик жүргүзгөн саясатка нааразы болгондордун саны көбөйө баштаган. Анын кесепети жарандардын укуктук нигилизмдин өсүшүнө алып келген. Экинчиден, доктриналык алдын алуулар маанилүү болгон: таптык күрөш жөнүндө марксизмдин жобосу калктын анча көп эмес бөлүгүнүн кызыкчылыгын жогору койбостон ошондой эле зомбулукту актап идеялаштырган. Ал гана эмес таптык күрөш жана коомдук прогресс деген түшүнүктөрдүн ортосунда барабар белгиси болгон, ал бардык курманчылыктарды актоого алып келген. Буга «таптык мораль» деген түшүнүк да түрткү болгон, орто кылымдардагы иезуттардын орденинин «Максат каражаттарды актайт» деген кредо менен түшүндүрүлгөн. Большевиктердин экономикалык стимулдардан (эмгекке) четтеши, жана өндүрүшчүнү «моралдык өбөлгө түзүүнүн» натыйжасыздыгынан экономикалык эмес мажбурлоо методуна кайтып келүү милдети коюлган[11, 206.].

Мунун бардыгы советтик соттук системанын жана укук тартип органдарынын калыптануусуна жана саясий-укуктук режимдин ишмердүүлүгүнүнө таасирин тийгизбей койгон жок. Жаңы соттук мыйзамдарды иштеп чыгуу юстиция ишмерлеринин атайын съездеринде ишке ашырылган. Ошондуктан 1918-1920-жж. өткөн съезддер соттук системанын гана калыптануусуна таасирин тийгизбестен ошондой эле мамлекеттик бийликтин саясий-укуктук режимин бекемдөөгө да таасир кылган.

1.3. Укук коргоо органдары совет бийлигинин алгачкы жылдарындагы мамлекеттик аппараттын системасында: ишмердүүлүк режими

Совет бийлигинин алгачкы жылдарында саясий-укуктук режимдин калыптануусу бийликтин алсыздыгынан жана калктын өзгөрүүлөргө даяр эместигинен стабилдүү болгон эмес. Жарандык согуштун аякташы жана тынчтык курууга өтүү режимдин стабилдүүлүгүнө жана коомдук биримдикке алып келген жок. Большевиктердин бийлиги курч кризиске кабылды, бул калктын өткөрүлүп жаткан саясий курс менен макул эместигин көрсөттү.

Жарандык согуштун өчүп баратышы менен «аскер коммунизми» саясатына нааразычылыкты коомдун бардык катмары билдире баштады. Бир катар аймактарда айыл калкынын макулдашылбаган көтөрүүлөрү болуп өттү. Борбордук Азияда да кырдаал курч болгон, бул жерде Туркестан Совет бийлигинин душмандары менен чечкиндүү салгылашуунун орду болгон, алар АКШнын, Англиянын, Франциянын өкүлдөрү, падыша офицерлери, саясий партиялар, жергиликтүү интеллегенция болгон [30, 49-53б.]. Кыргызстандагы көтөрүлүштөрдүн башында сол эсерлер жана алашордочулар турган, алар байманаптардын, кулактардын, ар кандай майда буржуазия катмарларынын кызыкчылыктарын коргогон [31, 87б.].

Эң алгач алар калкты ачкачылыкка, кыйроого алып келген саясий-укуктук режимге жана пролетариаттын диктатурасын бекемдөө үчүн өткөрүлгөн мыйзамсыздыктарга жана репрессивдүү чараларга каршы турушкан. Кризистен жол 1921-жылы мартта РКП(б)нын X съездинде табылган, анын чечими боюнча продрозвертка продналог менен алмаштырылган, бул дыйкандардын жана жумушчулардын зарыл болгон талаптарын аткарууга багытталган. Ал максаты нормалдуу экономикалык мамилелерди жана демократиялык режимди орнотуу болгон жаңы экономикалык саясаттын негизин түздү.

Совет бийлигинин режимин бекемдөө, мыйзамдуулуктун жана укук тартиптин турукталуусу, жаңы экономикалык саясаттын ийгиликтүү ишке ашышы соттук реформаны жасоо зарылчылыгына алып келди. 1922-ж. 31-

октябрында ВЦИКтин «РСФСРдын сот түзүлүшү жөнүндө Жобону» [32, 902б.], кабыл алды, ал 1923-жылдын 1-январынан баштап РСФСРдын бардык аймагында күчүнө кирди.

1922-жылы ички жана тышкы контрреволюциянын негизги күчтөрү талкаланганына жана соттук системанын акырындап иштеп башташына карабастан, соттук эмес жооп берүү органдары жок болгон эмес (ВЧКнын аскер трибуналдары). 1922-жылы «Известия ВЦИК» газетасына берген интервьюсунда революциялык аскер трибуналдар системасын жаңы эле жетектеген К.Х. Данишевский мындай деп белгилеген «...аскер трибуналдары эч кандай юридикалык нормалар менен жетектелбейт жана жетектелген эмес. Бул өзүнүн өкүмдөрүн саясий максаттуулук принциби жана коммунисттердин укук аң сезими менен токтоп кылган жазалоо органдары» [33]. Маңызы боюнча өзгөчө революциялык органдар мамлекеттин туруктуу органдарына айланган. 1922-жылы февралда ВЧК ички иштер Наркоматынын алдында турган ГПУга кайра түзүлдү, режимди демократиялаштыруу өзгөчө методдордон социалистик мыйзамдуулукту бекемдөөгө өтүүгө мүмкүнчүлүк берди. Органы ВЧК – ОГПУ органдары өздөрүнүн бардык ыйгарым укуктарын сактап калды жана бандитизмге жана контрреволюцияга каршы пайдаланылды. Акырындап жазалоочу ролу күчөй баштады. 1922-ж 10-августта ВЦИКтин «Административдик высылка жөнүндө» декрети чыкты. Декрет менен бекиген НКВДнын алдындагы Өзгөчө комиссия «контрреволюциялык толкундоолорго тиешеси бар адамдарга карата «үч жылга чейин чет өлкөгө же РСФСРдын кээ бир жерлерине» административдик высылкаларды колдонууга укугу болгон» [34, 329б.] ошону менен биринчи советтик диссиденттердин тизмесин ачкан. Алардын кээ бир бөлүктөрүн Совет Республикасынан сырткары чыгарып, кээ бирлерин большевистик идеяларды кабыл албагандыктан концлагерлерге отургузушуп, ал эми кээ бирлерин атууга кетиришкен. Өзгөчө комиссиянын көз жаздымына эң алгач Кыргыз интеллигенциясынын каймактары түшкөн. Ошол күндөрү «Правда» гезити мындай деп жазган «буржуазия интеллигенциясынын ичинен активдүү контрреволюциялык элементтерди чыгаруу, Совет бийлигинин

аларга карата болгон алгачкы эскертүүсү болгон» [35]. Ошондон баштап Өзгөчө комиссия туруктуу иштеген, аты гана өзгөрүп турган. 1923-ж. – Соттук коллегия, 1924-ж. – ОГПУнун алдындагы Өзгөчө кеңешме ж.б.

Соттук практиканы унификациялоо, НЭПтин шарттарында бирдиктүү жазалоо саясатын иштеп чыгуу максатында өз алдынча система болгон үч революциялык трибуналдарды кайра түзүү иши турган. ВЦИКтин 1921 жылдын жай айынын ортосундагы «Республиканын бардык революциялык трибуналдарын бириктирүү жөнүндө» Декрети. РСФСРдин аймагында болгон бардык трибуналдар жана ошондой эле өзгөчө маанилүү иштер үчүн сот мекемесин жалгыз кассациялык орган жана көзөмөл орган катары ВЦИКтин алдында бирдиктүү Жогорку трибунал, Башкы аскер темир жолдук трибунал, Революциялык аскердик трибунал түзүлгөн. Алардын функциялары жана аппараты бирдиктүү Жогорку трибуналга берилген, ал ВЦИКтин алдында болгон курамы:

- Жогорку трибуналдын коллегиясынын төрагаларынын бириккен отуруму же пленуму докладчик жана ВЧКнын өкүлү (сотту тергөө жана жазалоо органдарынан бөлүүнүн демократиялык принциби бузулган);

- Жогорку трибуналдын коллегиясы: соттук, кассациялык, аскер жана аскер-транспорттук;

- областык бөлүмдөр.

Юстиция органдары менен соттордун өзара аракеттенүүсү юстиция органдарына баш ийүүнүн негизинде түзүлгөн, алар сотторду түзүү жана жоюу мүмкүнчүлүгүнө гана ээ болбостон ошондой эле алар үчүн милдеттүү болгон циркулярларды, инструкцияларды жана башка предписанияларды чыгарып алардын ишмердүүлүгүн көзөмөлдөп турган. Алар соттордун чечимине кийлигишүү укугуна ээ болгон. Жаңы саясий-укуктук режимде квалификациялуу адистердин жетишсиздиги менен байланыш болгон кыйынчылыктарды, тажрыйбанын жетишсиздигин өтүү мезгилинде соттор аткаруу бийлигинен өзгөчөлөнө баштаган, бул 1922-1924-жж. соттук-укуктук реформанын жүрүшүндө максат болуп калган.

РСФСРдин сот түзүлүшү Жобосуна ылайык (1922-ж.) ылайыктуу өзгөрүүлөр менен көп убакыттан бери иштеп келген жалпы революциялык трибуналдар жоюлган, аскердик-транспорттук трибуналдардын саны кыскартылган[36, 321б.].

Акырындап РСФСРдин юстициясынын Элдик комиссариатынын негизги функциялары өзгөргөн, анын борбордук жана жергиликтүү аппаратынын түзүмү дагы. ВЦИКтин 1923-жылдын 1-февралындагы Декрети менен Наркомюстка прокуратурага, нотариатка, соттук аткаруучуларга, тергөө органдарынын ишмердүүлүгүн, ГПУ, жердик жана арбитраждык комиссияларга, элдештирүү камераларына, жана башка соттук функцияларга ээ болгон мекемелерге жетекчилик кылуу жазылган.

Каралып жаткан мезгилде жергиликтүү улуттук интеллигенциянын өкүлдөрү жана Борбордук Азиянын мамлекеттик бийлигинин кызыкдар болгон өкүлдөрү акырындап ошол аймактарда советтик улуттук автономияларды түзүү боюнча иштерди алып барышкан, ал жерде үч республика болгон: РСФСРдин курамына кирген Туркестан АССРи жана эки өз алдынча элдик Советтик Хорезм жана Бухара республикалары.

Түркестан аймагынын партиялык жана советтик органдарынын Борбордук Азиянын улуттук бөлүнүүсүнүн максаттуулугу жөнүндө чечими 1924-жылы май айындагы Туркестандын Коммунистик партиясынын 8 съездинде колдоого алынган. 1924-жылдын 11-майында Средазбюро ЦК РКП(б) комиссиялардын иштеринин жыйынтыгын талкуулап СССРге кирген Өзбек жана Туркмен Советтик Социалистик Республикаларын түзүү зарыл деген чечимге келген ошондой эле Таджик жана Кара-Кыргыз автономиялык областтар түзүлгөн.

1924-жылдын күз айларында Борбордук Азия республикаларынын улуттук бөлүнүүсү боюнча даярдык иштери толугу менен аяктаган. 15 сентябрда 1924-жылы Түркестан АССРнин 3-сессиясы Борбордук Азия элдеринин мамлекеттик-улуттук бөлүнүүсү боюнча тарыхый чечимди кабыл алды, ага

ылайык Өзбек ССРи, Түркмөн ССРи, Тажик жана Кара-Кыргыз автономиялык областтары пайда болду.

1924-жылдын 14-октябрында Москвада ВЦИКтин 2-сессиясы болду, ал Борбордук Азия республикаларынын улуттук бөлүнүүсү боюнча токтомду кабыл алды[37, 146.]. Бул мыйзамдык акт РСФСРдин курамында Кыргыз автономиялык областынын түзүлүшүн биротоло бекитти.

Улуттук-мамлекеттик бөлүнүүнүн жыйынтыгында Туркестан АССРнин областарындагы, уездериндеги ыдырап кеткен кыргыз жерлери бир бүтүн болуп биригишти. Кара-Кыргыз автономиялык областы 75 волосту бириктирди[38, 166.].

ЦК РКП(б)нын Политбюросунун 1924-жылдын 18-октябрындагы Чечими менен Кыргыз областык партия уюмунун Убактылуу оргбюросу түзүлгөн, ал жерде укук коргоо системасын эң алгач соттук органдарды түзүү чечими кабыл алынган. «Областын жумушчуларына, дыйкандарына, кембагалдарына декларациясында» соттук органдардын ишмердүүлүгүнүн багыттары аныкталган. Ак ниет жумушчулар, дехкандар, батрактар элдик сот болушу керек болгон. Облсоттун курамы 45 адамды түзгөн. Областык сот төрагадан, анын орун басарынан жана коллегиянын төрт мүчөсүнөн бекиген[39]. Областык соттун алдында Пленардык отурумдун Президиуму, кылмыш-жаза жана жарандык иштер боюнча кассациялык коллегия жана тартиптик коллегия болгон. Ал Кара-Кыргыз Автономиялык областынын бардык соттук органдарынын үстүнөн соттук көзөмөл жүргүзгөн (аскер трибуналдарынан тышкары), областык соттордун өндүрүшүндө болгон иштерди кассациялык тартипте карай алган ошондой эле өзгөчө мамлекеттик маанидеги кылмыш-жаза жана жарандык иштерди биринчи сот инстанция катары караган.

1924-жылы облус боюнча 23 элдик сот жана 14 тергөө камерасы болгон[40]. Соттук системанын негизги звеносу Элдик сот болгон. Мыйзам маселелери революциялык комитеттин ишмердүүлүгүндө маанилүү орунду ээлеген.

1918-жылдан бери ТАССРдин аймагында РСФСРдин актылары иштеп турганына байланыштуу 1924-жылдын 22-ноябрында революциялык комитет төмөнкү жөнүндө токтом кабыл алды «мындан нары өзгөчө буйрукка чейин Кыргыз автономиялык областын аймагында Туркестан автономдук Советтик социалистик республикасынын мыйзамдык актылары күчүндө калтырылсын» [41].

Бул токтом менен революциялык комитет Борбор Азиядагы мурунку республикалардын аймагында кабыл алынган жана иштеген мыйзамдардын аракеттенүү чегин аныктады. Кыргыз мамлекеттик бийликтин органдары жана башкармалыктары тарабынан кабыл алынган декреттер, токтомдор, буйруктар жана башка актылар «Эркин-Тоо» жана «Батрацкая правда» гезиттерине чыккандан кийин гана бардык аймактарда күчүнө кирген.

Салыштырмалуу кыска убакыттын ичинде революциялык комитеттер тарабынан соттук-прокурордук аппараты түзүү, мыйзамдарды иштеп чыгуу жана туура колдонуу, Кыргызстанда социалистик мыйзамдуулукту бекемдөө боюнча маанилүү иш-чаралар ишке ашырылган.

И.В. Сталиндин партия жетекчилигине келиши менен анын укук коргоо ишмердүүлүгүндөгү жеке бийлиги күч алды, позитивдүү өзгөрүүлөргө карабастан администрациялоо жана оппозиционерлерди четтетүү күч ала баштады.

ВЧКнын компетенциясын чектөө аракеттери жана анын мамлекеттик башкаруу системасындагы ролун жана ордун аныктоо башынан баштап эле атайын кызматтардын ишмердүүлүк чөйрөсүн кеңири трактовкалоо катары белгиленген. «ВЧКны реформалоо, анын функциясын жана компетенциясын аныктоо жана анын ишин саясий милдеттер менен чектөө» зарылдыгы жөнүндө Лениндин установкалары СССРде калыптанып калган тоталитардык режим шарттарында атайын кызматтардын ролун кеңейтүүгө жакшы шарт түзгөн.

Сталиндик жетектөөнүн оң жана терс жактары дагы болгон. Бир жагынан, мамлекеттин бардык атайын кызматтарынын бир жетектөөчү борборунун болушу, бул алардын ишмердүүлүгүн кайталоону жокко чыгарган, бюджеттик

ассигнованияларды сарамжалдуу чыгашалоо, анын иштерин натыйжалуулугун жогорулатуу максатында күчтөрдү жана каражаттарды туура колдонуу. Экинчи жагынан, мындай жетекчилик саясий полициянын органы катары болгон атайын кызматтын функциясын күчөтүүгө таасирин тийгизген, мында көптөгөн күч жетекчилик кылган партияга каршы оппозициялык күчтөр менен күрөшүүгө жумшалган. Жаңы саясий-укуктук режимди орнотуу демек мурунку революцияга чейинки атайын кызматтар менен толук кол үзүп, жаңы атайын кызматты түзүү. Жазалоочу органдарды түзүүнүн негизинде жаткан таптык принцип мурунку жандарм кызматкерлерин ВЧК-ОГПУ-НКВД кызматына тартуу тургай тескерисинче куугунтукка алынышкан.

1920-жылдардын аягындагы жаңы саясий-укуктук режим экономиканы башкаруудагы жетектөөнүн өзгөчө дыйкандардын үстүнөн зомбулук менен коштолгон административдик методунун күчөшүнө алып келди. Мамлекеттик коопсуздук органдары айылдагы экономикалык кайра курулуунун каражаттары катары соттук эмес репрессиянын бир бөлүгү болуп калды. Жалпы коллективизация саясаты аяктагандан кийин мамлекеттин жогорку жетекчилиги мамлекеттик коопсуздук органдарын чарбалык курулуштарда пайдаланды

1926-1927-жылдары бийлик үчүн ачык эле күрөш жүргөн жана бириккен сол оппозиция бийликти басып алыш үчүн бардык каражаттарды колдонгон. Бул убакытка чейин борбордук аппараттын жетекчилигинин жана жер жерлердеги ОГПУнун өкүлдөрүнүн кадрлык курамдары өзгөргөн. Оппозициянын жактоочулары чарбалык жумуштарга которулган же болбосо такыр эле ишсиз калышкан. Бир жагынан ОГПУ коопсуздук маселелерин чечүүнү камсыздап, мамлекеттик аппараттын бир бөлүгү болуп кала берген, экинчи жагынан, Сталин аны саясий каршылаштарын басуу каражаты катары караган. Оппозиция менен күрөш Жашыруун-оперативдик башкармалык бөлүмдө топтолгон андан кийин СПО ОГПУда болгон. Турукталып калган практикада мамкоопсуздук органдары агентурдук-оперативдик иштөөлөрдү жүргүзө алган эмес жана партия органдарынын санкциясы жок партиянын мүчөлөрүн репрессия кыла алышкан эмес. Оппозиция менен күрөшүү жергиликтүү көзөмөлдөө комиссияларынын

жана Борбордук көзөмөлдөө комиссияларынын прерогативасы болгон. 1927-жылдан баштап комиссиянын президиумунун курамына ОГПУ органдарынын жетекчи кызматкерлерин милдеттүү түрдө киргизе башташты. ОГПУнун борбордук аппаратында оппозиция менен күрөштү төраганын орун басары Г.Г.Ягода көзөмөлдөгөн

1927-жылы партия ичиндеги күрөш өзүнүн туу чокусуна жетти. 1927-жылдын 12-сентябрынан 13-сентябрына караган түнү ГПУнун агенттери тарабынан бир катар партия мүчөлөрүнүн үйлөрүндө тинтүү жүргүзүлүп, троцкистердин жашыруун басмаканасынын жана легалдуу эмес уюмдун мүчөлөрү камакка алынган [42, 189-20].

1928-жылдын 30-январында ВЦИК жана СНК РСФСРдин токтому кабыл алынган, анда Республиканын элдик юстиция комиссариатына орун басарлар катары РСФСРдин Прокурору жана РСФСРдин Жогорку сотунун Төрагасы баш ийет деп айтылган. Мындан дагы тагыраак линия 1929-жылдын 26-ноябрында ВЦИКтин 14-чакырылышынын 2-сессиясында бекитилген РСФСРдин элдик юстиция комиссариаты жөнүндө Жободо чагылдырылган, ал жерде РСФСРдин Жогорку Соту РСФСРдин Элкомюстунун аппаратынын курамына кирет деп жазылган.

Салыштырмалуу Россия Федерациясынын туруктуу соттук системасы орноду (элдик сот, губерниялык сот, РСФСРдин Жогорку соту), мында элдик сот негизги звено болуп калды. Элдик сотто иштер сот жана эки элдик өкүл тарабынан каралган. Сот иштердин аз гана бөлүгүн жеке карай алган, ушул принцип менен Туркестандагы соттор түзүлгөн. Туркестандын элдик соттору каралбаган жарандык иштер менен көмүлүп калган. Жергиликтүү соттордун ишин жеңилдетүү үчүн Туркестандын ревтрибуналдары жардамга келген. Юстиция органдарындагы кадрлар маселесин жакшыртуу максатында Советтик бийлик аймактарга Россия Федерациясынын борбордук бөлүгүнөн текшерилген адистерди жиберген.

Сотторду тандап алуу тартиби өзгөрүлдү, алар областык соттун сунушу менен аткаруу комитети тарабынан бир жылга шайланышкан. «РСФСРдин сот

түзүлүшү жөнүндө Жобонун» 14-беренесине ылайык элдик соттордун аймактары губерниялык сот (областык) тарабынан аныкталып жана аткаруу комитети жана юстиция комиссариаты тарабынан бекитилген.

Элдик сотторго карата кассациялык инстанция жана иштерди териштирүү боюнча биринчи болуп, областык сот алдындагы соттордун ишмердүүлүгүн көзөмөлдөөчү орган болгон.

Соттун милдетине төмөнкүлөрдүн аткарылышын камсыз кылуу кирген: Наркомюстун жана РСФСРдин Жогорку сотунун буйруктарын, циркулярларын, инструкцияларын, пленумдардын жана президиумдардын отурумдарын дайыма өткөрүү, тергөө органдарын уюштуруу, иштерди өз убагында кароону көзөмөлдөө, КАМАК жайларын кароо, кылмыш жаза иштерин, жарандык иштердин, эмгектик иштердин кыймылынын статистикасы жана камакка алынгандардын абалы жөнүндө маалыматтарды даярдоо.

СССРдин түзүлүшү менен байланыш болгон соттун системасынын өзгөрүүсү элдик соттордун ишмердүүлүгүнүн мазмунуна жана уюштуруусуна анча деле таасирин тийгизген жок. Алар мурункудай эле соттук системанын негизги звеносу бойдон калды жана кылмыш жана жарандык иштердин көбүн карашкан. Кээ бирки тактоолор өлкөнүн административдик-аймактык бөлүнүшү менен байланыш болгон. Элдик соттор үчүн экинчи инстанциядагы сот катары автономиялык республиканын, аймактын, областын, автономдук областын соттору анын ичинде РСФСРдин курамындагы Кара-Кыргыз АОнун соттору болгон. Ошолор эле оор кылмыштар үчүн кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдарга ылайык биринчи инстанция болушкан.

Мыйзамдуулукту бекемдөө боюнча совет мамлекетинин маанилүү иш-чараларынын бири советтик мыйзамдардын аткарылышын көзөмөлгө алган атайын орган – прокуратураны түзүү болгон.

Жаңы саясий-укуктук саясатка жана мамлекеттик бийликтин бекемдөөнүн режимине ылайык прокуратуранын ишинин негизги принциптери калыптанган: жалпы көзөмөлдөө функциясы; тергөөнү көзөмөлдөө;

бирдиктүүлүк жана борборлоштуруу; прокурорлордун жергиликтүү администрациядан көз карандысыздыгы ж.б. [43, 231б.]

Бир нече жылдар ичинде совет мамлекетинин прокуратурасы жок болгон. 1918-жылдын 4-майындагы «Революциялык трибуналдар жөнүндө» СНКнын декрети боюнча трибуналдардын алдында айыптоочулар коллегиясы түзүлгөн, алардын функциялары кандайдыр бир деңгээлде келечектеги прокуратуранын функцияларына окшош болгон.

1922-жылдын майында гана ВЦИК атайын прокуратура органдарынын уюштуруусун жана ишмердүүлүгүн жөнгө салуучу, россия прокуратурасынын тарыхындагы биринчи нормативдик акты «Прокурордук көзөмөл жөнүндө Жобону» бекитүү жөнүндө токтом кабыл алды.

Прокуратура борборлоштурулган орган катары түзүлүп жалпы көзөмөл анын негизги милдети болгон. «Эки катар баш ийүү» принцибине СНКнын төрагасы В.И.Ленин каршы чыккан жана прокурордук органдардын бирдиктүү вертикалдуу баш ийүүсүн колдогон. Ал советтик прокуратураны түзүүнүн принциптерин өтө маанилүү деп аны Политбюрого алып чыгууну сунуштаган. Политбюродо кабыл алынган чечимге ылайык прокуратуранын эки катар биш ийүү принциби жокко чыгарылып, жергиликтүү прокурордук бийликти борборго гана баш ийүү принцибин орнотуу кабыл алынган.

1922-жылдын 25-майында ВЦИК «Прокурордук көзөмөл жөнүндө Жобону» кабыл алды, анда прокуратурага төмөнкү функциялар жүктөлгөн:

- мамлекеттин атынан бардык бийлик органдарынын аракеттеринин мыйзамдуулугун көзөмөлдөөнү ишке ашыруу, чарба мекемелери, коомдук жана жеке уюмдарга мыйзамдарды бузгандарга кылмыш ишин козгоо жолу менен;

- сотто айыптоону колдоо;

- камакка алынгандардын туура кармалышын көзөмөлдөө.

Республиканын прокурору наркоматтардын жана башка борбордук мекемелердин мыйзамсыз токтомдорун жокко чыгаруу сунушу менен алардын чечимдерин тануу үчүн СНКга жана ВЦИКтин Президиумуна кире алганга

укутуу болгон, жергиликтүү прокурорлордун ишмердүүлүгүнө жетекчилик кылган.

Юстиция Наркоматынын жана РСФСРдин Прокурорунун буйруктарынын, циркулярларынын, инструкцияларынын, предписанияларынын негизинде ал кылмыштуулукка каршы күрөшүү боюнча иш-мерчемдерди жана амнистияны колдонууну пландаштырган, өзүнүн компетенциясынын чегинде аткаруу комитетинин, сотто, жумушчу-дыйкан инспекциясынын ишине катышкан, сот өндүрүшүнүн жана тергөөнүн жүрүшүн көзөмөлдөгөн, жарандардын, ишкана жана уюмдардын арыздарын караган. Прокурордун жардамчылары тергөө аппаратын калыптоого катышкан, элдик сотторду текшерген, кылмыштуулукка каршы күрөшүү боюнча мекеме аралык кеңешмелерди өткөрүшкөн, камакка алынуучу жайларды текшеришкен, балдардын кылмыштуулугу боюнча докладдарды жана сунуштарды даярдашкан, жергиликтүү бийлик органдарынын токтодорун жокко чыгаруу боюнча протестерди чыгарышкан. Ошол кездеги административдик бөлүнүүгө ылайык прокурордун жардамчылары ар бири өз аймагын тейлешкен. 1925-жылдын аягында прокуратура кызматкерлери кулактарды, бай-манаптарды чыгаруу боюнча кампанияга катышышкан.

Прокуратуранын ишинин негизги багыты кызматтык кылмыштуулукка каршы күрөшүү багытына бурулган. Тактап айтканда, бул маселеге чарба өкүлдөрүнүн жана башкаруучулардын кеңейтилген атайын кеңешмеси арналган, ал төмөнкүнү токтоом кылган:

- массалык маалымат каражаттарында конкреттүү иштер боюнча жоопко тартылган адамдар жөнүндө дайыма жазып туруу;

- Жумушчу-дыйкан инспекциясы тарабынан ревизиянын санын көбөйтүү, жаңы кызматкерлерди алууда алардын мурдагы иштеген жеринен маалыматтарды алып тандап алууну жакшыртуу;

- кызматтык кылмыштар боюнча иштерди тергөө органдарында жана соттордо батыраак кароо;

- коротуучуларга мөөнөтүнөн мурда бошотуудан баш тартып, өкүм чыгарганда соттук репрессияларды катуулатуу;
- ревизиялык комиссиялардын жоопкерчилигин жогорулатуу;
- доо коюу практикасын милдеттендирүү жана доо койбогон мекемелерди жоопкерчиликке тартуу.

1933-ж. СССРдин прокуратурасы түзүлгөн, анын негизги милдети СССРдин бардык аймактарында мыйзамдуулукту бекемдөө жана жана коомдук менчикти сактоо болгон. ОГПУнун ишмердүүлүгүндөгү мыйзамдуулукту жана анын тууралыгын көзөмөлдөөнү СССРдин прокурору өзү ишке ашырган, мамлекеттик коопсуздук органдары прокуратуранын көзөмөлүнөн чыгарылган. СССРдин прокурору СССРдин Жогорку Сотунун Пленумунун токтомдорун ЦИКтин Президиумунда талашууга жана мыйзам чыгаруу демилгесине укугу болгон.

1934-жылы июлда жалпы союздук ички иштер Наркоматы түзүлгөн, ага ОГПУ жана ага кирген милициянын Башкы башкармалыгы да кирген. Милицияны каржылоо 1932-жылы жергиликтүү бюджеттен союздукка өткөн. ОГПУ мамлекеттик коопсуздуктун Башкы башкармалыгы болуп, тез кеңейе баштаган. Ага тышкы чалгындоо, контрчалгындоо, мамлекеттик коопсуздук функциялары жүктөлгөн, ошондой эле армиянын өзгөчө бөлүмдөрүн жетектөө болгон. 1935-ж. НКВД тарабынан өзгөчө коркунучтуу кылмышкерлер үчүн түрмөлөр түзүлгөн.

СССРдин НКВД түзүлүшү менен өлүм жазасына чейин өкүм чыгара алуучу ОГПУнун Соттук коллегиясы жоюлган, бул совет мамлекетинин жазалоо саясатынын либералдашуусун түшүндүргөн, бирок соттон тышкары ыйгарым укуктары ошол бойдон калган. НКВДнын алдындагы Өзгөчө кеңешме жөнүндө Жободо СССРдин СНК жана ЦИКтин токтому кабыл алынган, ага ылайык ички иштер наркоматына «коомдук коркунучтуу деп табылган адамдарга карата тизмесин НКВД аныктаган жерлерге 5 жылга чейин көзөмөл кылуу менен сүргүнгө жиберүү, 5 жылга чейин борборлордо, ири шаарларда же СССРдин өнөр жай борборлорунда жашоого тыюу салуу, 5 жылга чейин эмгек-түзөтүү

колонияларына кесүү, коомдук коркунучтуу болгон чет элдик адамдарды СССРден чыгарып салуу» [44, 62б.] укуктарына ээ болгон. Мамлекеттин жазалоо саясатындагы бул линия СССРдин прокурору А.Я.Вышинский менен ички иштер наркому Г.Г.Ягоданын талаштарында чагылдырылган. Вышинский мындай деген, Өзгөчө кеңештин чечимдери ката кетирүү коркунучу менен байланыш болгон, себеби бардык иштер сырттан каралган, айыптоочулар, күбөлөр чакырылган эмес, кээ бирде иштер агентуралык гана маалыматтарга таянган, көп учурларда жалгыз күбөнүн көрсөтмөлөрү күнөөлөрүн такыр танган, айыпталуучулардын көрсөтмөлөрү менен эки айры болгон. Ошондуктан СССРдин Прокурору Өзгөчө кеңештеги биринчи жана экинчи категориялардагы иштердин санын кескин кыскартуу зарыл деген. Андан тышкары Вышинский Өзгөчө кеңешменин чечими менен соттолгондордун өкүмүн талашууда прокуратуранын укугу чектелген деген, бул РСФСдин ЖПКнын 44-беренесине карама каршы келген[45, 230-248б.].

Ягода мындай деген, иштердин көпчүлүгү соттук органдарга жөнөтүлгөн демек, сот тергөөсүз эле репрессиялар туура. Ягода Өзгөчө кеңеш каралган иштердин саны боюнча жазалоо саясатына таасирин тийгизбейт деп далилдегенге аракет кылган.

ОГПУнун Соттук коллегиясынын жоюлганына карабастан ОГПУ караган иштер боюнча прокуратуранын көзөмөлү боюнча нормативдик документтер сакталып калган. Прокурор тергөөнүн туура жүрүшүнө формалдуу гана түрдө көз салган. Мекеменин жетекчиси Вышинский маселе койгондо Өзгөчө бөлүмдүн өзүнүн болуш максатын күмөнгө койот деген, ал сот процедурасынан тышкары каралуучу административдик иштер үчүн түзүлгөн. Өзгөчө кеңештин бир жарым жылдан берки иши ал органдын болушун толугу менен актады жана ал аркылуу өткөн иштер Өзгөчө кеңешти уюштуруусунун идеясына жооп берет деп ойлогон Ягода. Ал мындай деген ойду билдирген прокуратура НКВДнын макулсуздугу жок бошотууга укугу жок.

Вышинский, Ягоданын прокуратуранын ишинин негизги мазмуну сот органдарына жана жазалоо практикасына көзөмөл кылуу деген ойу менен макул

болгон эмес, анткени прокуратуранын милдетине НКВДнын органдарына дагы көзөмөл кылуу кирген.

Толук натыйжалуу соттук системаны түзүүгө тоскоол кылган дагы бир себеп мамлекеттик деңгээлде буржуазиялык укуктун аракетин тааныбоо жана советтик мыйзам базасынын түзүлбөшү дагы болгон. Жетекчилердин көпчүлүк бөлүгү соттук бийлик ошол мезгилдеги партиянын линиясына жараша болот деп эсептешкен. Алар революциялык максаттуулукту укуктун принциби катары мыйзамдуулукка карама каршы койушкан жана Совет бийлигинин декреттеринин укуктук мүнөзүн танышкан. Мисалы, ошол мезгилдин көрүнүктүү экономисти В.Сарабьянов мындай деп жазган, «пролетардык бийликтин диктатурасынын декреттери – маңызы боюнча мыйзам дагы, укуктук ченемдер дагы эмес, алар түздөн түз берилген аскер буйруктары» [46, 226.]. Бийликти бекемдөөнүн саясий-укуктук режиминде саясат басымдуулук кылган, ал эми мыйзамдын системасынын жоктугунан укуктук аң сезим менен укуктун булагы катары жетектелишкен. 1936-жылдын июль айында жалпы союздук соттук башкармалык органы – СССРдин юстиция Наркоматы түзүлгөн. Ал соттордун кылмыш-жаза, жарандык, процессуалдык кодекстерин туура колдонуусун көзөмөлдөгөн, соттук практиканы жалпылаган, мыйзамдарга өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду иштеп чыккан, мыйзамдарды кодификациялоо жана соттук статистика боюнча иштерди алып барган, юридикалык адабияттардын чыгарылышын жетектеген. НКЮ СССР сотторго жалпы көрсөтмө берген, бардык уюштуруу-чарбалык маселелер менен алектенген, нотариаттарга жана адвокаттарга жалпы жетекчиликти ишке ашырган, калкка юридикалык жардам көрсөтүүнү уюштурган.

Ошентип, сот акыйкаттуулугун саясатташтыруу укук коргоо органдарын партиянын көрсөтмөлөрүнө баш ийүүгө алып келген. Белгилүү чекист М.Лацис мындай деп жазган «иште айыптоочу далилдерди издебей эле, айыпталуучунун социалдык катмарга тийиштүүлүгү менен эле чечиш керек» [47, 656.]. Ушуга окшогон ой жүгүртүүлөр ошол кездеги революциялык укуктук аң сезимдин жана мыйзамдуулуктун идеологиялык базасын түзгөн.

Сталиндин жеке көрсөтмөсү менен мамлекеттик коопсуздук органдары тарабынан 1936-1938-жылдардагы даярдалган саясий процесстер элди коркуу алдында унчукпоого, эл душмандарын издөөнү, элдин жашоосунун төмөнкү деңгээлин негиздөөгө багытталган. 1936-жылы апрелде ички иштер наркому Г.Г.Ягода НКВДнын башкармалыктарынын башчыларына оперативдүү директива жөнөткөн, анда мындай деп айтылган: «Бүгүнкү күндө биздин органдардын негизги милдеттери тезинен троцкистик күчтөрдү, алардын уюштуруучу борборлорун, байланыштарын таап аныктап толугу менен аягына чейин талкалоо жана троцкист эки жүздүүлөрдүн бетин ачып репрессиялоо болуп эсептелет» [48, 35-36]. Августта оппозиционерлердин биринчи тобунун үстүнөн ачык сот болуп биринчи кан төгүлдү.

Бийликти жана мыйзамдуулукту бекемдөө үчүн 1936-жылы МАИ түзүлгөн. Милициянын функциясы жана түзүмү кеңейип жатты (паспорттук режим жана ОВИР, «балдар бөлмөсү» жана ОБХСС, аскер эсеби жана МПВО). НКВДга тартипти жана мамлекеттик коопсуздукту, коомдук тартипти сактоо, жарандык абал жөнүндө актыларды каттоо, чекара кайтарууну камсыз кылуу жүктөлгөн. НКВДнын карамагында жолдорду башкаруу, картография, ченемдерди жана салмактарды башкаруу, архивдик иштер дагы болгон. ГУЛАГдын түзүлүшү менен НКВД соттолгондордон турган чоң эмгек лагерине ээ болуп калды (30 жылдарга чейин камакка алынуучу жайлар республикалык НКВДлардын карамагында болгон). СССРдин НКВД ири чарбалык куруучу мекемеге айланган. Алар камакка алынгандарды башка мекемелердин курулуштарына да жиберип турган.

Ошентип, 1930-жылдардагы мамлекеттик коопсуздук органдарынын ишмердүүлүгү эң алгач башкаруу тартибине каршы контрреволюциялык кылмыштарга жана өзгөчө коркунучтуу кылмыштарга каршы күрөшүүгө багытталган. Мамлекеттик коопсуздуктун башкы башкармалыгына чалгындоо иштери, чет мамлекеттердин атайын кызматтарына каршы туруу, мамлекеттик сырды сактоону камсыздоо жүктөлгөн.

Жарандык согуштан жарандык тынчтык жашоого өтүү шарттарында саясий тактиканы өзгөртүү керек экенин бийлик түшүнгөн, басмачылыкты басуу өтө эле таш боордук менен коштолуп масштабдуу репрессияларга алып келген. Мындай режимде эң алгач укук коргоо органдары иштеген, алар жарандардын кызыкчылыктарын коргоонун ордуна террор кылышкан. Ушул жылдары соттон тышкаркы методдорду колдонуу процесси башталды

Саясий-укук режиминин мыйзамдуулукту бекемдөө режимине өзгөрүүнүн негизи жаңы кодекстерди алуу болду, анда мыйзам чыгаруу ишмердүүлүгү укук коргоо системасын реформалоо менен коштолгондо, алар үч звенолук түз системага бириккенде: элдик сот, областык сот, Жогорку сот. Ревтрибуналдар жана административдик сот өндүрүшү жойулган, башкача айтканда соттук органдар калыптанган жана жарандык согуш мезгилинде иштешкен.

Мамлекеттик прокуратура бекитилген: ага мыйзамдарды аткарууга көзөмөл кылуу ошол эле убакта мамлекеттик айыптоону колдоо жүктөлгөн. Адвокатура системасы таанылып жөнгө салынган. Басып өтүлгөн жол бийликти бекемдөө режимине гана татаал болбостон ошондой эле каякты көздөй кыймыл кылаарын билбеген, бийликке жана укук коргоо органдарына гана ишенген калкка да оор болгон.

2-бап. СОВЕТ БИЙЛИГИНИН АЛГАЧКЫ ЖЫЛДАРЫНДАГЫ МАМЛЕКЕТТИК БИЙЛИКТИН АТАЙЫН ОРГАНДАРЫНЫН ИШМЕРДҮҮЛҮГҮНҮН УКУКТУК РЕЖИМИ

2.1 Мыйзамдуулукту жана укуктук тартипти бекемдөөдөгү советтик сот органдарынын ээлеген орду

Совет бийлигинин бекемделүү мезгилиндеги саясий-укуктук режим атайын түзүлгөн органдар менен да калыптанган, алар мамлекеттин бийлик ыйгарым укуктарын ишке ашырган эмес, бирок калк менен иштешүүдө мамлекеттин аброюн көтөрүшкөн, демек кандайдыр бир деңгээлде мамлекеттин спецификалык функцияларын аткарышкан. Алардын нормалдуу иши үчүн өз кезегинде жалпы саясий-укуктук режимдин бөлүгү болгон режим түзүлгөн.

Убактылуу өкмөт эски мыйзамдарды сактап калды жана соттук-прокурордук аппараттын бошондошуна жол бербөөгө умтулган, өлүм жазасын жойгон, бул жаза 1917-жылы герман фронтунда сактап калуу үчүн аскер адамдары үчүн гана кайра киргизилген. Кош бийликтин бүтүшү менен репрессиянын күчөшүү кырдаалында «аскер-революциялык» соттору бекитилген. Аракеттеги мыйзамдар менен байланыш болбогон жана офицерлерден гана турган бул соттор өлүм жазасын колдонууга укутуу болушкан.

Өзүн өзү башкаруу органдарынын жана Убактылуу өкмөттүн комиссарларынын ортосундагы талаштарды, ошондой эле кызматтык адамдарга карата арыздарды кароо үчүн административдик сот түзүлгөн. Аймактык соттун административдик бөлүмдөрү же өзүнчө сот кызмат адамдарынын аркеттеринин мыйзамдуулугун гана караган, талашты мазмунун боюнча талкуулаган эмес. Аларга эски сот кызматкерлерин дайындап өкмөт бул өзгөчө органдардын демократиялык мүнөздөрүн жокко чыгарган.

1917-жылдын 10-ноябрында П.И.Стучка «Правда» газетасында «Элдик жана демократиялык сот» деген макаласын жарыялаган, мында

большевиктердин бул чөйрөдөгү саясатынын алгачкы пландары айтылган. Мурунку эски соттук мекемелер «жоюлган Убактылуу өкмөттүн аты менен» ишмердүүлүгүн улантканын белгилеп, П.И.Стучка чечкиндүү түрдө жакынкы арада эски институттарды жою абзел деген. [49, 26.]

П.И.Стучка жаңы революциялык сотторду куруунун тажрыйбасына таянып «революциялык убактылуу соттордун» болуу фактысын белгилеген жана мындай сотторду бардык Советтик, солдаттык жана дыйкан депутаттарынын алдында уштуруу милдетин койгон[49]. П.И.Стучканын башкы идеясы сот баштан аяк шайланышы болгон.

Бул жаңы сотторду калыптоодогу алгачкы расмий кадам болгон. РСФСРдин юстиция элдик комиссариатынын ишмердүүлүгүндөгү башкы орундардын бирин жаңы мыйзам массивин түзүү болгон, анткени эскиси жараксыз деп жарыяланган. Наркомюст тарабынан жүздөгөн мыйзам долбоорлору иштелип чыккан. Көптөгөн мыйзам актылары анын ичинде 1918 жылдагы биринчи Советтик Конституция В.И.Лениндин жетекчилиги же анын катышуусу менен иштелип чыккан. Ошол кезде мыйзамга тете болгон СНКнын декреттерин ал жеке жазган жана оңдогон. В.И. Ленин соттук-тергөө системасы, сот өндүрүшү жана сот акыйкаттуулугу жөнүндө негиздүү ойлорду айткан [50, 116.].

Ленин В.И. «совет бийлигинин кезектеги милдеттери» макаласынын алгачкы вариантында соттук системанын өнүгүүсүнүн негизги багыттарын аныктаган, тактап айтканда: Мурунку мамлекет сот институтун эксплуатациялык инструмент катары колдонгон. Ошондуктан, бул мажбурлоо аппараты түбү менен жок кылуу керек. Бирок күч колдонмой кабыл алынган чечимдерди иштетүү мүмкүн эмес. Эгер өлкөнү сактап калабыз десек иштетүү чараларын колдонуу керек деген. [51, 144-148б.]. Лениндин «жок кылуу», «мажбурлоо» деген сөздөрү большевиктер тарабынан аракет кылууга ураан катары кабыл алынган (алар жөнүндө ылайыктуу баптарда айтылат).

Соттук система жөнүндө ой жүгүртүүнү улантып В.И.Ленин мындай деп белгилеген: «Пролетариаттын диктатурасы аркылуу коммунизмди карай жолдо

коммунистер партиясы, демократиялык лозунгдарды четке кагып, буржуазиянын үстөмдүк кылган органдарын, мурунку сотторду таптык жумушчу-дыйкан соттору менен алмаштырат». Мында ал «сотторду элдин шайлоосу», «сотторду жалаң гана эмгекчилерден шайлоо» сыяктуу демократиялык лозунгдар менен манипуляциялаган [52, 109-110б.]. Соттун курамына жалаң гана жумушчу дыйкандардын өкүлдөрүн алуу менен, эки жыныстын тең укуктарын теңөө, социалистик укуктук аң сезим менен жетектелүү менен кыйраган өкмөттүн мыйзамдары жокко чыгарылган. Андан тышкары В.И.Ленин Советтик сотторго карата сыңдоону жана илең-салаң болууга жол берген эмес, ЦК РСДРП (б)нын 1917-ж. 29-ноябрындагы (12-декабрь) Токтомдун долбоорунда: өз ара талашуу иштерин жана жеке күнөөлүлөр боюнча, иштерде күнөөсү так тастыкталбаган болсо сотко чакырылат деп көрсөтүлгөн [53, 29б.]. Ал толук эмес иштер үчүн катуу жоопко тартууну сунуштаган (саясий каршылаштарына карата Богданов, Осинский ж.б.) [53, 86-89б.].

Соттордо иштерди жүргүзүүнүн жетекчи жобосуна төмөнкү позицияларды киргизишкен: советтик сот пролетариаттын бийлигинин жана кедей дыйкандардын атынан эмгекчилердин эркин билдирген; советтик сот шайланууга тийиш болгон; сот акыйкаттуулугун ишке ашырууда эмгекчи жарандар жынысына карбай катышууга тийиш болгон; сот революциялык абийир жана социалистик укуктук аң сезим менен жетектелиши керек; мамлекеттик мажбурлоо куралы болуп, мажбурлоонун милдети соттук органдардын ишмердүүлүгү менен тарбиялоо милдетин четке какпайт [54, 107б.].

1917-жылдын ноябрынан 1918-жылдын мартына чейин советтик сот эң алгачкы болуп сот адилетүүлүгүн социалисттик укуктук аң сезимдин негизинде ишке ашырган, андан кийин гана большевиктер тарабынан жокко чыгарылбаган эски мыйзамдарды колдонгондо советтик мамлекеттин декреттерине негизделген. Кийин, экинчи мезгилде 1918-жылдын июль айынан тартып түзүлгөн соттор сот адилетүүлүгүн советтик мыйзамдар менениш жүргүзөт жана өзүнүн ички коомдук түшүнүгү менен ишке ашырган, ушул маалда эски мыйзамдын актыларын колдонууга түздөн түз тыюу болгон эмес, бирок алар иш

жүзүндө колдонулган эмес. 1918-жылдын ноябрь айынан баштап советтик сот жалаң гана советтик мыйзамдарга таянган, эгерде мыйзам толук эмес же жок болсо анда социалистик укуктук аң сезим менен жетектелген. Эски мыйзамдарды колдонууга тыюу салынган. Соттор өзүнүн ишмердүүлүгүндө ВЦИКтин, СНКнын декреттери, большевиктер партиясынын саясий программаларынын жоболору менен жетектелиши керек болгон.

Соттор жөнүндө №1 декреттин чыгышы менен либералдык басма сөз мамлекеттик бийликке келген большевиктер партиясына күчтүү пропогандистик сыңдоо менен бир тийди[55, 43б.]. Жооп катары 1917-жылы 27-октябрда Петрограддык ВРК кээ бир газеталарды жаап салды. Буга байланыштуу Өкмөттүк Сенат өзүнүн токтомунда - Сенат уюмдаштыруу чогулушунун болушуна чейин бийликти басып алуу максатын билди, мындай иш аракеттер Орус элинин Өкмөттүнүн Сенатына, жалпы Орусия мамлекетиндеги мыйзамдуулука жана тартипке каршы иш кол салгандык деп көргөзгөн [56, 16-17б.]. Мыйзамдуулук режимин орнотуу жана бекемдөө жаңы укуктук базаны киргизүүнү талап кылган, «Соттор жөнүндө Декретти» кабыл алды, анда аймактык, аскердик жана деңиздик коммерциялык соттор, соттук палаталар, өкмөттүк сенат бардык депатаменттери менен, соттук тергөөчүлөр институту, прокурордук көзөмөлдөө, жеке адвокатура, соттук тергөөчүлөр жоюлган. Бул декрет революцияга чейинки сотторду жоюп сот процессин жүргүзүүнүн жаңы эрежелерин киргизди. Ал өкүмдөрдү апелляциялык тартипте арызданууну жоюп кассациялык өндүрүштүн жаңы принциптерин орнотту. 1917-жылдын 24-октябрынан баштап соттор жөнүндө Декрет алынганга чейин революцияны колдоо боюнча жалпы чакыруудан жана жумушчу-дыйкан өкмөтүнүн буйруктарын жана декреттерин бузуу үчүн абдан катуу жазалоого чейин (кээ бирде сот жана тергөөсү жок эле атуу) жолду басып өткөн[57, 106б.].

1917-жылдын 12-декабрында Соттор жөнүндө №1 Декреттин негизинде Түркестан аймагынын СНКсы соттор жөнүндө буйрук жана ар кандай документтерди чыгарып, ал боюнча ар кайсы жерлерде Советтик юстициянын

өкүлдөрү тарабынан эски сот системасын жокко чыгаруу иштерин жүргүзүштү. Совдеп юстициясына жаңы соттук системаны түзүү тапшырылды. Ошону менен бирге Соттор боюнча Декреттин жана демократиялык шайлоо менен бекитилген жер жерлерде тынчтык сотторун да уюштуру маселеси коюлган [58, 428б.] .

1918-жылдын февралында ВЦИК №2 жаңы Соттор жөнүндө Декретке кол коюлду, ал жергиликтүү соттордун укугун кеңейткен. Аймактык соттор жаңы инстанция болуп калды, алар үч туруктуу мүчөдөн жана төрт элдик өкүлдөн турган; (жарандык иштер боюнча) жана он эки өкүл соттун туруктуу мүчөсүнүн төрагалыгы алдында (кылмыш иштери боюнча) [59, 420б.]. Өкүлдөр кылмыш фактысы жөнүндө гана чечим кабыл албастан ошондой эле жаза чарасын дагы карашкан. Декрет жергиликтүү Советтер тандаган аймактык сотторунун алдындагы тергөө комиссияларын кайра түздү. Укук коргоочулардын коллегиясы түзүлдү, анын мүчөлөрү айыптоону колдоп, сотто коргоону ишке ашырышкан.

№2 Соттор декретинин негизинде жерлериндеги элдик сот жаңы инстанция катары үч туруктуу жана төрт элдик өкүлдөн турган жарандык сот, ошондой эле он эки өкүлдөн бир туруктуу төрагалык алдында кылмыш иштер боюнча соттор түзүлгөн [59].

Аймактык соттун маңызы жергиликтүү элдик соттор карай албаган иштерди кароо болгон.

№2 соттор жөнүндө декрет боюнча жаңы соттордун компетенциясына төмөнкүлөр кирген «жердик мамилелер боюнча чечилбеген бардык иштерди губерниялык жердик комитеттерге берүү», «бардык саясий жана диний кылмыштарды» кыскартуу, башка чечилбеген кылмыш жана жарандык иштерди – жергиликтүү сотторго берүү [60].

Аймактык сот адам өмүрүнө кол салуу боюнча кылмыш иштерин, зордуктоо, тоноо жана бандитчилик, жасалма акчаларды жазоо, паракорлук жана кызыл кулактык жөнүндө иштерди кароого тийиш болгон.

I юстиция комиссарларынын жалпы россиялык съезди (апрель 1918-ж.) эски соттордун карамагында болгон иштерди аймактык соттор карасын деп токтом кылган, алар негизинен ошолор менен алек болушкан.

№2 соттор жөнүндө декрет боюнча областтык сотторду жана Жогорку соттук көзөмөлдөөнү түзүү каралган. Областык элдик сотторду түзүү аймактык элдик соттордун чечимдерине жана өкүмдөрүнө кассациялык арыздарды кароону камтыган, алар убактылуу соттор катары каралгандыктан, аймактык сотторду азыркы аймактык жана областык соттордун үлгүсү катары кароого болбойт. Областык соттор жана Жогорку соттук көзөмөл саясий кырдаалга байланыштуу калыптанган эмес. Ошол эле себептер менен (соттук чөйрөдө таасири болгон сол эсерлер менен күрөш, эски юристерге ишенбөө) 1918- жылы күзүндө аймактык соттор жок кылынган.

Бир эле убакта арыздануунун апелляциялык тартиби жокко чыккан, кассацияга гана мүмкүнчүлүк түзүлгөн (териштирүү учурундагы орун алган катачылыктарды жокко чыгарууга).

Соттор декрети боюнча сотко чейинки териштирүү соттор өздөрү же Ревтрибуналдар алдындагы комиссиялар тарабынан жүргүзгөн., бир нече убакыттан кийин гана Сот карамагында турган тергөө адамдары жеке өзү териштирүү иштерин колго алган же белгиленген, ага кылмыштуулук сот өндүрүш мыйзамында көрсөтүлгөн бардык чараларды колдонууга мүмкүнчүлүк берген, «иштин кырдаалдарын толук белгилүү кылууга» зарыл болгон бардык аракеттерди кылууга[61, 32-33б.]. Тергөөчүлөргө көрсөтмө берүү, ишти бир соттук тергөөчүдөн экинчи тергөөчүгө өткөрүп берүү, алардын ишин текшерүү, куугунтуктоону дайындоо, тергөөнүн жүрүшүн токтотуу укугу болгон, териштирүүнү сотко гана жөнөтүү жана ошол жерден чечүү. Тергөөчүлөрдүн ишине болгон арыздарды дагы сот караган.

Иликтөөнүн коллегиялык формасынан бирдиктүү тергөөгө өтүшү мезгилинде элдик тергөөчүлөргө мурунку тергөө комиссиясынын укуктарындай эле укуктар берилген. 1920-жылдын 21-октябрындагы РСФСРдин элдик соттор жөнүндө Жобосу боюнча тергөөчү кылмыш ишин козгоо боюнча чечимди , баш

калкалоо чарасын өзү алуу укугуна ээ болгон жана зарыл болгон тергөө амалдарын жүргүзгөн. Кылмыш иштеринин дыкат жергиликтүү коомдук соттор, революциялык трибуналдар, күнөөлөгүлөрдүн териштирилиштик коллегиясы, тергөө комиссияларынын жетекчилери, юстиция комиссарлары жана жергиликтүү Советтер контролдогон.

1918-жылдын 7-мартындагы ВЦИКтин соттор жөнүндө №2 Декрети күнөөлөгүлөр жана жактоочулар, иштөөчү, аскер, дыйкан ошондой эле казак депутаттарынын Совети тандаган укук коргоо коллегиясына кирет деп тактаган[62, 506.]. Андан тышкары, сотто катышып отурган жарандардын ичинен бир айыптоочу жана бир жактоочу боло алган. Адвокатура талкаланган болчу, ал эми жумушчу дыйкандар жактоо функциясын аткарууга даяр эмес эле.

Жактоочулар жана өкүлдөр жергиликтүү бийликке көз каранды болуп калды жана мамлекеттен маяна алып кызматтык адамдарга айланды. Адвокатура айыпталуучунун, жабырлануучунун, доочунун же жооп берүүчүнүн кызыкчылыктарын коргобостон «сотторго жардам көрсөтүү үчүн» түзүлгөн. Укук коргоочулардын мамлекеттен көз карандылыгы РСФСРдин 1920-жылдын 21-октябрындагы элдик соттор жөнүндө Жобосунда чагылдырылган[63, 407б.].

1918-ж. июлда СНК соттор жөнүндө №3 Декретти кабыл алды[64, 589б.], ал жергиликтүү соттордун компетенциясын кайра кеңейтти (10миң рублга чейин, жаза беш жылга чейин эркиндигинен ажыратуу). Тергөө комиссиялары жергиликтүү Советтерге баш ийди.

Кассациялык арыздарды, төмөн турган соттордун туруктуу мүчөлөрүнөн калыптанган жергиликтүү элдик соттордун Совети караган. 1918-жылдын ноябрьдын акырында элдик сот Жобосу РСФСРдин ВЦИК тарабынан бекитилди. Элдик соттун бир формасы бекиген, ал бир элдик соттон жана бир нече (эки же алты) өкүлдөрдөн турган. Сотторду тандап алуу жергиликтүү Советтер тарабынан ишке ашырылган, өкүлдөрдү жергиликтүү Советтердин аткаруу комитеттери бекиткен. Талапкерлер шайлоо укугуна ээ болуп, саясий тажрыйбасы болушу керек болгон. Соттор өзүнүн ишмердүүлүгүндө совет

бийлигинин декреттери жана «социалистик укуктук аң сезим» менен жетектелиши керек болчу.

Жактоону жана айыптоону Советтер тандап алган уездик жана областык аткаруу комитеттеринин алдындагы коллегиялар ишке ашырган. Коллегиянын мүчөлөрү кызматтык адамдар болгон (1920-жылга чейин). Алдын ала тергөөнү тергөө комиссиялары, милиция же соттор өздөрү жүргүзгөн.

Жаңы соттук укуктун принциптери: соттук чечимдерди кабыл алуудагы коллегиялдуулук, соттук кесипкөйлүктүн ролунун азайышы, соттук укук чыгармачылыгынын кеңейиши, сот өндүрүшүнө социалдык жана саясий мотивдердин кириши. Ошону менен бирге 1918-жылы эски соттук укуктун институттарына жана принциптерине кайрылуу аракеттери болгон (присяжный соттор аналогу, мировой соттор, тергөөнүн системасы).

Жаңы соттук укукту иштеп чыгуу юстиция кызматкерлеринин атайын съездеринде ишке ашкан, ал жерде соттук практиканы жалпылоо болгон, жаңы укуктук актылардын долбоорлору талкууланып иштелип чыккан, соттук системанын кадрлары тандалып алынган. 1918-1920-жж. өткөн съездер жаңы укукту кодификациялоодо чоң салым кошкон

Элдик сот жумушчу дыйкан депутаттар Советине тандалып алууга жана тандоого укуктуу болгон. Ал пролетардык уюмдарда, партияда, жумушчулардын, кооперативдин, фабрика- завод комитеттеринин профсоздарында иштеген саясий тажрыйбасы болушу керек болгон. Сот кызматын ээлөө үчүн шарттардын бири теоретикалык жана практикалык ишмердүүлүк тажрыйбанын болушу болгон.

Тергөө комиссиялары жергиликтүү Советтерге баш ийген. Кассациялык арыздарды жергиликтүү элдик соттордун Совети караган, алар төмөн турган соттордун туруктуу мүчөлөрүнөн калыптанган.

Сотко, революциялык трибуналдарга таандык болгон иштерден башкасынын бардыгы жарандык жана кылмыш иштери караган. Сотторду тандоону жергиликтүү Советтер ишке ашырган, өкүлдөрдү жергиликтүү

Советтердин аткаруу комитеттери бекиткен. Талапкерлер шайлоо укугуна ээ болуп, саясий тажрыйбасы болушу керек болгон[65, 889б.].

Алдын ала тергөөнү тергөө комиссиялары, милиция же соттор өздөрү өткөрүшкөн:

- жалпы;
- уюштуруу-инструктивдик;
- административдик–чарбалык;
- кассациялык (кылмыш жаза жана жарандык бөлүмдөр). Төрагадан жана

төрт мүчөдөн турган Президиум жетектөөчү орган болгон.

Большевиктер башчылык кылган НКЮ токтом чыгарган, ага ылайык, сол эсерлик циркулярлар жокко чыгарылган жана революциялык трибуналдарга жазалоонун бардык түрүн, анын ичинде өлүм жазасын колдонууга укук берген (июнь 1918-ж.). Юстициянын элдик комиссариаты дагы «Советтик кылмыш-жаза уложениесинин» долбоорун даярдаган жана «кылмыш-жаза мыйзамдарын колдонуу боюнча жергиликтүү жана аймактык сотторго нускама», анын киришүүсүндө сотторду ар бир учурда революция тигил же бул мыйзамды жойгомдугун тактоо маселесинен кутулткан. Нускамада совет бийлигинин айрым декреттери чогултулган. Бул жасалган иштер көп иштеген жок болду, тилекке каршы советтик сот аталган нускаманы колдонбоду[66, 68б.].

Пайда болгон соттук органдар ар кандай статустарга жана ыйгарым укуктарга ээ болгон: революциялык, коомдук, коомдук ыйман соттору, административдик соттор, Кыргызстанда казы жана бий соттору ж.б. Өздөрүнүн чечимдеринде бул соттор “революциялык укуктук аң сезим”, “революциялык абийир” менен жетектелишкен.

Жазалоо чөйрөсүндө бул соттор жазалоонун мүнөзүн өзгөртүштү, шарттуу кесүүнү колдоно башташты, жаза чарасы катары коомдук жерилөөнү киргизишти, эркиндигинен ажыратууну эмгек менен алмаштырып эркиндигин сактап калышты, абакты тарбия мекемелери менен алмаштырды жана жолдоштук сот практикасын киргизүү мүмкүнчүлүгүн берди.

Тарбия максатында жолдоштук сот үлгүсүнө окшоп партия жана укук коргоо органдарында партия соттору, абийир соттору түзүлдү. Мисалы, оштук уезддик-шаардык комитетте составы үч кишиден топтолгон партиялык сот уюштурулган, ушундай эле сот татарлардын жалпы жолугуусунда түзүлгөн, мындай сот Скоблев азербайжан секциясында да түзүлүп Дадабиев жана Алиходжаевдер шайланган [67]. Бул соттордо негизинен коммунисттердин иштери алардын моралдык жүрүм-туруму жана кесиптик сапаттары каралган.

Соттук системаны кайра куруу 1918-ж. РСФСРдин Элдик соту жөнүндө Жобону бекиткенден кийин жүргүзүлдү [68, 889б], соттук системаны жөнөкөйлөттү: мурунку көптөгөн сот органдарынын ордуна бирдиктүү элдик сотту киргизди, ал сотто бардык жарандык жана кылмыш-жаза иштери караган. Трибуналдар караган контрреволюциялык же башка коркунучтуу кылмыштар гана кирген эмес.

Элдик соттор жумушчу, дыйкан жана кызыл аскер депутаттарынын Совети менен тандалып алынган. Өкүлдөрдү Советтердин аткаруу комитеттери жумушчу уюмдар, айылдык Советтер түзгөн тизме менен бекиткен [69, 36-37б.]. Соттук кадрларды тандоо таптык принцип менен өткөн: жалаң гана эмгекчилер сот боло алышкан. Жарандык процессте жактоону жана айыптоону атайын коллегия ишке ашырган. Алар жергиликтүү Советтердин алдына түзүлгөн.

1918-жылы 16-ноябрда Түркестан АССРнин ЦИК «Түркестан республикасынын элдик сотторун шайлоо» боюнча инструкцияны бекитти, ал Түркестан АССРнин Наркомюсту тарабынан иштелип чыккан. Бул документ бардык жергиликтүү Советтерге, алардын съездерине жана аткаруу комитеттерине тезинен жергиликтүү элдик соттордун катышуучуларынын тизмесин түзүүнү, тергөө аймактарын жана нотариат бөлүмдөрдүн, жана аймактык элдик соттун кошумча ошондой эле туруктуу тизмелерин, айыптоочулар коллегиясынын мүчөлөрүнүн тизмесин түзүүнү сунуштаган. Тактап айтканда жержерлерде соттук реформа жүргүзүлгөн жана сот үч

кадамга бөлүнгөн: 1) Элдик сот (казылар); 2) Апелляциялык комиссия (жергиликтүү элдик сот); 3) Кассациялык-аймактык сот.

Мындай учурда кылмыш иштери боюнча – 5 жыл, ал эми жарандык иштер боюнча - доо боюнча айп пул 10 рублга чейин өскөн.

Мыйзам катары болгон жободо жаңы сотто (казы) сот жана өкүлдөр абийирдүүлүк менен соттош керек болчу башкача айтканда шариат боюнча.

Басмачылыктын активдешүүсү менен бул кыймылдын жетекчилери казы сотторун жоюуу жөнүндө декретти жергиликтүү калкты Совет бийлигине каршы көтөрүүдө пайдаланышкан.

1920-жылдын аягында жана 1921-жылдын башында Түркөстан мамлекетинде соттун эки тармагы түзүлгөн - революциялык трибуналдар жана элдик соттор. Тилекке каршы, соттордун турукталуусун мыйзамдык тариздөө деп санаш аздык кылат, аларды иш жүзүндө керектүү деңгээлде уюштуруу зарыл болчу, ал үчүн сотторду квалификациялуу, чынчыл адилет, абийирдүү адамдар менен толуктоо талабы коюлган, анандан сырткары жергиликтүү улуттан дагы болушу керек. Соттук бийликтин авторитетин көтөрүүнүн жана ага болгон ишенимди арттыруунун маанилүү элементтеринин бири бардык рычагдардын иштеши болгон

Бул планда 1921-жылдын 28-декабрында кабыл алынган IX Советтердин жалпы россиялык съездинде кабыл алынган чарба маселелери боюнча Наказ Наркомюстан эки нерсе боюнча күч жумшоону талап кылган: Биринчиден, республиканын элдик соттору жеке соодагерлердин жана ишкерлердин ишмердүүлүгүнө эч кандай тоскоолдук кылбастан көз салышы керек болгон, бирок ошол эле убакта республиканын мыйзамдарын кынтыксыз аткарууну талап кылган.

Экинчиден, элдик соттор бюрократияга, чарбалык шалаакылыкка көз салып аларга жол бербөө үчүн күрөш жүргүзгөн. Мындай иштер боюнча процесстер кылган иштерге жоопкерчиликти жогорулатуу максатында талап кылынган жана жумушчу дыйкандарды бул маанилүү маселеге тартуу максатында болгон[70, 327-329б.]... ушуга байланыштуу революциялык

мыйзамдуулук маселеси боюнча талаш-тартыш кеңири кулач жайды. «Согуштук коммунизм» укук системасынын туруктуу укуктук мамилелерди камсыздай албашы жаңы укук тартипти орнотуу зарылчылыгына алып келди. Ал анын натыйжалуулугун жана жашап кетүүсүн камсыз кылыш үчүн салттык укуктук элементтерге таянышы керек болчу. 1921-жылдын мыйзамдык институтун өз деңгелине келтирүү жана салттардын укуктук теориясын реабилитациалоо иштери 1921жылда соңунда жүргүзүлө баштаган[71, 35-36б.]. РСФСРда мыйзамдуулукту бекемдөө зарылчылыгы жөнүндө биринчи жолу IX Советтердин жалпы россиялык съездинде айтылган. IX Советтердин жалпы россиялык съездинде - соттук органдарга өзүнүн толук укугун ишке ашыруу, анын ичинде Советтик мамлекеттердин мыйзамдуулугун бузгандарга карата иш жүргүзүүнү жүктөгөн, ошондой эле Советтердин бийлигин толук камдуу бекемдөө, органдардын ишмердүүлүгү эл арасына таратуу иштер да жүктөлгөн [72, 42б.] .

Жаңы соттук реформаны баштаган 1922-жылы ноябрда кабыл алынган РСФСРдин сот түзүлүшү жөнүндө Жобо[73, 902б.] аскер трибуналдарынан башкасын жойгон жана сотторду жалпыга жана өзгөчөгө бөлгөн.

Бирдиктүү сот системасы түзүлгөн: 1) курамында туруктуу элдик сот болгон элдик сот; 2) курамында туруктуу элдик сот жана эки элдик өкүл болгон элдик сот; 3) губерниялык сот (аларга Туркестан Республикасынын соту теңелген); 4) РСФСРдин Жогорку соту жана анын коллегиялары.

Ленин «РСФСРдин Кылмыш-жаза кодексине киришүү мыйзамы» долбооруна түздөн түз катышкан, ага аны юстициянын элдик комиссары Д.И.Курский салып жиберген, Ленин Кылмыш-жаза кодексинин толуктоо параграфын жазган. Лениндин сунуштары Кылмыш-жаза кодексинин «Контрреволюциялык кылмыштар жөнүндө» бөлүгүн иштеп чыгууда эске алынган[74, 189-191б.].

Элдик соттордун бирдиктүү системасы менен катар эле РСФСРда атайын соттор түзүлгөн: аскер трибуналдары, аскер-транспорттук трибуналдар, элдик

соттордун эмгек сессиялары, СТОнун алдындагы арбитраждык соттор жана губэкосо (губерниялык экономикалык кеңешмелер), жердик комиссиялар.

Андан мурдараак Наркомпрос НКЮст жана НКЗ менен макулдашып сунуш кылган жашы жетпегендердин соту жөнүндө Декрет кабыл алынган, ал 1920-жылы 4-мартта түзөтүүлөр менен СНКнын отурумунда бекитилип, 6-мартта «Известия ВЦИК» №51 «Коомдук-коркунучтуу аракеттерде айыпталуучу жашы жетпегендердин иштери жөнүндө» деген ат менен чыккан.

Революциялык трибуналдардын системасы өзгөрдү. Алардын саны кескин кыскарды. Фронттордун, аймактардын, корпус дивизиялардын, аскер-транспорттук трибуналдары гана сакталып калды. Алдын ала тергөөнү ишке ашыруу үчүн кээ бир соттук мекемелерде (губсоттор, РСФСРдин Жогорку сотунда), Наркостройдун прокуратура бөлүмүндө элдик тергөөчүлөр бекиди, алар прокурорлордун жана губерниялык соттордун көзөмөлүндө иштешкен.

Соттук системанын реформасын жана аны уюштурууну юстициянын элдик комиссариаты ишке ашырган. Советтик соттук концепция төмөнкү жоболорго таянган[56, 16-176.]: советтик сот эмгекчилердин эркин билдирет (пролетариаттын жана дыйкандардын бийлик органы); советтик сот шайланууга тийиш; отурумдардын ачыктыгы; оозкеки сот өндүрүшү; сот акыйкатын ишке ашырууда эмгекчи жарандар жынысына карабастан катышуусу керек; сот «социалистик укуктук аң сезим» менен жетектелиши керек.

Бул мезгилди мүнөздөп А. Трайнин - Мыйзам чеги - бул инстинктен көрсөтүлгөн чектердин жогору турушу, башкача айтканда мыйзамды сактоо бийлик өкүлдөрү да, жарандарды сактоого милдетүү. Негизинен Мыйзам жардамчы же тескерисинче пайдасыз либералдуу же консервативдүү болушу ыктымал, ошол эле учурда мыйзамдуулук жаман же жакшы боло албайт.

Ошол себебтен өзгөрүү учурларда ар бир бийлик мыйзамдуулука чакырат.

Мыйзамдуулук өзүнүн бир учурунда революция болобу, же реставрациядагы укуктук баалуулук катары бирдей болот: ал негизги талап бул

мыйзамдулуктуу сактоо, бул талапсыз бирда мамлекет буржуазиялык же пролетардык боло албайт деп жазган [75, 246.].

Туура, мыйзамдуулуктун теориясын туура түшүнүү жеңил, бирок практика жүзүндө колдонулган эмес, ага себеп болуп керектүү юридикалык адистер сот жана тергөө тармагында камтылган эмес. Ошондой эле пролетардык соттор да профессионалдык квалификацияга ээ болгон жок, ошол себептен мыйзамга берилгендикти сактай алган жок, башкача айтканда билбеген ишин кантип жүргүзө алат, билбегендерин “революциялык аң сезим” менен толукташкан. Ошону менен бирге «мыйзамдуулук» феноменин теоретикалык негиздөө аракеттери саясий режимдин кандайдыр бир туруктуулугунун күбөсү болду.

Бир катар изилдөөчүлөрдүн ойлору боюнча, мисалы, А.А.Даниловдун ойу боюнча бийлик түзүмдөрүндө олуттуу деле өзгөрүүлөр болгон жок. Керек болсо мурункудан да (падыша режими менен салыштырганда) бийликтин позицияларынын жана жазалоо органдарынын катаалдашы байкалды. Бир партиялык системанын өнүгүшү менен жаңы бийлик большевиктердин идеологиясына жооп бербеген бардык нерселерге чыдамсыздык менен мамиле кылган, бул ушул режимдин мүнөздөгөн белги болуп калды жана эки ипостаста калыптанды.

Биринчиден, коомдогу радикалдык көңүлдөн күчөшүн белгилеп кетүү керек, калктын калың катмарынын кызыкчылыгы камтылганда бул социалдык база кууш боло баштаган. Бийлик жүргүзгөн саясатка нааразы болгондордун саны көбөйө баштаган.

Экинчиден, таптык идея элдин идеясын иделдаштырган.

Акырында, жарандык согуш мезгилинде өлкөдө бир партиялык система бекиген. Мындай кырдаалда РКП(б)нын абалы акыркы инстанциядагы чыныгы укук болуп калган.

Мунун бардыгы соттук системаны жана укуктук тартип органдарынын калыптанышында таасирин тийгизген. Жаңы соттук мыйзамдарды иштеп чыгуу

юстиция ишкерлеринин чогулушунда ишке ашырылган, анда жаңы укуктук актылар жалпыланып, сот системасынын кызматкерлери тандалып алынган.

ВЦИКтин IX – чакырылышынын 3 отурумунда 1922-ж. укук коргоо органдарынын ишмердүүлүгүн уюштуруучу бир топ докуменнтери кабыл алынган, анын ичинде прокуратура жана адвокатура кызматтарынын жоболору, кылмыш иштер боюнча тергөө жүрүзүү тартиби боюнча жобо, ошондой эле эң негизгиси бул РСФСРдин Кылмыш жаза кодекси бекитилген. Жогорудагы актылар Совет мамлекетинин негизги укуктук базасын калыптандырган, ошондой эле “революциялык мыйзамдуулуктун” негиздери болуп кызмат өтөгөн [76, 40-41б.]. Партиялык XIV жыйынында «Революциялык мыйзамдуулук» маанилүү көңүл бурулду: эң маанилүү партиянын иши бул “революциялык мыйзамдуулуктун” орноштуруусу жана жеңиши. Мамлекет Совет мамлекетинин алгачкы жылдарына мүнөздүү болгон соттук башаламандыкка жол берген эмес.

Соттордун ишмердүүлүгүнө катуу саясий көзөмөл орнотуп, саясий жетекчилик туруктуу сот системасын түзүүгө кызыкдар болгон. Совет бийлигинин талаптарына жооп бербеген жана директивдик көрсөтмөлөрдү аткарбаган адамдар катуу прессингке дуушар болгон.

НЭПке өтүү бардык чөйрөдөгү ишмердүүлүктүн методдоруна кардиналдык өзгөртүү киргизүүнү камтыган, анын ичинде укук коргоо органдарынын ишмердүүлүгү дагы болгон. 1921-жылы 23-28-декабрда өткөн Советтердин Бүткүл россиялык IX съезди озүнүн токтомунда: Совет Республикасынын Соттук мекемелери керектүү бийиктикке көтөрүлсүн деп көрсөткөн [77]. Ошол эле убакта ВЧКнын компетенциясы жана анын аймактык органдарынын ишмердүүлүк чөйрөсү кыскарган, ал эми өзү кайра уюштурулууга дуушар болгон.

1922-ж. 6-февралда ВЧКны жоюуу жөнүндө ВЦИКтин Декрети кабыл алынган, анын ордуна Башкы Саясий Башкармалык (ГПУ) түзүлгөн. Контрреволюциялык кылмыштар жөнүндө иштер сотторго берилген. ГПУда тергөө эле калган.

Андан тышкары мурун башка органдар караган жалпы кылмыш иштери (мисалы, кызыл кулактык иштери) ГПУнун компетенциясынан алынып салган. Бирок 1922-жылдын 16-октябрында ГПУ кайра соттон тышкары жазалоо укугуна, керек болсо атуу укугуна ээ болду, ал куралдуу талаптолоочулук кылып кармалган адамдарга карата колдонулган.

ВЧК-ГПУ Ревтрибуналдары өткөргөн атуулар, жазалоолор жөн эле жерден пайда болгон жок. Бул жөнүндө жазалоо гана эмес ошондой эле коргоо үчүн түзүлгөн органдардын материалдары күбөлөп турат.

1922-жылы кабыл алынган сот түзүлүшү жөнүндө Жобого ылайык, аймактык ревтрибуналдар жок кылынган. Соттук реформа үч звенолуу бирдиктүү системаны кабыл алуу менен аяктады (элдик соттор-областык соттор-Жогорку сот). 1922-ж. прокуратура, адвокатура, арбитраждык комиссия түзүлдү, биринчи советтик кодекстер кабыл алынды: Кылмыш-жазык, Кылмыш-жаза жана Жарандык кодекси. Жаңы атайын комиссия түзүлдү жана жаңы Конституцияны иштеп чыгуу жанданды.

1922-жылдын 30-декабрында СССРдин Жогорку Сотунун түзүлгөндүгү жөнүндө жарыяланды, ал Негизги Мыйзамга ылайыктуулугу жөнүндө өкмөттүн чечимдерин эгерде карама каршылык болсо ЦИКке аларды жоюуу жөнүндө сунуш киргизген. Жогорку соттук орган конституциялык көзөмөл функциясына ээ болгон. Укуктук мамлекетти жана натыйжалуу укук коргоо системасын түзүү жолу ушинтип башталган.

Укук коргоо ишмердүүлүгүнүн чөйрөсүндө бул жол практикада жүздөгөн жылдар ичинде дүйнөлүк коомчулук иштеп чыккан жок дегенде эки постулатты бекемдөөнү түшүндүргөн.

Биринчиден, сот акыйкаттуулугун сот гана ишке ашырат. Сот гана, башка эч кандай орган көз карандысызга ээ эмес, анткени бул максатта процессуалдык кепилдик системасы менен камсыздалат. Бирок, айтып койчу нерсе, алар өзүнөн өзү өз билемдиктен кепилдебейт.

Экинчиден, адам анын аракеттеринде кылмыштын курамы бар деп табылганда гана, мыйзамда жазылгандай күнөөлүү деп табылып соттолот.

Бирок биринчи да экинчи да постулат аткарылган эмес. Мунун эки себеби болгон. Эң алгач белгилеп кетүүчү факт, 1922-жылы сотторду бекемдөө чаралары менен катар элде кайгылуу айтылган «двоек», «троек», «өзгөчө кеңешмелер» соттук эмес органдардын өнүгүүсүнүн укуктук базасы түзүлгөн. Булар соттук эмес, аткаруу, административдик мекемелер болгонун белгилеп кетүү маанилүү.

РСФСРдин 1922-жылдагы ЖПКсы жана 1922-жылдын 28-майындагы прокурордук көзөмөл жөнүндө Жобого ылайык, прокурор кылмыш иштерин тергөө жүргүзүүгө жөнөтүүгө, тергөөнүн багытын аныктоого, баш калкалоо чарасын аныктоого укугу болгон. Тергөөнү бүтүрүп тергөөчүлөр ишти прокурорго жөнөтүшкөн. Тергөөнү толуктоо боюнча прокурордун көрсөтмөсү тергөөчүлөр тарабынан аткарылууга милдеттүү болгон, бирок кээ бир көрсөтмөлөрдү алар сотко арызданышка укуктары болгон, камакка алуу жана тинтүүнү өткөрүү боюнча соттук көзөмөл сакталып калган.

Ушуга карабастан прокурор тергөөчүгө карата эч кандай административдик укуктарга ээ болгон эмес, анткени тергөөчү соттун карамагында калган. Сот гана тергөөчүнү кызматка алган жана ишти иликтөөдөн четтете алган, ишти бир тергөөчүдөн экинчисине бере алган, тергөөчүнүн үстүнөн түшкөн арызды караган. Тергөөчүлөрдү тартиптик жоопкерчиликке тартууну соттун коллегиясы ишке ашырган.

1923-жылы РСФСРдин УПКнын жаңы редакциясынын алынышы тергөөчүлөрдү прокурорлордун бийлигине баш ийдирди. Прокурорго кошумча укуктар берилген, алар ишти бир тергөөчүдөн экинчисине бере алышкан, тергөөчүнүн аракетине болгон арызданууларды караган. 1928-жылдын 3-сентябрындагы РСФСРдин СНКсы жана ВЦИКтин «РСФСРдин сот түзүлүшү жөнүндө Жобону өзгөртүү жөнүндө» Токтому менен жана 1929-жылы 30-январдагы Токтому менен тергөө аппараты толугу менен прокуратуранын көзөмөлүнө берилген[61, 32-33б.].

Тергөө аппаратын талдоо төмөнкү жыйынтыкка келүүгө мүмкүндүк берет, тергөөчү тарыхый аспектиде жаратылышы боюнча соттук

функцияны алып жүрүүчү катары каралган жана көз карандысыз болгон. Алдын ала тергөө далилдерди жыйноодо жана баалоодо, адамдын күнөөлүүлүгү маселесин чечүүдө турган. Өз кезегинде тергөө органдарын Совет бийлиги берген чектелбеген бийлик «өзүнүн социалистик укуктук аң сезими менен жетектелүүсү» аларга өз ишмердүүлүгүн каалагандай колдонууга жол ачкан. Мисалы, Кыргызстандын Каракол областык ЦКнын төрагасы Эйхманс «кыргыз жакырчылыгынын үстүнөн бир катар зомбулук жасаган» тергөө бөлүмүнүн кызматкерлеринин иши боюнча жардам сурап кайрылган[78].

Кылмыш жасаган административдик, чарбалык, коомдук органдарда прокурордук контролдун киргизилиши кээ бир саясий органдардын тынчын алып, бушайманга салган, алгач алар прокуратуранын эмнеге керектигин түшүнө берген эмес, андан кийин эске салышкан эмес. Мындай жаңжалдуу кырдаалды чечүү үчүн төмөнкү жоболор иштелип чыкты:

- 1.Калк арасында советтик мыйзамдарды жана прокуратуранын ишин тааныштыруу;
- 2.Прокуратуранын жумушуна негизсиз кийлигишүүгө жол барбоо;
- 3.Прокурордун кызмат ордуна талапкерлерди Түркестан ЦК КП аркылуу сунуштоо жана наркомюст бекитүү.

Прокурордук ошондой эле соттук кызмат ордуна адамдар партиянын сунушу боюнча кароо, партия бүт иштерди чечкен, анын ичинде жактоо укугуна да ээ болгон. Муну тастыктоодо дагы бир документтинде: Түркестан АССРнин ЦК РКП(б) губкомдон төмөн эмес партия органы санкциялаган коммунисттердин жактоочулар коллегияны киргүзүү керек деп эсептейт деп жазылган мисал катары карасак болот [78] . Негизинен укук коргоо органдарынын бардыгы партия көзөмөлгө алынган.

Жалпысынан алганда, 1922-жылдын башынан тартып Түркестанда сот өндүрүшү Совет бийлигине нараазылар га күрөшүүчү жазалоо органы катары калыптанган.

Ошого карабастан, Түркестан Республикасынын Өкмөтү 1922-

жылдын 25-июлунда «Казы жана бийлердин соту жөнүндө Жобону» бекитет, бул Жобо казылардын жана бийлерди тандоо тартибин, ошондой эле алардын ишмердигин элдик соттун көзөмөлүнө коюп берди[79, 217б.].

1922-жылдын 12-февралында элдик соттун эки долбоорун Наркомюст караган – «Мусулман элдик соттор жөнүндө Жобо» жана Республиканын бирдиктүү элдик соту жөнүндө Жобо» [80]. Бул эки долбоор тең КПТнын аткаруу бюросунун талкуусуна киргизилген[80]. Түркөстан республикасынын элдик соттору жөнүндө Жободо мындай айтылган: «Мамлекетте, курамы тандалып алынган элдик соттордон турган (калк-казы, калк-бий) жана шайланган элдик өкүлдөрдөн турган бирдиктүү элдик сот иштейт. Элдик соттор шаарларда, волостордо болот. Элдик соттордун санын Совнарсот аныктайт жана Наркомюст бекитет. Элдик соттордун курамына төмөнкүлөр кирет:

1. Бир элдик сот (калк-казы же калк-бий);
2. Элдик сот жана эки өкүл (хай «ат» казы);
3. Алты элдик өкүлдөн турган элдик сот.

Талаш жаратпаган өндүрүштүк иштер гана жеке каралат, камакка алынгандардын мыйзамдуулугу тастыкталат ж.б. Элдик сотторго жаш курагы 18ге толгон адамдар гана шайланат. Даярдалган үч коммунист шайланат – алардан бири хай «ат» казы (сот мүчөсү) болуп бекитилет. Момун мусулмандар үйлөнгөндө же ажырашканда элдик соттор тарабынан Шарияттын талаптары аткарылат. Ошондой эле калың төлөө маселеси жокко чыгарылган. Бирок Шарият боюнча ант берүү сакталган». Муну менен бирге элдик сотторуна жержерлерде колдонуучу каада-салттар, адаттар жана кээ бир шарият талаптарын, мыйзамдарын колдонуу мүмкүнчүлүгү берилген [78].

«Саясий максаттуулукка ылайык келген элдик соттор жөнүндө декретти алып салуу» жөнүндө токтом 1922-жылдын 2-июнунда ТүркЦИК жана СНКнын чыгарды. Республикада казылар сотторун убактылуу киргизген, бул убактылуу нерсе болгон [80]. Ушул эле токтомдун

негизинде казылар соту жеке укуктук иштер анча оор эмес айыптоолорду кароо менен чектелген. «Эгерде, эки тараптын бирөөсү казы сотунун чечимине нааразы болсо, анда иш элдик сотко берилет. Казыларга динге тиешелүү болгон төмөнкүдөй жарандык иштерди гана калтырышат, алар: мураскер болуп калуу, мүлк бөлүшүү, багып алуу» ж.б. Көрүп тургандай, республиканын өкмөтү аскердик-саясий кырдаалга жараша диний канондорго негизделген бирок жаңы негиздеги эски сотторду калыбына келтирди.

Элдик сотторду шариятты колдонуу менен түзүү боюнча өкмөттүн саясаты республикадагы курч кырдаалга алып келип, басмачылыктын өсүшү менен байланышы болгон. Мындай шарттарда мындай саясий жумшактык Совет бийлигинин аброюн көтөргөн.

Ошентип, соттук-тергөөлүк мекемелердин ишмердиги татаал таптык күрөштүн кырдаалында өткөн. Контрреволюцияга каршы күрөшүү тажрыйбасы көрсөткөндөй өнүгүүнүн кандайдыр бир этаптарында таптык күрөш, эмгекчилердин массасынын укуктук аң сезими жазылбаган укук катары биринчи планга чыгат, ошол түрүндө соттук мекемелердин ишмердигинин түзүмүнүн башкы уюштуруучусу болот. Белгиленген мыйзамдардын чегинен ашуу бир жагы – бул жарандык согуштун өзгөчө шарттары жана контрреволюциялык күрөш, бул кандайдыр бир деңгээлде өзүм билемдикти билдирген. Иш жүзүндө контрреволюциялык иш-аракеттерди, жасалган кылмыштарды, агитациялоону териштирген соттук-тергөөлүк уюмдар түзүлгөн эмес. Жалпы кылмыштык жана жалпы жарандык иштердин кээ бир категориялары мурункудан калган укуктун ченемдеринде каралган.

Түркестан СНКнын 6-январдагы чечими менен Фергана аймагынын кыргыз уезддеринде кыргыз улутундагы элдер үчүн бий соттору түзүлгөн. Токтомдо соттор ишти кароодо кыргыз элинин каада салты менен жетектелет деп айтылган. Бий ошол соттордо карала турган калктын бөлүгү менен шайланган. 1922-1923-жылдардагы жаңы түзүлгөн

казылардын соттору мурункулардан абдан эле айрымаланып, аты гана сакталып калганы болбосо, ал эми мазмуну жана иш милдеттери айрымаланып турган. Соттук системанын андан ары өнүгүшү менен эмгекчилер казылардын жана бийлердин сотторунан четтей баштаган. Ошондон улам бул соттордун ишмердүүлүк чөйрөсү объективдүү жана субъективдүү себептер менен кыскара баштады. 1924-жылы февралда Түркөстан АССРнин ЦИКи декрет чыгарган, ага ылайык эгерде соттогу бир эле тарап (жабырлануучу, доогер, жоопкер) кааласа иш элдик сотторго берилиши керек.

1924-жылдын башында Түркөстан АССРнин ЦИК жана СНК токтом чыгарган, ал токтомго ылайык казы соттордун кароосунда болгон бардык кылмыш иштери элдик соттордун кароосуна берилген. Ал эми казы соттору мамлекеттик камсыздоодон чыгарылып ал сот болушун каалаган элдин багуусуна берилген. Ошентип, акырындап, Совет бийлигинин бекемдеши менен казы жана бий сотторунун ишмердүүлүк чөйрөсү чектелип, акырында толугу менен жок болду.

Кыргыз соттору үчүн мыйзамдык негиз башка улуттук республикаларда кодификация ишинин негизи болуп колдонулуп жаткан РСФСРдин кодекстери болгон, ал жерлерде ар кандай экономикалык, социалдык жана укуктук түзүлүштүн өзгөчөлүктөрү болгон. Кодификациялык иштин кийинки этабы создук мыйзамдардын негизин куруу болду. 1923-жылы октябрда ЦИК СССР сессиясында сот түзүлүшүнүн негиздери жана СССРдин сот өндүрүшүнүн Негиздери кабыл алынды. Негиздер башында 1923-жылы түзүлгөн Жогорку Сот менен бардык республикалар үчүн бирдей болгон соттук системаны бекитти. 1924-жылдын октябрында СССРдин кылмыш-жаза мыйзамынын Негизги баштары кабыл алынды. Документ кылмыш-жаза мыйзамынын иш-аракеттеринин чегин, анын түрлөрүн, жаза колдонуунун максатын ошондой эле шарттарын тастыктаган. Анын негизинде, 1926-жылы РСФСРдин Кылмыш-жаза кодексинин жаңы редакциясы кабыл алынган.

Мурунку редакцияга салыштыралуу мында мамлекеттик жана аскер кылмыштары бөлүгү кеңири иштелип чыккан.

Ошентип, «СССРдин сот түзүлүшүнүн Негиздери» (1924-ж.) жана 1926-жылдагы РСФСРдин сот түзүлүшү жөнүндөгү Жобосу Кыргыз АССРнин соттук системасын, аны ишмердигин уюштуруунун принциптерин аныктады.

Жобого ылайык республикада эки звенолуу соттук система орноду, алар Элдик жана Башкы соттор деп аталды. Аны менен бирге эле аскердик тирбуналдар болгон, алардын ишмердиги атайын өзүнчө Жобо менен жөнгө салынган жер талаштарын жер комиссиясы караган.

Элдик сот биринчи кадамдагы сот болуп эсептелип, «жарандык жана кылмыш иштеринин көпчүлүгүн элдик отурумчулардын катышуусу менен караган. Элдик соттордун өкүмдөрүн жана чечимдерин кассациялык жана контрол тартибинде мамлекеттин Башкы сотунда кайра кароого руксат болгон».

Элдик сот тура төмөнкү шарттарга туура келген адам тандоо алган: шайлоо укугуна ээ болуу, мамлекеттик же коомдук уюмдарда эки жылдан кем эмес эмгек стажы же советтик юстиция кызматтарында тергөөчүдөн кем эмес кызмат ордунда үч жылдык эмгек стажысы бар адамдар. Элдик сот бир жылдык мөөнөткө райондук (аймактык, кантондук) аткаруу комитеттери тарабынан Республиканын НКОнун сунушу менен шайланган. Республиканын Башкы соту мамлекеттик соттору үчүн контролдоо органы болуп саналган; алардын карамагына кирген иштер үчүн биринчи инстанциядагы сот жана элдик сотторго карата кассациялык сот болуп эсептелет.

Башкы сот пленумдун, президиумдун, кылмыш жана жарандык иштер боюнча соттук жана кассациялык коллегиялардын, тартиптик коллегиянын составында аракет кылган.

Башкы соттун пленуму мамлекеттин жогорку соттук борбору болгон. Ал Башкы соттун бардык мүчөлөрүнөн турган. Ал төмөнкү иш

милдеттерди жүргүзгөн: соттук практика маселелери боюнча мыйзамдарды талдаган, «контролдук тартипте Башкы соттун төрагасынын, мамлекеттик прокурорунун сунуштарын караган, жана Башкы соттун коллегияларынын кассациялык чогулушунда элдик соттордун күчүнө кирген чечимдерин жана аларды кайра карап жоюуда төрагалык кылгандардын сунуштарын караган».

Президиум Башкы соттун мүчөлөрүн коллегиялар боюнча бөлүштүрүүнү ишке ашырган, «алдын ала бардык иштерди караган, жана Башкы соттун пленумуна алынып кирүүчү нускаманын долбоорлорун жана циркулярларды, кассациялык коллегия киргизген элдик соттордун мүнөздөмөлөрүн да караган».

Соттук коллегиялар курамында туруктуу бир мүчө жана эки элдик отурумчу менен бирге кылмыш жана жарандык иштерди биринчи инстанцияда караган.

Кассациялык коллегиялар кассациялык арыздарды жана элдик соттордун чыгарган чечимдеринде жазылган каршы арыздарын караган, анын курамында Башкы соттун үч туруктуу мүчөсү болгон. Кыргыз АССРнин Наркомюсту мамлекеттин юстиция органдарынын уюштуруу-административдик ишмердүүлүгүн жетектеген. Ошентип, жалпы союздук укукту кодификациялоо бийликтин жүргүзүп жаткан борборлоштуруу процессин, мамлекетте болуп жаткан башкарууну жана жөнгө салууну көрсөттү. НЭП аяктап мамлекеттик-укуктук тарыхтын жаңы мезгили башталды, аныкталган экономикалык либерализм катуу пландаштыруу менен алмаштырылды. Укуктук чөйрөдө укуктун жабык системасы пайда боло баштады, «революциялык аң сезим» деген укуктук критерийлер жоголо баштады, аларды максаттуулук жана ченемдик түшүнүктөр алмаштырды.

Эгерде, Совет бийлигинин алгачкы жылдарында советтик укуктун баштагычтары өзүнүн максаты кылып соттук кароону кеңейтүүнү коюшса, андан кийин мыйзамдын улуктугун гана таануу эмес анын бар экендигине

шектенгендер пайда болду. Бул жүрүш акырындап күчтөнгөн.

РСФСРдин юстициясынын Элдик комиссариатынын атайын комиссиясы 1927-жылы РСФСРдин ЖПКнын жаңы долбоорун иштеп чыкты, анда (15-п) мындай деп көрсөтүлгөн: «ЖПК мыйзамдык акт катары толугу менен жойюлушу мүмкүн. Аны НКЮнун сунушу менен СНК бекиткен кошумча эрежелер, иштердин өндүрүшү боюнча наказдар 1924-жылдагы сот өндүрүшүнүн негизинен беренелерине кошуу катары алмаштырышы керек эле». Соттогу жарыш сөздөрдү толугу менен тыюу жөнүндө маселе талкууланган, бирок - сот процесинде соттук чечиминин негизинде гана жарым сөз берилет, ага уруксаат берилген гана адамдар чыга алат, ошондой эле убакыт боюнча чектөө киргизилет деп жазылган [81, 1471-1473б.].

Бул боюнча Н.В. Крыленко өзүнүн оюн «ЖПКнын жаңы долбооруна» деген макалада билдирген, ал жерде ал эки актын биригүүсү жөнүндө айткан –ЖПКнын өзү жана ага Наказ. 465- берененин ордунда долбоордо 83 негизги беренелер калган, аларды мыйзамдуу гана бийлик өзгөртө алган. Мыйзам чыгаруучу тарабынан бекитилген калган нормалар андан нары НКЮнун мекемелик буйруктары менен кошумчаланып жана өзгөртүлгөн. Мыйзам чыгаруучу орган менен аткаруу комитетинин иш милдеттерин аралаштырууну Н.В.Крыленко басымдуулук катары эсептеген практикага ылайык ийкемдүүлүгү жана жумшактыгы түшүнүгүндө караган [82, 27-31б.]. Н.В. Крыленконун логикасы жөнөкөй: «контрреволюциялык, кызматтык жана чарбалык кылмыштар өлтүрүү, зордуктоолордон да коркунучтуу, ошол себептен «нормалдуу» элдик соттордо болгон процессуалдык кепилдиктерден айыпталуучулар ажырашы керек; прокурордун жана жактоочунун сот процессине катышуусун жоюу (прокурордун процесске катышуусун ал тааныган, бирок жактоочунун катышуусун кереги жок деген)». Жактоону Н.В. Крыленко үч учурда туура деген: 1) НКЮнун долбооруна ылайык жактоого уруксат берилет, эгерде соттолуучу ден соолугу жагынан же психикалык абалы начар болуп,

өзүнүн укуктарын процессте ишке ашыра албаса; 2) качан жактоону жумушчу кесиптик уюмдар жана дыйкан коомдук уюмдар ошол жөнүндө суранышса жана 3) иште прокурор катышса» [81, 1457-1459б.] .

ЖПКнын долбоорунун 15-беренесинде: Айыптоо прокурорлор тарабынан жүргүзүү сотто бул эреже болуп калган. Иштин кайсы сотто каралашына карата (элдик же губерниялык сот) жактоочунун катышуусу кереги бар же жок экендиги аныкталган деп көрсөтүлгөн [81, 1476б.].

ЖПКнын долбоорунун 15-беренесинин текстинде төмөнкүдөй берилген:

1. Прокуратура тарабынан өзү айыптоону жүргүзүүсү абзел деп тапса гана элдик сотторго катышчу, бул эреже болгон. Ал эми эреже катары Губерниялык соттордо прокурордук катышуусу милдет болгон, мындай абалда жактоочунун катышуусу керек болгон. Башка абалда уруксат берүү милдеттүү: а) шектүү адамдын ден соолугу же психикалык абалы шек жаратса, өзүн өзү жактай албаса укутарын сактоосун талап кыла албаса; б) эгер жактоону жумушчу же дыйкандык уюмдар суранышса [81, 1477б.].

2. Прокурордун катышуусу Губерниялык соттордо абзел, а бирок жактоо тарабынан чакырылышса соттон көз каранды болгон...

Ушуну менен бирге иштин мүнөзүнө карата жактоочуга губерниялык соттор уруксат бербегени да мүмкүн болгон [82, 27-31б.].

Бийликке баардык сот баш ийүүсү керек, анткени бийлик өзүнө керектүү чечимди кепилдөөсү керек деген ой, Кылмыш жаза кодекси марксизмдин негизги принциптерине жооп берүүсүнө алып келет.

Аналогия принцибин пайдалануу сотторго кээ бир кылмыштын түрлөрү үчүн КЖКны кеңири пайдаланууга мүмкүнчүлүк берген, алар аны эки топко бөлүшкөн: бийлик орноткон коомдук жана экономикалык мамилелерге каршы кылмыштар жана «революцияга чейинки коомдун калдыктарына» каршы кылмыштар жана «таптык таандыкка» караган. Мындан тышкары КЖК жазанын эң аз бекем чегин койгон. КЖК ошондой эле «экономикалык контрреволюция» деген түшүнүк киргизген (57б.).

Ушуга байланыштуу И.Сталин өзүнүн «Түшүм камсыздоо жана айыл чарбасынын өнүгүү перспективасы жөнүндө» деген эмгегинде РСФСРдин КЖКнын 107-беренеси боюнча кызыл кулактыкка каршы мыйзамды ишке ашырууну талап кылган (бул эмгекти Сибирь аймагына барганда жазган). Ал кызыл кулактарга 107-беренени атайын чара катары деп жатасыңар...Ошондой эле соттор жана прокуратура органдары даяр эмес дейсиңер. Бирок башка жерлерде прокурорлор менен соттор ийгиликтүү иш алып бара жатпайбы, а силер кызыл кулактар мыйзамга ачык каршы чыгып жатса да 107-беренени колдоно албайсыңар...Ушул аймакта иш алып бара албай жаткан, мыйзамды туура колдоно албай жаткан прокурорлор жана сот кызматкерлерин советтик адамдар менен алмаштырыш керек деп баса белгилеп жазып кеткен [83, 3-56.]. Иш жүзүндө 20-жылдардын аягында жана 30 жылдардын башында алар жашаган жеринен куулуп кетишкен.

1927-жылы февралда ЦИК мамлекеттик (контрреволюциялык) жана башкаруу тартибине каршы өзгөчө коркунучтуу кылмыштар жөнүндө Жобону кабыл алган. Жободо контрреволюциялык кылмыштын кеңири түшүндүрмөсү берилген (бардыгы 14 курам). Бул жосундун ар кандай түрүнүн тизмесинде өзгөчө орунду «зыяндуулук» ээлеген, ал кеңири колдонууга ээ болду («шахтинск иши», «промпартии»).

1927-жылы мүлктү реквизициялоо жана конфискациялоо жөнүндө мыйзам кабыл алынды, ал административдик жана кылмыштык тартипте колдонулган. Мамлекеттин казнасына алынуучу буюмдардын кеңири тизмеси берилген

Соттук практика КЖКнын 128-б. кеңири түшүндүрмөсүн берген (кызматтык кылмыштар жөнүндө). Бул кылмыштын субъектилеринин ичине кызматтык адамдар гана эмес ошондой эле жеке адамдар дагы кирген («нэпмандар», «кулактар») катышуучу катары. Репрессиялар «чарбачылдарды жана жеке ишмерлерди жана ортомчуларга» карата болгон. Мыйзам паракорлукту да экономикалык кылмыш катары катуу

жазалаган.

Максаттуулук принцибинин укук колдонуу ишмердүүлүгүнө таасир кылуусу мыйзамды түшүндүрүүдө соттун укугун кеңейтүүгө алып келди. Бул планда чыныгы абалды «1926-1927-жж. Кыргыз АССРнин элдик сотторунун жазалоо саясаты жөнүндө» жыйыны чагылдырат[84], ал жерде 1926- 1927-жылдардын кылмыштуулук боюнча сандуу салыштырмалууанализи чыгарылган. Мисалы катары: «1926-жылы 695 адам соттордун чечими менен камака алынса, 1927-жылдын жарымында 361 адам соттолгон. Соттордун жүргүзгөн жазалоо саясатын натыйжасы жана башкы кыймылдаткычы-бул өзмаалында иштерди кароо, себеби кылмышкер кармалгандан тартып аны жоопко тартууга чейин бир топ убакыт өтөт, бул жазалоонун максатын жоготот» [84].

Бул документтен көрүнүп тургандай камакка алуу менен сот процессинин ортосундагы убакытты кыскартуу катуу саясий процесстер учурунда «ийгиликтүү» ишке ашкан.

1928-жылдын башында эмгек талаштарын чечүүнүн тартиби жөнүндө мыйзамдарды иретке келтирүү максатында с ЦК ВКП (б) – НК РКИ СССРдин мыйзам чыгаруучу органдарынын мыйзамдарын кароо жана мыйзам чыгаруу боюнча атайын комиссия түзүлгөн[85]. Аталган маселе боюнча жалпы союздук мыйзам чыгаруу баалоо-жаңжалдык комиссиялардын (РКК), үчүнчү соттордун жана эмгек иштери боюнча элдик соттордун өзгөчө сессиясынын ишмердигинин бирдей тажрыйбасын орнотуунун контролго алынышын камсыздоо боюнча жагымдуу шарттарды түздү. 1928-жылдын 19-августунда ЦИК жана СНК СССР эмгек талаштарын соттук кароо жана жарашуу жөнүндө Эрежелерди бекитти [86, 459б.]. Бул эмгек талаштарын кароо менен байланышкан маселелердин бардык комплексин жөнгө салган биринчи жалпы союздук мыйзамдык акт болгон.

Мындай талаштардын көпчүлүк бөлүгү биринчи инстанция катары РККда каралууга милдеттендирилген болгон. Доо мүнөзүндөгү башка

талаштарды кызыкдар кызматкер өзүнүн каалоосу боюнча же РККга, же элдик соттун эмгек сессиясына кайрыла алган. Муну менен катар РККда кандай иштер каралбашы керек экендиги аныкталган. РККнын чечими эң аяккы болгон жана кимдир бирөөнүн бекитилишине муктаж болгон эмес.

Бул ченемдик-укуктук акт эмгектик талаштардын үч өз алдынча түрүн орнотуп жана жөнгө салган: жөнөкөй териштирүү, соттук жана административдик мыйзамга ылайык келген биринчи укуктук акт болгон.

Өз кезегинде соттук органдардын кеңири системасы аларды башкаруунун так уюштуруусун талап кылган, аны юстициянын элдик Комиссариаты ишке ашырган. Наркомюстун жергиликтүү органдары – губисполкомдун юстиция бөлүмдөрү, юстициянын уездик бюролору, соттук жана тергөө органдарынын уюштуруусун, юридикалык консультацияларды, алардын ишмердүүлүгүн көзөмөлдөгөн [87, 55б.]. Бирок, ошол мезгилде Наркомюстун жана анын жергиликтүү органдарынын функциялары соттук башкаруу маселелери менен чектелген эмес. Аларга ошондой эле жергиликтүү башкаруу органдарынын, соттук органдардын, милиция органдарынын, эркиндигинен ажыратылган жерлердин башкаруусунун, түзөтүү-эмгек иштерин уюштурууну аракеттеринин мыйзамдуулугуна көзөмөл кылуу, бийлик органдарына ар кандай ченемдик актыларды чыгарууда консультациялык жана редакциялык жардам көрсөтүү жүктөлгөн.

Белгилеп кетчү нерсе, мыйзамдуулук большевиктер үчүн ориентир болбостон кала берди. Бул мезгил жазалоонун эки системасын мүнөздөйт: ВЧКнын органдарынын жана ревтрибуналдардын. Революциядан кийинки акыркы жылдардын практикасы, ошондой эле бийликте турган партиянын өзүнүн бөтөнчөлүгү сот өндүрүшүнө өзгөчө бир мамилени пайда кылды. Себеби соттук процесстин өзү элдик соттордо да, ревтрибуналдарда да бирдей болгон, өзүм билемдик духу элдик соттордо болгон. Жыйынтыгында, түзүлгөн советтик система акыйкат сот системасына анча окшошкон эмес, ал мамлекеттик террор системасындай болгон.

Большевиктердин декреттери сотторго өздөрүнүн өкүмдөрүн мыйзамга эле эмес, ошондой эле «революциялык», «пролетардык» аң сезимге негиздөөгө көрсөтмө беришкен[76, 40-41б.]. 1922-1924-жж. Мыйзамдык базаны жайылтып бекемдөөдө, кыска мөөнөттүн ичинде бардык негизги кодекстер ишке киргенде, соттук кароо саясий жактан кереги жок болуп калган.

«Революциялык укуктук аң-сезимден» кийин мыйзамдын авторитети доктринасы чыгарылган, бийик деңгээлдеги укуктук аң сезим жана укуктук маданият, мыйзамдан эч кандай четтетүүгө, кызматтык же жеке кызыкчылыкка жол берген эмес. Сот «акыркы инстанция» катары болуп, реформаларды ишке ашыруу жолуна ар кандай тоскоолдуктарды жараткан [88, 168б.].

Сот органдары тарабынан катуу тартипти сактоону талап кылуу, алардын көп кызматкерлери укукка нигилистик көз караш менен карашкан, анын бардыгы сот системасын борборлоштурууга алып келди. Алгач соттук чечимдерди көзөмөлдөө тартибинде текшерүүнү өнүктүрүү, себеби жогорку инстанциядагы соттор арыздар боюнча көбүрөөк иштерди кароосу керек. Бул текшерүү кийин элдик соттордогу иштерди жөн эле СССРдин Жогорку Сотуна берүүгө айланды, бул республикалык жана областык деңгээлде кассациялык инстанциялардын укуктарын жокко чыгарган.

Юстиция органдарынын ишмердүүлүгүн көзөмөлдөөнү борборлоштуруудан тышкары, мыйзамды тоталитарлаштырууга багыт алган партиянын курсу, укуктук тармакты бекемдөөнү көздөгөн, аны «жумушчулардын арасындагы ишенимсиз элементтерди окутуу жана кайра окутуу мектеби» катары пайдаланып, көздөгөн максаты элдин арасында укуктук процедуралардын авторитетин көтөрүү болгон.

Ошентип, сот бул мезгилдерде мыйзамдуулукту бекемдетирген, жогорку коомдук укуктук аң-сезимди-парз сезимин тарбиялап, жарандарды мыйзамды сактоого жана соттун чечимдерин сыйлоого жана акыйкаттуулукка абдан ишенүүсүнө тарбиялоо керек болгон. Соттордун мыйзамдан четтөөсү дайыма эле жарандардын терс укуктук аң сезимин калыптанууга алып келген эмес. Жыйынтыгында максаттуулук маанисинде мыйзамдан четтеп кетүүгө жол

берилген эмес. Мыйзамдын авторитети мындай абалда абдан жогоруу болгон жана эркин соттук кароо өзүм билемдикке теңелген.

Ушул мезгилдерде большевиктер тарабынан камоо, сүргүнгө айдоо, сот процесстерин жасоо, саясий душмандарды чет өлкөгө чыгаруу аркылуу жүргүзүлүп жаткан мажбурлоо чаралары өзүнүн эң жогорку даражасына жетти. «Революциялык максаттуулук», «социалисттик мыйзамдуулук», менен алмаштырылган, анын милдети социалисттик укуктун ченем системаларына жана аларды бекем сактоого гана жардам көрсөтпөстөн, ошондой эле популярдуу эмес ыкмаларды колдонууга ишендирүү болгон.

2.2 Бийликтин өзгөчө органдарынын ишмердүүлүгүнүн укуктук режиминин өзгөчөлүктөрү

Мамлекеттик аппараттын ишмердүүлүгүнүн саясий-укуктук режими большевиктердин эсерлер менен бир блокто бийликке келүүсүнөн мурда эле революциялык партиялардын саясий программаларында калыптанган. Ошого байланыштуу борбордо жана жер жерлерде бийликтин жаңы органдарын жана башкармалыктарын куруу процесси башталды. Эң биринчи кезекте Убактылуу Өкмөттүн башкаруу жана репрессивдүү түзүмдөрүн жок кылуу каралган, анын ичинде сот органдары жана укук тартипти сактоо органдары дагы болгон.

1917-жылдын 8-ноябрындагы Октябрь куралдуу көтөрүлүштүн жениши менен Бүткүл россиялык Кеңештин II съезди Жумушчу жана Дыйкан Өкмөтүн жана анын элдик комиссариаттарын (СНК) түзүү жөнүндө Декрет кабыл алды[89, 20-21б.]. Алардын бири ыйгарым укуктары кеңири болгон юстиция Наркоматы болгон: сотторду жетектөөдөн баштап эмгек-түзөтүү мекемелерин башкаруу жана мыйзамдуулуктун сакташына көзөмөлгө чейин анын компетенциясына кирген. В.И. Ленин ошол кездеги Наркомюст жөнүндө ал революциялык Наркоматтын өзү деп кокусунан айткан жок. Бирдиктүү революциялык мыйзамдуулукту түзүү талап кылынган, ал массалардын тажрыйбасына таянып, алардын чыгармачылыгын жаңы социалистик мамлекетти куруу үчүн бир нукка түшүрүш керек[90, 196б.].

Аскер-революциялык комитет контрреволюция менен күрөш жүргүзүүчү орган катары өзүнүн функциясын аткарып бүтүп ВЦИКтин чечими боюнча акырындап өзүнүн ыйгарым укуктарын ар кандай бөлүмдөргө жана комиссариаттарга өткөрүп берген.

1917-жылдын ноябрь айынын алгачкы күндөрү ВРКнын үгүтчүлөрү өлкөнүн бардык булуң бурчтарына большевиктер партиясынын жана жаңы мамлекеттин саясатын түшүндүрүү жана жер жерлерде Совет бийлигин орнотуу иштерин жүргүзүү үчүн жөнөп кетишкен. Улуттук аймактарда анын

ичинде Кыргызстанда дагы бийликтин Советтердин колуна өтүү процесси шыр эле боло калган жок.

Мамлекеттик башкаруунун кээ бир тармактарын жетектөө үчүн бөлүмдөрдү уюштурууда жана аларды адистер менен комплектөөдө революциялык комитет жер жерлердеги өзгөчө шарттар менен байланышкан татаал маселелерди чечүүгө туура келди.

Совет бийлигинин орношуна карабастан Түркөстан АССРи 1928-жылы 20-апрелде өткөн Советтердин 5-аймактык съездинде түзүлгөн, ал өзбек, таджик, туркмен, кыргыз жана казак элдерин бириктирген, алар тили жана улуттук салттары менен гана айрымаланбастан ошондой эле жашоо деңгээлинин өнүгүшү жана шарттары менен да айрымаланышкан. Кыргыз калкына кайрылган революциялык комитеттин атайын «Декларациясында»: Жумушчулардын кызыгын көздөгөн жана талаптарына жооп берген аппарат түзүү керек. Ал элдин өзгөчөлүгүнө байланыш керек. Жалпы эмгекчил кыргыз калкына ал аппарат аябай жакын болушу абзел. Булардын кылган иши Советтердин баардык аппараттарындай эле Кыргыз калкынын тилинде болуш керек деп айтылган [91] .

Революциялык комитеттин ушул декларациясынын мааниси, 1917-жылдын октябрындагы жана ВЦИК СНК 1917-жылдын 22-ноябрындагы «Соттор жөнүндө» №1 декретиндеги коомдук жана саясий түзүлүштүн жоюлуу мезгилине мүнөздүү жана актуалдуу, ошол кезде революцияга чейинки Россиянын бардык соттук органдары жоюлган.

Бир күн мурда 1917-жылдын 21-ноябрында ВРКнын курамына кирген Ф.Э.Дзержинскийдин сунушу менен 1917-жылдын 16-октябрынан баштап ВРКнын токтому менен контрреволюция менен күрөшүү үчүн комиссия түзүлөт (5 адам), 1917-жылдын (18) декабрында ВРК өзүн өзү жоюу чечимин кабыл алды. Ошентип, биринчи жолу советтик мамлекеттик аппаратта жана укук коргоо системасында контрреволюция менен күрөшкөн атайын орган пайда болду (ВЧК). Жергиликтүү соттор менен катар эле соттор жөнүндө №1 Декрет менен «контрреволюциялык күчтөр менен күрөшүү үчүн» өзгөчө

соттор – жумушчу жана дыйкан революциялык трибуналдары бекитилген[15, 50б.]. Алардын компетенциясына контрреволюция, мародерлук, саботаж жана башка чиновниктердин, соодагерлердин кыянаттыгы менен күрөшүү кирген.

Ю. Токарев «Соттор жөнүндө» 1 жана 2 декреттерди баалап, бул декреттер өлкөнүн региондору үчүн сунуш мүнөздө гана болгон деп эсептейт[92, 23б.]. Ал эми Э.Н. Алешкина бул декреттер «жергиликтүү бийлик органдарынын биринчи сотторду жана ченемдик актыларды түзүү боюнча чектелбеген демилгесин» генерация кылган деп эсептейт[93, 13б.] .

И.Л. Ледов өлкөдө революциялык трибуналдардын эки түрү пайда болду дейт: 1) лингвистикалык түрдө эле «трибуналдар» деп аталган жалпы компетенциядагы революциялык соттор, чынында алар өзгөчө коркунучтуу кылмышкерлер менен күрөшүү үчүн түзүлгөн; 2) чыныгы сот болгон революциялык трибуналдар[87, 45-46б.].

Согуштан кийинки убакытта К.Л. Гусевдин концепциясы боюнча «Соттор жөнүндө» №1 жана 2 декреттер соттук органдардын советтик системасын түзүүнүн башаты болгон, аларга жергиликтүү соттор, революциялык трибуналдар, тергөө комиссиялары кирген. Алгачкы эки айдын ичинде жалпы соттор менен катар революциялык трибуналдарды түзүү боюнча документтер кабыл алынган, ал документтерде алардын ишмердүүлүгү жалпыланган жана Наркомат юстиции иштеп чыккан инструкциялар менен толуктанган.

1917-жылдын 19-декабрында РСФСРдин юстиция элдик Комиссариаты «Революциялык трибунал жөнүндө» инструкцияны бекитти. Документ бул органдын курамын аныктаган, ревтрибуналдар караган иштердин тизмеси жана аларга карата жазалар, ошондой эле отурумдарды өткөрүүнүн тартиби.

Ревтрибуналдар контрреволюция, шпиондук, мародерлук, уурдоо, саботаж, талкалоо, чиновниктердин кыянаттыгы, советтик декреттерди туура эмес аткаруу, бейбаштык, Совет бийлигин жамандаган басма сөздөр жөнүндө иштерди караган.

Мындан, революциялык трибуналдар бардык иштерди, анын ичинде кылмыш иштерин дагы өзүнө алган деген жыйынтык чыгат.

Мында жазалоонун чегин революциялык трибуналдар иштин кырдаалына жараша революциялык аң сезимге карата аныктаган. Акыркы кырдаал жарандык согуш жылдарында советтик мыйзамдар кандай негиздерге таянганын күбөлөп турган. Жаңы соттук мекемелер – революциялык трибуналдар бир кылдуу бүткөн уюм боло алышпады. Алар революцияны коргоо мажбурлугунан келип чыккан, алардын иштеринин формасы жана мазмунун эски соттук салттарды толугу менен тануу болгон. Кабыл алынган «Революциялык Трибуналдарды куруу үчүн Жетектеме» революциялык тартипти бузгандарга каршы күрөшүү чараларын аныктаган. Жазалоо чараларынын тизмесинде төмөнкүлөр болгон: акчалай айып, коомдук жаман көрүү, коомдук ишеничтин кетиши, мажбурлоочу коомдук иштер, эркиндигинен ажыратуу. Өлүм жазасы жазалоо чараларынын тизмесинен чыгарылган болчу, ал эми эң жогорку жаза чарасы түрмөгө камоо болгон, алардын мөөнөттөрү өлкөнүн ар бир аймагында өзүнчө аныкталган.

Пролетардык диктатуранын органдары катары ойлонуштурулган революциялык трибуналдар өлкөнүн бардык аймактарында областык, уездик, шаардык жана волостук деңгээлдерде, элдик соттордун түзүлүшүн бир нече айга алдыга чыгып түзүлө баштады[94, 295б.].

Өзгөчө комиссияда кылмыш иликтөө, бөгөт коюуу жана кылмыштардын алдын алуу иштери топтолот, андан ары ишти жүргүзүү, тергелиши жана баардык сотко чейинки процессуалдык кыймыл аракеттер трибуналдын Тергөө комиссиясына жүктөлгөн.

Революциялык трибуналдардын компетентүүлүгүнө бир гана оор кылмыштар менен байланышкан иштер калган, ал эми калган кылмыштуулук боюнча иштер СНКнын «Революциялык трибуналдар жөнүндө» декрети [95, 471б.] негизинде алынган жана ошол эле документ менен майда трибуналдар жоюлган.

1919-жылы гана РСФСРдин кылмыш-жаза укугунун белгилери пайда болуп, түздөн-түз ревтрибуналдар менен элдик соттордун маңызы окшошо баштаган, бул соттор үчүн колдонуучу жазалардын чеги болгон эмес, экөө тең

чечим чыгарууда толук эркиндикке ээ болушкан. Мыйзам эч кандай жазалоо санкциясын орноткон эмес, ошону менен ал репрессияларды тандап алууда чектелбеген укуктук бекиткен.

Туркестан ревтрибуналы, республикадагы элдик соттордой эле революциялык аң сезим жана революциялык абийир менен жетектелген. Экөөнүн тең өкүмдөрү акыркы болуп кайра арызданууга болгон эмес. Революциялык трибунал, элдик соттордой эле өздөрүнүн ишмердүүлүгүндө эч кандай формалдуу шарттар менен байланган эмес, жалгыз баалоочу ченем бул канчалык деңгээлде соттолуп жаткан адамдын жосуну революциялык күрөштүн кызыкчылыгына зыян келтиргендиги болгон. Ревтрибуналдардын компетенциясына көтөрүлүштү, совет мекемелеринин ишине саботажды, советтерге каршы ушактарды тараткандарга, тополоң уюштургандарга, кызыл кулактык кылгандарга, талап тоноочуларга, жасалма документтерди пайдалангандарга каршы иштер кирген.

Туркестан сотторунун ишмердүүлүгүнүн негизинде ВЦИКтин, СНКнын декреттери, большевиктер жана сол эсерлер партияларынын саясий программалары жаткан, «революциялык укуктук аң сезим» жана «кулаган өкмөттүн мыйзамдарына» (жергиликтүү укук чыгармачылык) , эгерде алар жогоруда аталган документтерге карама каршы келбесе. Бирок, 1918-жылы ноябрда эски мыйзамдарга шилтеме кылууга тыюу салынган.

Курамы жана ишмердүүлүгүнүн мүнөзү боюнча жаңы түзүлгөн органдар аскер соттору болгон эмес, мисалы, аскер трибуналынын курамы: көпчүлүк убакта таза аскердик мүнөздө болгон эмес, анткени кезектеги өкүлдөр солдат комитеттери тарабынан гана шайланбастан ошондой эле жергиликтүү кеңештер дагы шайлаган.

Алгачкы мезгилдерде аскердик революциялык трибуналдар колдонгон жазалоо чаралары кадимки жазалоо чараларынан айрымаланган; акчалай айып, коомдук кодолоо, коомдук ишеничтен чыгаруу, мажбурлоочу коомдук иштер, эркиндигинен ажыратуу, чет мамлекетке жиберүү.

1918-жылы 14-октябрда Л.Д. Троцкий Аскер революциялык трибуналдарды калыптоо жөнүндө буйрукка кол койгон. Октябрь куралдуу көтөрүлүшүнүн жеңилинен кийин анын урааныны астында армияда 1917-жылдагыдай эле Кызыл Армияда полктук жана дивизиялык шайлануу соттору болот деп ойлошкон, бирок тез арада эле алардын ишмердүүлүгүнөн баш тартышкан. Бирок, баары бир өзүнчө эле аскер тала соттору, үчилтиктер пайда болуп жатты, контрразведка органдары иштеп жатты. Совет Республикасы үчүн катаал жана оор жылдары ар бир кызыл аскерченди парзын аткарууга мажбурлоо талап кылынган.

Элдик Комиссарлар Кеңеши 1918-жылы 5-сентябрда кызыл террор жөнүндө Токтомунда: ак гвардиячылар уюмун колдоп жүрөт деген жарандарды атууга, адамдардын аты жөнүн жарыялоо зарыл жана эмне себептен мындай чара колдонулганын дагы маалымдаш керек... түзүлгөн кырдаалда танды террорчулук менен иш жүргүзүү зарыл деп талап коюлган [96, 710б.].

«Кызыл террор», Октябрь революциясынын жеңилинен кийин анын каршылаштары тарабынан башталган «ак террорго» карата түздөн түз жооп болгон. «Кызыл террор» өзүнүн массалык чокусуна 1918 жылдын сентябрында жетти. Андан кийин мындай түрдө жана мындай масштабда колдонулган эмес.

Революциялык күрөштүн каражаты катары террорду четке чыгаруу менен В. И. Ленин мындай деп белгилеген, - Эч бир террористтик кол салуулар каршылыктар массага жардам бере албайт, жер жүзүндөгү эч бир күч масса көтөрүлгөндө аны токтото албайт [97, 75б.]. Ал чечкиндүү түрдө терроризмди максатсыз күрөштүн каражаты катары баалаган[97, 75б.].

Ревтрибунал тарабынан “контрреволюцияга каршы күрөштү” тандоодо толук эркиндик сакталган. Айрым изилдөөчүлөр төмөнкү жагдайга өзгөчө көңүл бурушат, 1918-жылдын 16-июнунда РСФСРдин Юстициясынын элдик комиссариаты революциялык трибуналга жазанын эң жогорку

чарасы – атуу укугун берген. Ошол мезгилде, 1918-жылдын сентябрында эле Совнарком атайын токтом менен “таптык душмандарга” кызыл террорду киргизген, ага “атуу же концлагерге камоо” кирген[98, 216.].

Террордун өзгөчөлүгү төмөнкүдө болгон, ал салгылашкан күчтөргө каршы туруу байкалган бардык өлкөлөрдө болгон. Анын масштабы жана курмандыктары өтө көп болгон. Көп учурда террор ачык өткөн, жоопкерчиликтер да каралган эмес.

Түркестан республикасында Совет бийлигинин душмандарына каршы күрөшүү үчүн Революциялык трибуналды түзүү процессин 1918-жылдын августунда баштаган, анда Түркестан СНК диний, казылык жана бий сотторун жоюу жана биргелешкен советтик сотторду түзүү жөнүндө декрет чыгарган. Тилекке каршы, ал Декретте аймактык бөтөнчөлүктөр жана ошол жердеги урп адаттар эске алынбай калган. Түркестан аскердик-аймактык соту Түркестан мамлекетинин 1918-жылдын 17-июлундагы токтому менен жоюлган жана ага караштуу соттук палата менен прокуратура өз ишин 1919-жылга чейин уланткан.

Түркестан ЦИКтин 1918-жылдын 14-сентябрындагы токтому менен Түркестан АССРинин Жогорку ревтрибуналы түзүлгөн. Анын түзүмүндө төрага, анын эки жолдошу, соттун туруктуу үч мүчөсү жана эки катчы болгон. Мындай чечим негизинде Ревтрибуналдардын алдында күнөөлөчү коллегиялар уюштурулган[99, 271б.].

Түркестан АССРинин мамлекеттик ошондой эле жержерлердеш кызматтарында, Кызыл Аскер бөлүктөрүндө революциялык трибуналдар түзүлгөн. Түркестан ЦИКтин 1918-жылдын 14-сентябрындагы буйругу менен Түркестан АССРинин Жогорку революциялык трибуналы түзүлгөн. Анын түзүмүндө төрага, анын эки жолдошу, соттун туруктуу үч мүчөсү жана эки катчы, коомдук айыптоочу коллегия болгон.

Бул жаңыдан түзүлгөн аскердик-соттук органдардын ишмердигинин класстык мүнөздөрү жөнүндө В.П. Портнов жана М.М. Славиндер тарабынан жүргүзүлгөн изилдөөлөр төмөнкүлөрдү күбөлөндүрүп турат,

алар мындай деп эсептейт, аскердик-революциялык трибуналдарды түзүүнүн негизги максаты - РККАдагы кылмыштуулукту жана анын көрүнүштөрүн жокко чыгаруу болгон [99, 100б.].

Көңүл буруучу болуп, көптөгөн соттон тышкары кызматтардын соттук тажрыйба ишмердиги ревтрибуналдын ишмердиги менен катар жүргүзүлгөн. ВЧК кызматтары, ички иштер сыяктуу кызматтар, аскерден качкандарды кармоо кызматтары жана өспүрүмдөр иши боюнча комитеттер сыяктуу органдар тарабынан 1918-1920-жылдарда бир топ иштер боюнча соттук чечимдерди өздөрү эле кабыл алган.

1918-жылдан баштап аймактык жана аскердик-соттук, өзгөчө соттук органдарды түзүү башталган. Фронтто, аскерде, дивизияда (бригадада) аймактык сот (трибуналдар) жана аскердик-соттук органдар сыяктуу жаңы соттук органдар пайда болуп, практикалык сыноодон өткөн. Алардын ишмердигин жөнгө салган алгачкы укуктук ченемдер пайда болгон.

Контрреволюцияга каршы жасалган кылмыштарга карата жазалоо чараларын тандоодо Түркөстан мамлекетинин жогорку ошондой эле жергиликтүү трибуналдары тарабынан “өлүм жазасына чейин” жогорку өкүм жазасын чыгаруу укугу берилген[100, 483б.]. Контрреволюция кылгандыгы үчүн жазалоо чараларын аныктоодо революциялык трибуналдарга кеңири укукту берүү баарынан мурда, ошол кездеги большевиктик жетекчиликтин көрсөтмөсү менен болгон.

Ошол эле мезгилде, аскердик-саясий кырдаал күчөгөндө ревтрибуналдар аймактарга көп барып турган. Бул көчмө сессия өзүнүн оң жактуу учурлары (көз карандысыздык, тууганчылыктын, тааныштыктын жоктугу, ж.б.) менен катар, терс жактары да болгон: аймакка узак убакытта жетүү, жолго көп убакыт коротуу, аймакка начар багыттама, улуттук өзгөчөлүктү билбестик, ж.б. Мисалга алсак, 1918-жылдын 27-январында Нарын көтөрүлүшү боюнча ишти угуу үчүн Ташкенттен Пишпекке Түркфронттун ревтрибуналынын сессиясы келет[101]. Кыргызстандын түндүгүндөгү советтерге каршы Нарындык козголоң катаал жол менен

басылган. 180 козголоңчу жеринде атылган, 132 мыйзамсыз деп жарыяланган, контрреволюциянын 33 мүчөсү Түркестандын аймагынан чыгарылган, 89 адам, анын ичинде козголоңдун уюштуруучулары жана башчылары Революциялык-аскердик трибуналдын көчмө сессиясына сотко берилген. Бирок Нарындык көтөрүлүшчүлөрдүн штабынын жетекчилеринин бардык бөлүгү Совет бийлигинин “сот адилеттүүлүгүнөн” бошоп, 1 млн. рубль баалуу буюмун, 38 пуд апииймдерин кошо ала кетип Кашкарга (Кытайга) качышкан[102, 1976.]. Ал эми Нарындык козголоңчулардын катардагы мүчөлөрү соттолуп, концлагерге айдалган.

Совет бийлигинин алгачкы жылдарындагы РСФСРдин СНК документтеринде колдонулган «концентрациондук лагерь» деген термин эзүүчү таптын өкүлдөрүн, өзгөчө мурдагы падыша офицерлерин, монархисттерди, кадеттерди жана большевиктерге каршы күрөшкөн же мурдагы режимди эңсеген адамдарды убактылуу болуп кармоо дегенди түшүндүргөн. В.В. Коровин[103, 86.] белгилегендей, мындай лагерлер интервенттер жана ак гвардиячылар тарабынан да ачылган.

1918-жылдын аягында иш-аракеттеги аскерлерге революциялык аскердик трибуналдардын ишмердигинин экинчи этабы башталган. Биринчиден, ал 1919-жылдын башталышында Түштүк жана Батыш фронтунда жана Ороото Азиядагы басмачылык кыймылдын ашынганында Кызыл Аскердин убактылуу ийгиликсиз шартында жүзөгө ашырылган, бул жазалоо саясатын катаалдатууга алып келген. Экинчиден, өзгөчө соттук органдардын ишмердигинин ченемдик базасын түзүү улантылган. Үчүнчүдөн, алардын уюмдук түзүмүн андан ары жакшыртуу жүргөн.

Өзгөчө соттук органдардын жигердүү катышуусунда эбегейсиз каардуу репрессия жолу менен бийлик көтөрүлүшчүлөрдүн, анын ичинде басмачылардын массалык толкунун токтото алган. Мындай аракеттер ийгиликтүү болгону, алардын начар жана алсыз куралданганында болгон.

Дезертирлерге карата аскердик-соттук органдардын саясаты да катаалданган. Республиканын Реваскеркеңешинин жетекчилиги массалык

дезертирлик – бул жазалоо саясатынын начар кесепети деген жыйынтык чыгарган, ал кезде кармалган дезертирлерге болбогон гана жеңил жазалар берилген. Ошондуктан, дезертирлерге карата жазанын эң оор чарасы – атуу өкүмү чыгарылган. Революциялык трибуналдардын кызматкерлеринин ишинин натыйжасында, тез арада дезертирлердин саны кескин азайган.

Ушуга байланыштуу, 1919-жылдын 8-январында өзгөртүүлө жана толуктоолор киргизүү менен - фронттордун ошондой эле аскерлердин революциялык трибуналдарына Нускама [104, 88б.] расмий түрдө кабыл алынган, ал революциялык аскер трибуналдарынын ишмердигин, жаза колдонууну, сот өндүрүшүн, анын түзүлүшүн жана курамын, өкүмдү жокко чыгаруудагы шарттарды, ошондой эле отчеттуулукту жөнгө салган жалпы нускама болуп калган.

Нускамада революциялык аскердик трибуналдардын компетенциясына тиешелүү болгон иштин сотко тиешелүүлүгү так аныкталган. Аскердик трибуналдын юрисдикциясына тиешелүү болгон кылмыштар негизги 4 түргө бөлүнгөн: а) контрреволюциялык; б) аскердик; в) кызматтык; г) жазыктык. Булардын ичинен эң коркунучтуусу контрреволюциялык, ага тиешелүүлөр: заговор, талоончулук, козголоң, жалган маалыматтарды жайылтуу жана жашыруун маалыматтарды ачыкка чыгаруу, аскердик кампаларды, аскердик мүлктөрдү, темир жолдорду, телеграф имараттарын жок кылуу, талкалоо, шпионаж жана алмаштыруу.

1919-жылдын 17-февралында ВЦИК “Бүткүл Россиялык Өзгөчө Комиссия жөнүндө” декретти кабыл алган, ал революциялык трибунал менен өзгөчө комиссиянын өз ара аракеттерин ар тараптуу жөнгө салган. Революциялык трибуналдар өзгөчө комиссиянын компетенциясына кирген, алар сунуштаган бардык иштер боюнча өкүм чыгаруу укугун алышкан. ВЧК кызматтарын жогорудагы декреттин негизинде кылмыш боюнча иштерди кароо мүмкүнчүлүгү жоготкон. Айта кетчү нерсе, ал декрет реалдуу күчүнө кирген эмес. Контрреволюциялык элементтерин жою

боюнча иштер ВЧКнын карамагында ошондой эле калган.

Жогоруда аталган декрет контрреволюциялык иштерди бир кыйла ыкчам кароо максатында РТ мүчөлөрүнүн санын бдан 3кө чейин кыскартууну буйруган. Бул сотто заседательдер болбойт, бир гана сот катышат, ал бир айлык мөөнөткө гана шайланат дегенди түшүндүрөт. Контрреволюциялык кылмыштар жөнүндөгү иштердин ЧК тарабынан жүргүзүлгөн тергөөнүн жыйынтыгы боюнча сот 48 сааттын ичинде дайындалышы керек. Иш боюнча күбөлөрдү отурумга тартууну же катыштырбоону революциялык трибунал гана чечкен[105, 400-402б.].

РСФСР ВЦИКтин 1919-жылдын 17-февралындагы декретинин жоболоруна ылайык, революциялык трибуналга өзгөчө комиссияга карата көзөмөлдөө функциялары берилген. Анын мүчөлөрү ЧКнын тергөө амалдарын, жүргүзүлгөн камактардын мыйзамдуулугун жана камалгандарды кармоо белгиленген тартипке ылайык экендигин текшерүү укугуна ээ болушкан.

1919-жылдын 10-июлунан тартып, РККАга дознания (алгачкы текшерүү) институту киргизилган. РККАда жана РККФда аскердик дознавателдер жөнүндө жобо кабыл алынган, ага тиешелүү нускама кошулган жана ал 20 беренеден турган. Ал 1923-жылдын аягына чейин иштеп турган. Бөлүктүн командирлерине кылмыштын жасалган фактылары боюнча алгачкы текшерүү жүргүзүү, анын алдында ишти аскердик юстициянын колуна берүү боюнча жазма буйруктар берилген. Дознаниеге жетекчилик кылуу революциялык аскердик трибуналдарга да жүктөлгөн. Дознавателдер тарабынан жабырлануучулардын жана күбөлөрдүн ичинен аскер кызматчыларын дайындоого тыюу салынган. Алгачкы текшерүү жүргүзүүнүн мөөнөтү 14 күн деп аныкталган. Дознаватель шектүүнү суракка алууга, зарыл болгон материалдарды тинтүүгө жана алып коюуга, ошондой эле жүргүзүлгөн алгачкы текшерүүнүн жыйынтыгы боюнча корутунду жасоого укуктуу болгон[104, 63-64б.].

1920-жылдын 21-октябрында жарык көргөн Элдик соттор жөнүндө

жобо боюнча элдик соттор сотко тиешелүү иштерди кароосу кеңейтилген. Революциялык трибуналдар контрреволюцияга, баш-аламандык уюштурууга, бийликти басып алууга, шпионажга карата айыпталгандардын ишин гана караган. Элдик соттордун курамын түзүүнүн тартибине өзгөртүүлөр киргизилген – эми Түркестандын юстиция болүмүнүн өкүлдөрү, тиешелүү Советтер тарабынан шайланган элдик соттордун тизмеси милдеттүү түрдө БШКда бекитилген. Республикалык деңгээлдеги шартта бул тизмелер өзүнүн тиешелүү борбордук жана облустук аткаруу комитети тарабынан бекитилген. Эгерде, мурда элдик сотту шайлаган Совет аны каалаган учурда чакыртып ала турган болсо, азыр бул үчүн БШКдан макулдук алат. Туруктуу элдик судья заседателдерге салыштырмалуу бир нече артыкчылыктарга ээ болгон – эми алар эки же андан ашык кезектеги элдик заседателдердин катышуусу менен ишти кароодо соттук отурумдарга төрагалык кыла алышат. Элдик соттун өкүмүнө кассациялык даттануу берүүнүн мөөнөтү бир айдан эки жумага чейин кыскартылган.

Ушундан улам, булактар төмөнкүлөрдү күбөлөндүрүп турат, 1918-1920-жылдары чет өлкөлүк аскердик интервенциянын жана жарандык согуштун өзгөчө жагдайларына революциялык трибуналдарды ылайыкташтырууну издөө процесси жүргөн. Натыйжада алар өзгөчө атайын органдардагы атайын сот органдарын кыскарткан. Жарандык согуш мезгилинде (1918-1920-ж.ж.) кызылдар да, актар да саясий, юридикалык легитимдүүлүккө ээ болбой туруп, юридикалык жоопкерчиликти сактабай, бузуу менен өлүм жазасына чейинки жалпы эрежелерди киргизип алышкан. Ошондуктан, большевиктер аларга бийликти берүү менен пролетариаттардын жана кедей дыйкандардын диктатурасынын чектелбеген мыйзамдарын ачык жана түздөн түз айтып чыгышкан[106, 31-34б.].

Ушундан улам, контрреволюцияга каршы күрөшүүдөн сырткары аскердик трибуналдар ички күзөт бөлүктөрүндө Эмгек аскери деген

аталыштарда иш козгоо боюнча өзүнүн ишин жүргүзүүнү, аскердик өндүрүмдөрдү чыгарган фабрикаларда жана заводдордо милитаризацияланган эмгектин системасын сактоону уланткан. Ал 1921-1922-жылдары жоюлган.

1920-жылдын март айында ВЦИК кабыл алган Ревтрибуналдар жөнүндө жаңы жобо атайын тергөө комиссиясын жойгон, анын функциялары ВЧК органдарына жана өзгөчө бөлүмдөрүнө жүктөлгөн, ревтрибуналдардын курамына губерниялык жана облустук ЧКнын өкүлдөрү кирген.

1921-жылдын октябрь айынан тартып РСФСРдин ВЦИКке караштуу Жогорку трибуналдын циркуляры тарабынан кылмыш ишиндеги материалдардын милдеттүү тизмелери, далил буюмдарды кароонун протоколу, алардын так тизмеги жана жайгашкан жерлери аныкталган. Ишти башка трибуналдарга берүү бир катар айрым жагдайларда сүйлөшүлгөн, анын ичинде башка трибуналдардын чегиндеги көп сандаган тергөө амалдарынын өндүрүшүнүн зарылчылыгы, ал иш өтө маанилүү болсо же ошол трибуналда угуу милдеттүү болбосо.

1922-жылдын 21-мартындагы ВЦИКке караштуу Жогорку трибуналдын атайын циркуляры менен Бүткүл россиялык Өзгөчө Комиссия жоюлгандыгына байланыштуу саясий кылмышкерлерге жана шпionдорго карата “катаал жазалоо саясатын жүргүзүү милдети” ревтрибуналдарга жүктөлгөн.

1922-жылдын июль айында ревтрибуналдын жетекчилиги үчүн багытталган циркулярда аскердик трибуналдын өкүмдөрү жаза берилгенден тартып 72 сааттан кийин аткарыла тургандыгы аныкталган, революциялык трибуналда карала турган кылмыштардын тизмеги белгиленген. Ошондой эле, мындай абалда кылмыштардын ар кандай түрлөрү аныкталган: а) РСФСРдин мамлекеттик түзүлүшүнө каршы кылмыштар; б) башкаруунун белгиленген тартибине каршы кылмыштар; в) аскердик кылмыштар; г) кызматтык кылмыштар; д) жалпы жазык

кылмыштары[104, 93-94б.].

1922-жылдын 1-августунан тартып РСФСРдин Жазык-процесстик кодекси иштей баштаган. Бул ченемдик документтин 29-беренесине ылайык, аскердик кылмыштар тууралуу иштерди аскердик трибуналдар карай тургандыгы жазылган. Аскердик-соттук органдар аскердик командалык түздөн түз баш ийүүдөн чыгарылган жана ага төмөнкүдөй ыйгарым укуктар берилген: 1) РСФСРдин буйруктарынын талаптарынын так аткарылышына байкоо жүргүзүү; 2) сабатсыздыкты жоюу ишинде аскердик бөлүктөргө көзөмөл жүргүзүү. Кызмат адамдары бул багыттагы өзүнүн милдеттерин так аткара албай калган учурда – аларды жоопкерчиликке тартууга укук берилген.

Прокуратура ишке киргизилгенге чейин аскердик трибуналдар юстиция бөлүмдөрү менен катар тергөө органдарына көзөмөл жүргүзгөн. Алардын компетенциясына трибуналдарды жана элдик сотторду, революциялык (аскердик) трибуналдарды, тергөө органдарын, ошондой эле айыптоо жана коргоо органдарын уюштуруу функциясы мыйзамдуу түрдө берилген.

Көзөмөлдөө ишмердигинин негизинде сот системасынын толук кандуу иш жүргүзүүгө салымын кошкон: 1. Юстициянын Уезддик бюросу; 2. Негиздүү соттук чечимдерди кабыл алууда укук коргоочулар маанилүү орунду ээлешкен, тактап айтканда алардын жогору турган соттук инстанцияларга кассациялык даттануулары судьялар тарабынан кетирилген соттук каталарды оңдогон; 3. Бардык революциялык аскер трибуналдары үч күндүк мөөнөттө кассациялык даттанууларды көрсөтүүгө; кийинки багыты боюнча көзөмөл жүргүзүүгө милдеттүү болушкан; 4. Тинтүүлөр жана алып коюулар атайын ордердин негизинде гана жүргүзүлгөн, аскердик мезгилдин мыйзамы боюнча иш жеринде чечилиши керек (практикада жогорку жаза – атууну колдонуу); 5. Ырайым кылуу укугу РСФСРдин ВЦИКке караштуу революциялык трибуналга гана берилген[104, 133-142б.]; 6. Тынчтык мезгилдерде жазанын жогорку

чараларын колдонууда, бандитчилик, шпионаж, советке каршы көтөрүлүш жана уурулук сыяктуу кылмыштарды тизмеге калтыруу менен, революциялык аскердик трибуналдарда дезертирлик, аскердик буйрукту аткарбагандыгы үчүн атууну колдонуу укугу сакталып калган[104].

Ошол эле мезгилде, башкы кемчиликтер болуп төмөнкүлөр эсептелген: балдарды мыйзамсыз соттоо; мыйзамдын ченемдерин бузуу; күбөлөрдүн процесске катышуусу, доо талаптарын коюу; айрым соттордун өзүнүн компетенциясына ылайык келбеген иштерди алуусу; элдик соттор тарабынан чыгарылган бир катар өкүмдөрдө жасалган кылмыштардын негиздери тууралуу маалыматтар жок болгон ж.б[104, 131-132б.].

Жарандык согуш аяктагандыгына, НЭПке өткөндүгүнө, Прокуратуранын пайда болгондугуна жана ВЦИКтин 1921-жылдын 23-июнундагы[107, 294б.] Токтому менен Түркөстан АССРи сыяктуу жаңы мамлекеттик түзүлүштөрдүн пайда болгондугуна байланыштуу, ВЦИКтин Президиумунун 1921-жылдын 25-августундагы[108, 442б.] Токтомунун түшүндүрмөсүнө жана 2-беренесине ылайык, 1921-жылдын 21-декабрында ВЦИК Президиуму ВЦИКтин Жогорку трибуналына төмөнкүлөрдү тапшырма берүүнү талап кылат:

1. Автономдуу республикалардын ЦИКке караштуу ВЦИКтин Жогорку трибуналынын бөлүмчөсү укугунда жогорку трибуналдар түзүлсүн, бирок алардын Соттук жана Кассациялык мекемесинде гана.

2. Губерниялык революциялык трибуналдардын схемасы боюнча, негизги аскердик, көчмө жана салык бөлүмчөлөрүнүн укугунда автономдуу облустардын аткаруу комитеттерине караштуу трибуналдар түзүлсүн[109, 662б.].

Бүткүл Орусиялык Борбордук Аткаруу Комитетинин 1921-жылдын 23-июнунда жарык көргөн буйругуна ылайык ошондой эле соттор (революциялык трибуналдар) [107, 294б.] үчүн жогорку соттук борборлорунун ишмердигинде бирдей уюмга жетүү максатында көз карандысыз советтик республикаларда, көз карандысыз келишимдик

советтик республикаларда, автономдуу республикаларда жана автономдуу аймактарда мындан ары төмөнкү жоболор негизги мыйзам катары бекитилген:

1. Көз карандысыз союздук республикалардын курамындагы көз карандысыз союздук улуттук мамлекеттер 1921-жылдын 28-июнундагы токтомдун 2-беренесинин 3-эскертүүсүндө көрсөтүлгөн тартипте ошондой эле өздөрүнүн аткаруу комитеттеринин токтомдоруна революциялык трибуналдар (соттор) үчүн өздөрүнүн соттук борборлорун уюштурат. Бул жоболорду алуу ага теңдеш эле РСФСРдин ушуга окшош соттук борборлору менен өз ара аракеттенүү тиешелүү республиканын келишимдик актылары менен аныкталат.

2. Автономдуу республикаларда 1921-жылдын 28-июнунда жарык көргөн Токтомуна ылайык тиешелүү борбордук аткаруу комитеттери ошондой эле ВЦИКтин Жогорку трибуналынын Пленумунун макулдашуусу менен ВЦИКтин Жогорку трибуналынын бөлүмчөсү укугунда жергиликтүү ЦИКке караштуу жогорку трибуналдар уюштурулушу мүмкүн. Аталган жогорку трибуналдын составы жергиликтүү ЦИК тарабынан бекитилет, мындай учурда ВЦИКтин Жогорку трибуналы ВЦИК аркылуу бул курамдан негиздүү түрдө колдобосу толук мүмкүн.

3. Жергиликтүү ЦИКтер губерниялык аткаруу комитеттеринин укуктарын пайдаланган автономдуу аймактарда ВЦИКтин 1921-жылдын 28-июнунда чыккан буйругуна ылайык ВЦИКтин Жогорку трибуналына түздөн түз баш ийген, губерниялык трибуналдын укугунун чегинде гана революциялык трибуналдар түзүлө алат.

ВЦИКтин Жогорку трибуналынын бөлүмчө укугундагы революциялык трибуналдардын соттору үчүн жогорку соттук борборлор автономдуу советтик республикалардын ЦИКке караштуу уюмдарга карата мурда чыккан бардык токтомдорго толуктоо киргизүүдө тиешелүү республикалардын аймагында иштеп жаткан революциялык

трибуналдардын өкүдөрүнө карата автономдуу советтик республикалардын ЦИКтеринин укуктары төмөнкү жоболордо аныкталган:

1. 1920-жылдын 27-мартындагы Трибуналдар жөнүндө Жобонун[110, 115б.] 35-беренеси, ага ылайык автономдуу республикалардын ЦИКке трибуналдар тарабынан колдонгон репрессиянын чараларын өзгөртүүгө укук берилет, тактап айтканда тиешелүү республиканын ЦИКке караштуу уюшулган ВЦИКтин Жогорку трибуналынын бөлүмчөсүнүн сунуштамасы боюнча ал чараларды жогорулатып же төмөндөтө алат;

2. Тиешелүү республиканын ЦИКке караштуу уюшулган ВЦИКтин Жогорку трибуналынын бөлүмчөсүнүн курамын дайындоодо мындай Жогорку трибуналдын тизмелик милдеттүү билдирүүсү болгон[111, 98б.].

Ушундан улам, Советтик бийликтин алгачкы жылдарындагы соттук органдардын түзүлүшүндөгү мүнөздүү болгон мыйзам ченемдүүлүгү - бул жергиликтүү сотторду түзүү процессинен алдыга озуп өткөн революциялык трибуналдарды түзүү болгон. 1917-жылдын ноябрь айынан тартып, 1918-жылдын май айына чейин РСФСРдин бардык аймактарын трибуналдардын тармагы каптаган. Совет бийлиги бар жерлерде, бардык облустук жана губерниялык шаарларда, азыркы Кыргызстан курамына кирген Түркестан АССРинде трибуналдар түзүлгөн.

Экинчи мыйзам ченемдүүлүк төмөнкүлөр менен коштолот, республиканын көпчүлүк аймактарында мурдагы жергиликтүү соттор трибунал болуп түзүлдү, алар эми өзүнө гана тиешелүү ишти карабастан жалпы жасалган кылмыш иштерин ошондой эле жарандык иштерди да тергей баштайт. Натыйжада, бардык трибуналдар “Трибуналдардын жана жергиликтүү соттордун сотко тиешелүүлүгү жөнүндө” № 1 соттор тууралуу Декреттин ченемдерин бузушкан.

Тездетилген сот өндүрүшү, жазанын жогорку чарасын колдонуу укугу, жазык репрессия чараларын тандоодогу эркиндик, Советке караштуу коллегиянын штаттык мүчөлөрүн гана коргоочу жана айыптоочу катарында

пайдалануу, жазаны дайындоодо ачык берилген социалдык критерийлер – мунун баары бул сот органдарынын өзгөчөлүүлүк мүнөздөрүн берди.

Аскердик аракеттердин токтолушу менен Советтик бийликтин репрессивдик органдарындагы аскердик трибуналдар адистештирилген аскердик-соттук органдарга айланып, Кызыл аскерде сот адилеттүүлүгүн жүзөгө ашыруусун сактап калган.

НЭПке өткөндө революциялык трибуналдын системасы кайрадан түзүлгөн жана анын көпчүлүк бөлүгү жоюлуп кеткен. Жогорку звенонун аскердик трибуналы сакталып калган.

Жарандык согуш жылдарында пайда болгон террордун системасы саясий туруктуулукту гана камсыздабастан, экономикалык стимулунан айрылган өлкөнүн экономикасына иштөөгө мажбурлаган. Бийлик тарабынан жазалоо аракеттерине социалдык коргоо чараларын аныктоо жарандык согуш мезгилинде адамдарды айкын бир иш-аракетине карабай, алардын көз карашына карап соттоого алып келди, мунун натыйжасы большевиктик бийлик үчүн өзгөчө коркунучтуу болгон адамдарды жок кылууга жеткирди.

2.3 Кыргызстанда саясий-укуктук режимди түзүүдө прокуратуранын ролу

Советтик бийликтин алгачкы жылдарында жана мамлекеттүүлүктүн өнүгүүсүнүн өзүнчө мезгилинде саясий-укуктук режимдин калыптануусундагы прокуратуранын ээлеген ордун изилдөө мамлекеттин жана укуктун тарыхы үчүн көптөгөн материалдарды берди. Прокуратура – бул башкаруучулук мүнөздөгү туруктуу мамлекеттик түзүлүш, ал бирдиктүү иштеп жаткан кызмат адамдарынын иерархиялык системасынан турат, аларга артыкчылык катары берилген мыйзамдын коргоочусу, ачык кызыкчылыктардын жана башкаруу органдарынын өкүлү болуп кызмат

кылууга арналган.

XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында Октябрь революциясына чейин прокуратуранын ээлеген орду сотто мамлекеттик айыптоочу милдеттин аркалаган, мамлекетке ишенимдүү иш жүргүзгөн орган катары саналып, абдан реакциялуу келген жалпы уюм болуп саналган.

Революцияга чейинки Россияда прокуратуранын өкүлдөрү юридикалык ченемдерге эмес, монархтарга байлашкан. Белгилечү нерсе, прокурорлор өздөрүнүн кызмат ордуна өмүр бою дайындалган, прокурордук кызматтын бош орундарына дворяндык катмардын өкүлдөрү гана талапкер боло алган. Ошондуктан, прокурорлор падышачылыктын тарапташтары болгону таң калыштуу деле эмес.

Прокурорлор сотторго караштуу болуп түзүлгөн, бирок аларды эч ким көзөмөлдөгөн эмес. Тескерисинче, прокурорлор сотторго, алардын иш кагаздарды туура жүргүзүшүнө байкоо жүргүзүп турган, сот кызматкерлеринин тартиптик ишин кароого катышкан, алардын мыйзамсыз чечимдерине каршы тура алышкан, өздөрүнүн сотко болгон мүнөздөмөлөрүн юстиция министрине жөнөтө алган[112, 34б.].

Орун алмаштыруу процессин кароо жана ага байкоону салуу менен мамлекеттин өнүгүүсүнүн ар кандай тарыхый этаптарында прокуратуранын ээлеген ордун байкоо бийлигин түзүлүүшү, иштөө процессиндеги циклдик маңызы жөнүндө айтса болот[113, 80б.].

Белгилүү орус философу Иван Ильин: Ар бир адамдын корголушун, баардык жерден адилеттик мамилени мамлекет камсыз кулууга милдеттүү. Мындай мамиле ар бир жаранга карата болушу керек.

Ошону менен бирге мамлекеттин милдетине кандай гана кырдаал түзүлбөсүн баардык инсанга эч нерседен тартынбастан ачык эркин кайруулусуна мүмкүнчүлүк түзүү киерет деп жазган [114, 16-19б.] Кыргызстандын прокуратурасынын өнүгүү тарыхын биз Россия Федерациясынын прокуратурасы менен байланыштырабыз.

Алардын ар бири өз кезегинде өзүнүн мезгилине ээ болгон жана

Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн бүтүндөй өнүгүүсүнө жана укуктук калыптануусуна ылайык келген:

Каралып жаткан мезгилдерди биз эки чакан мезгилге бөлдүк:

1. 1922-1924-жылдар – Россия Федерациясынын курамында Кара-Кыргыз автономдуу облусунун түзүлүү жана прокуратуранын жаңы пайда болуу мезгили;

2. 1924-1936-жылдар – Кара-Кыргыз автономдуу облусунан Кыргыз ССРи түзүлгөнгө чейинки мезгил.

Совет бийлиги прокурорлордун эски режимге болгон ишенимине жана бул органдагы айрым “реакциялуулукка” көңүл буруу менен прокуратураны жойгон: айыптоо милдетин эми баары аткарат, мыйзамдуулукка көзөмөл жүргүзүү ВЦИКтен, анын Президиумунан, көптөгөн органдардан жана мекемелерден баштап, юстициянын курамындагы бөлүмдөрүнө чейин берилген[115, 15-186.]. Ар кайсы уюмдар боюнча мыйзамдуулукка мамлекет тарабынан контрол жүргүзүүнүн мындай чар-жайыттыгы жыйынтыксыз болуп, күтүлгөн натыйжаны бере алган жок. Мыйзам мурдагыдай иштегенин токтотту, үстөмдүк кылуу укугу негизинен күчтүүлөргө тиешелүү болуп калды. Революциялык трибуналдар, өзгөчө комиссиялар жемиштүү иш жүргүзүп, соттун жана тергөөнүн жыйынтыгы жок эле негизсиз репрессиялап, атууга кетире башташты. Эски мыйзамдар иштебей, жаңы бийлик революциялык укуктук-аң сезим менен иштей баштады[114, 16-196.].

Прокуратурага бийлик аткаруу бутагы баш ийүүсүнө байланышкан коркунуч тууралуу маалыматты европалык юристтер XIX кылымдын ортосунда эле айтышкан, прокуратура жана анын эбегейсиз айыптоочу ыйгарым укуктары саясий күрөштүн куралы болуп калышы мүмкүн экендигин айтылган[116, 346.].

Андан ары, СССРдин практикасы бул коркунучтун негиздүү экендигин аныктады. Революциядан кийинки прокуратуранын калыптануусунун алгачкы жылдарында эле катуу партиялык

жетекчиликтин колдоосу менен прокурордук көзөмөл так, кучтүү саясий багытка ээ болгон[117, 72б.], ошол убакта партиянын өзү коомдук башкаруунун административдик-командалык системасына кирген.

Ошол убакыттагы прокурордук ишмердикке жүргүзүлгөн талдоолор буга күбө болот, прокуратура НКВД, ГУЛАГ ж.б. ушул сыяктуу мекемелерде мыйзамдуулуктун сакталышынын кепилдик бере алган жок.[118, 25-37б.] Прокуратура башка укук коргоо жана сот органдары сыяктуу эле алардын формасында жана чегинде авторитардык мамлекеттин укук тартибин колдогон иштерди жүргүзүп калган.

1917-жылдагы революциянын арты менен мамлекет жеке укуктук мамилелерге, жарандык процесстин алкагында каралган талаш маселелерге аралашууну күчөткөн. Бул жарандык сот өндүрүшүндө прокурорлорго кеңири ыйгарым укуктарды берген, “эгерде мамлекеттин жана эмгекчил элдин кызыкчылыгын сактоону талап кылса, процесстин бардык баскычтарында иш кандай башталса, так ошондой жүрүшү керек” делген[119, 3-4б.] (2-бер. ГПК 1923-ж.).

Өлкөдө саясий режим алмашкандан кийин “Соттор жөнүндө” СНК Декрети менен соттор, соттук тергөө интситуттары, прокурордук көзөмөл, арачы жана жеке адвокатуралар жоюлган[120, с.50]. Прокуратура жок болгондуктан көптөгөн көзөмөлдөөчү органдар (ВЦИК, СНК, НК ГК, НКЮ, РКИ деген типтеги өзүнчө наркоматтар) пайда боло баштады. Соттор жөнүндө №1 Декрет жарандык укукка ээ болгон эки жыныстагы бардык жарандарды алдын ала тергөө баскычында айыптоочу катарында болгон[122, 22-23б.].

Совет мамлекетин түзүү өлкөдө жаңы мыйзамдуулукту, жаңы укук тартибин аныктай алды, бул шарттар Совет бийлигинин ички жана тышкы каршылыктарына катаал күрөштү бекемдеди.

Совет бийлигинин жаңы түптөлүшүндө эле В.И. Ленин жергиликтүү бийлик органдарын борбордук бийликке милдеттүү баш ийүү жана бардык федерациядагы бирдиктүү мыйзамдуулукту аныктоо идеясын

өнүктүрөт[123, 378б.]. Жаңы тарыхый милдеттерди чечүүдө “революциялык мыйзамдуулуктун” ээлеген ордун күчөтүү менен совет бийлигинин бардык мыйзамдарын так сактоого атайын көзөмөл жүргүзүү органын түзүү зарылчылыгын пайда болгон. Бардык бийлик органдары, кызматкерлер ошондой эле жөнөкөй адамдар тарабынан советтик мыйзамдардын так жана кынтыксыз аткарылышына көзөмөл жүргүзгөн орган катары советтик прокуратура соттук репрессиянын колдонуу жана эле “советтик жарандардын мыйзам тарабынан кепилденген укуктарын жана эркиндигин” коргоо жолу менен “эл душмандарына каршы аёосуз күрөштү” камсыз кылышы керек. [124, 76.]. Жергиликтүү бийлик органдарына көз каранды болбогон, мыйзамдуулуктун сакталышына көзөмөл жүргүзгөн туруктуу органды уюштуруу тапшырмасы 1921-жылы коюлган, граждандык согуштун шарттары менен аскердик коммунизмден жаңы гана чыкканда, жергиликтүү бийлик органдары тарабынан жеринде көп сандаган мыйзам бузууларга, жарандардын укуктарын басмырлоого байланыштуу “ВЦИК Известиянын” беттеринде көптөгөн талкуулар жүргөн. Мына ушундай мыйзамсыздыктарга бөгөт коюу үчүн прокуратураны, же жергиликтүү юстиция органдарын түзүү идеясы пайда болгон, сот органдары мындай иштерди чече албагандыктан, өздөрүн да коргоо керек болгон.

Жарандык согуш аяктагандан кийин борбордук бийликтин атынан иш алып барган, өлкөнүн бардык аймагындагы кылмыштуулукка каршы күрөштү уюштурган, бирдей мыйзамдуулукту орнотууга көмөк көрсөткөн атайын органды түзүү зарылчылыгы келип чыккан. 1922-жылдын май айында ВЦИКтин III сессиясында “Прокурордук көзөмөл жөнүндө Жобо” кабыл алынган, ага ылайык мыйзамдын сакталышына көзөмөл жүргүзүү максатында жана кылмыштуулукка каршы жүргүзүлө турган күрөштү туура нукта жүргүзүү кызыкчылыгында мамлекеттик прокуратура органы түзүлгөн. “Прокурордук көзөмөл жөнүндө Жобо” республиканын прокурорлоруна ВЦИКтин Президиумундагы жана СНКдагы бардык элдик комиссариаттардын

мыйзамсыз буйруктарына ошондой эле токтомдоруна каршы түрүү укугу берилди. Ошондой эле, прокурорлор жержерлерде аткаруу комитеттеринин негизделбеген буйруктары менен токтомдоруна каршылык чечим чыгарууга укуктуу болушкан[125, 36-38б.].

Прокурордук контролду түзүү жөнүндө Жобо боюнча кээ бир карама-каршы пикирлер жаралды.

Пайда болгон кайчы пикирлердин мазмуну төмөнкүлөр менен камтылган: ВЦИК тарабынан шайланган комиссиянын көпчүлүгү прокуратура маселеси боюнча буларды айтты, прокурордук көзөмөлдүн жергиликтүү өкүлдөрү борбор тарабынан гана дайындалып, борборго гана баш ийүүсү зарыл. ВЦИКтин комиссиясынын көпчүлүгү төмөнкүдөй “кош” баш ийүүнү талап кылат, анда бардык жергиликтүү жумушчулар үчүн биринчи тараптан – тиешелүү нарком бар борборго, экинчи тараптан – жергиликтүү губисполкомго[126, 197б.]. Кыргызстан үчүн бул “үчөөнө баш ийүү” дегенди билдирет, биринчи жактан - тиешелүү нарком бар борборго, экинчи жактан жергиликтүү Түркстан ЦИКке, ал эми үчүнчү жактан – Түркстан республикасынын тиешелүү наркомуна.

Бир дагы жергиликтүү бийликтин, бир дагы чечими мыйзамдын чегинен чыкпашы керек, буга прокурор жооп берет жана ушул көз карашта гана прокурор мыйзамсыз чечимдерге каршылык көрсөтүүгө милдеттүү, прокурор чечимди токтотууга укуктуу эмес, ал бардык республикада мыйзамдуулук бирдей экендигин түшүнүү үчүн чара көрүүгө гана милдеттүү. Прокуратурага карата кош баш ийүүнү киргизүү жана жергиликтүү бийликтин ар кандай чечимдерине каршылык кылуу укугун андан алып коюу большевиктердин, жергиликтүү жана борбордук Советтик бийликтин, ошондой эле РКПнын борбордук бийлигинин негизги милдеттерине тоскоол болот.

Сессияда бул долбоор кескин сынга дуушар болгон. 22-майда Саясий бюродо Лениндин сунушу көпчүлүк добуш менен кабыл алынган жана маселе ВЦИКтин сессиясында коммунисттик фракцияда кароого берилген. Саясий бюронун токтомунда мындай деп жазылган: “Кош баш ийүүдөн” чыгып,

жергиликтүү прокурордук бийликти борборго гана генерал-прокурорго баш ийүүсү аныкталсын. Жергиликтүү прокурордук бийлик Жогорку трибуналдын, Наркомюсттун жана ЦК Оргбюронун көзөмөлү алдында генерал-прокурор тарабынан дайындалат. Мыйзамдуулуктун көз-карашы менен жергиликтүү бийликтин ар кандай чечимдерине каршылык кылуу укуктары жана милдеттери прокурордук бийликте сакталып калсын” [127, 270б.].

Советтик прокуратуранын пайда болуусу табылган мыйзам бузууларды жоюу боюнча так укуктуулуктун жоктугу; көзөмөлдөөчү органдарга түздөн түз көз карандысыздык; укук бузуулардын көбөйүшү жана кылмыштуулукка каршы күрөштү жетектей турган атайын органдын жоктугу менен байланыштуу[128, 39б.]. Ушул маселе боюнча К.А. Мокичев мындай деп жазат: “Прокуратура кызматтарынын 1917-1922 жылдагы тарыхында тажрыйбалык өнүгүү, мамлекеттик кызмат болуу биринчи тараптан, прокуратураны түзүнүү принциптери экинчи тараптан жаңы түптөлүп келе жаткан мамлекетте прокуратура кызматтардын милдеттери, максаттары жана функциялары өзгөчөлөнгөн мааниге ээ болгон” [129, 46б.].

“Прокуратура кызматтарынын түзүлүүсүнүн баштапкы принциптери жана иштөө шарттары “Прокурордук көзөмөл” Жобосунда бекитилген:

- Прокуратура кызматтарынын ишмердүүлүгүнүн бир талапка жооп бериши, борборлоштуруусу;
- Прокурорлордун иерархиясын түзүү жана аны так аткарылышы;
- Жержерлердеги ар кандай таасирлерден прокуратура кызматтарынын көз карандысыздыгы;
- Прокуратура кызматтардын коомдук колдоосуна ээ болуусу.

Прокурордук көзөмөлдүн предметтери болуп, ккабыл алынган укуктук актылардын так аткарылышы деп “Прокурордук көзөмөл” Жобосунда көрсөтүлгөн, жана Прокуратура органдарына андан тышкаары бир топ милдеттер ыйгарылган:

а) кылмыш ишин козгоо жана мыйзам бузууга баргандарга каршылык чечимин чыгаруу жолу менен бардык бийлик органдарынын, чарбалык

мекемелердин, коомдук жана менчик уюмдардын, жеке адамдардын мыйзамсыз иш-аракеттерине мамлекеттин атынан контролдоо;

б) жасалган кылмыштарды ачууда алгачкы териштирүү максатында тергөө кызматтарынын кылган иштерине жана мамлекеттик кызматтарынын ишмердүүлүгүнө көзөмөл жүргүзүү;

в) соттоо айыптоо иштерин жүргүзүү;

г) соттолгон адам туура камалгандыгына байкоо жүргүзүү [130, 406.].

1922-жылдагы Прокурордук контрол жөнүндө Жобонун 2-беренесине ылайык, мыйзам бузган адамга карата жазык (сот) ишин козгоо прокурордук көзөмөл жүргүзүүнүн бирден бир негизги каражаты, мыйзам бузууну табууга прокурордун чара көрүүсүнүн формасы, сотто айыптоочулук жүргүзүү, алдын ала тергөө өндүрүшүнө контрол жүргүзүү менен кылмыштуулукка каршы күрөшүү жаатында прокуратуранын бирден бир негизги багыты болуп эсептелет[130, 15-16б.].

Бул жерде “жазык (соттук) ишин жүргүзүү” деген түшүнүк кандайдыр бир деңгээлде “кылмыш ишин козгоо” деген терминге дал келүүдө, биринчиден айкын бирдиктүү акт, экинчиден кылмыш боюнча соттук кароодо прокурордун процессуалдын жүргүзгөн ишмердиги катары көрсөтүлгөн.

Мындан тышкары, прокуратура өзү жаңыдан түзүлө баштаганда жазык процессинде гана эмес, жарандык процессте дагы мыйзамдуулукка көзөмөл жүргүзгөн. Прокуратуранын бул функциясы ачыктыктын гипертрофияцияланган принцибине таянган, ага ылайык элдердин ортосундагы жеке кызыкчылыктар жана мамилелер мамлекет тарабынан көзөмөлгө алынат.

Прокуратура кызматы өз алдынча толук мамлекеттик кызмат катары бутуна тура алган жок, себеи: Юстициянын элдик комиссары ошол эле маалда прокурордун ишин жүргүзгөн, ушундан улай прокурорлор НКга түзүм болуп иш жүргүзгөн.

Прокурорго жардамчылары жана губерниялык прокурорлор баш ийген, алар РСФСРдин прокурорунун сунуштамасы боюнча ВЦИК тарабынан

бекитилген. Автономдуу республикалардын прокурорлорун республикалык ВЦИК дайындаган, алар РСФСРдин прокуроруна анча көз каранды болгон эмес, баш ийүү федералдык маанидеги иштер боюнча гана каралган.

Ушундан улам, советтик прокуратура негизинен бардык бийлик органдарынын, чарбалык мекемелердин, коомдук жана менчик уюмдардын, адамдардын иш-аракеттеринин мыйзамдуулугуна контрол жүргүзгөн жана кылмыштуулукка каршы күрөшкөн, Советтик мамлекетти жана революциялык тартипти чыңдоо аракеттерин жүргүзгөн орган катары пайда болгон.

Прокурордук контрол жөнүндө жобо советтик прокуратурага бийлик органдарынын, кызматкерлери ошондой эле жарандардын иш-аракетинин мыйзамдуулугуна көзөмөлдөн тышкаары, сотто мамлекеттик айыптоо жүргүзүүнү да милдеттендирген.

Бирок, прокуратуранын сотто мамлекеттик айыптоо функциясы соттук териштирүүгө катышуу жана айыптоо сөзүн сүйлөө менен чектелген эмес. Мындай ишмердик прокуратурада мурдатан эле жүргүзчү, ошондой эле соттордун териштирүүсүнө, кабыл алынган өкүмдүн мыйзамга дал келши прокур тарабынан ар дайым көзөмөлдөнчү.

Кылмыш иликтөөнүн ар бир баскычында, камакка алуу учурларында, соттук териштирүү процессинде судьянын иш-аракетинин, өкүмдөрүнүн мыйзамдуулугун контролдоону прокурор жүргүзүүгө милдеттүү болгон. Жобонун негизинде прокурор жазык жана жарандык сот өндүрүшүнүн бардык баскычында сот органдарынын иш-аракетинин мыйзамдуулугуна көзөмөл жүргүзүүгө милдеттүү.

Ошол мезгилден кийин, советтик прокуратура революциялык мыйзамдуулукка каршылар менен күрөшүүдө мамлекеттин негизги куралы болду.

Прокурордук контролдун ишмердигинде катуу борборлоштуруу принцибин жана жержерлердеш бийликтин таасиринен анын толук көз карандысыздыгын орнотуу менен В.И. Ленин ошол учурда төмөндөгүлөрдү белгилеп өткөн, кылмыштуулукка каршы күрөшүүдө прокурордук көзөмөл

жүргүзүү ишине жана багытына партиялык көзөмөл жүргүзүү керек деген, ал үчүн прокуратура өзүнүн ишин өтө тыкыр байкоо менен жана үч партиялык уюмдарга түздөн түз байланышта алып баруу абзел, алар жергиликтүү жана жеке таасир берүүлөгө каршы жеткиликтүү кепилдик берген мекмелер: ЦК Оргбюро, ЦК Саясий бюро, ЦКК” [131, 329б.].

Жогоруда айтылгандардан тышкары, айрым жоболор Түркстанган да тиешелүү болгон жана анын ичинде прокуратура буларды жетектеген:

Автономдуу республикаларда тиешелүү мамлекеттин прокурорун ошол республикадагы ЦИК дайындайт жана чакыртып алат, ошол республиканын чегинде бардык тиешелүү ыйгарым укуктарды камсыздайт, автономдуу республиканын прокуратурасы РСФСРдин прокуратурасына баш ийген ошондой эле отчет берген жалпы федералдык мыйзамдардын маселеси буга кирбейт.

Жергиликтүү прокурордун милдеттерине төмөнкүлөр кирет:

- өздөрү же өздөрүнө баш ийген органдар тарабынан чыгарылган мыйзамсыз чечимдерди жокко чыгаруу сунуштамасын аткаруу комитетине киргизүү;

- жогоруда көрсөтүлгөн чечимдерге каршылык кылуу;

- өздөрүнүн демилгеси же аларга келип түшкөн даттануулар жана арыздардын негизинде кызматтык жана жарандарга карата соттук иликтөө жүргүзүү;

- алгачкы текшерүү жана алдын ала тергөө өндүрүшүнө көзөмөл жүргүзүү;

- сотко берүү жана ишти кыскартуу маселелерин чечүү;

- бардык иштер боюнча тергөөчүнүн айыптоо корутундусун бекитүү;

- бардык учурлардагы сотко берүү жана ишти кыскартуу маселелери боюнча соттун отурумдарына катышуу;

- сотто айыптоо иштерин жүргүзүү;

- сот тарабынан чыгарылган чечимдерге кассациялык тартипте каршылык билдирүү, ошондой эле жогорку соттук көзөмөл шарттарынын негизинде каршылык билдирүү;

- камакка алуунун мыйзамдуу экендигин текшерүү.

Прокурор өзүнө берилген ыйгарым жеке өзү жана жардамчысы аркылуу жүзөгө ашырат. Бул Жобо чыккандан кийин буга чейин юстициянын бөлүмдөрүндө болгон бардык милдеттер прокуратурага ыйгарылды жана өткөрүлүп берилди. Советтик прокуратуранын бардык ишмердиги “социалисттик мыйзамдуулуктун” негизги мазмунуна байланыштуу, өз кезегинде советтик бийлик жана партия белгиленген милдеттерди мамлекеттин өнүгүүсүнүн ар кандай этаптарында чечкен.

Прокурордук көзөмөл жөнүндө жобо менен катар эле ВЦИК Адвокатура жөнүндө жобону кабыл алган. Коллегия мүчөлөрү бир эле убакта мамлекеттик уюмдарда иштей алган эмес. Адвокатуранын милдеттерине жарандарга юридикалык жактан жардам көрсөтүү жана сотто алардын кызыкчылыгын коргоо кирген.

1922-жылы Нотариат жөнүндө жана арбитраждык комиссиялар жөнүндө Жоболор чыккан. Нотариатка кыймылсыз жана ар кандай мүлктөргө болгон келишимдерди, ар кандай юридикалык актыларды каттоо иштери жүктөлгөн. Арбитраждык комиссия мамлекеттик органдарга жана чарбалык уюмдарга тиешелүү болгон мүлктү талаш иштерди кароону өзүнө алган.

1922-жылы советтик прокуратура органдары менен катар атайын бөлүк болуп аскер прокуратурасы түптөлгөн, ал түзүлгөн кызматтын ишмердүүлүгү “Аскер трибуналдар жана Аскер прокуратурасы Жобосу” менен тастыкталган жана жалпы ишмердилүктү жакшыртуу болгон.

Прокурордук көзөмөлдү мыйзамдуу түрдө андан ары өнүктүрүүнүн маанилүү багыты 1922-жылдын 11-ноябрында ВЦИКтин IX чакырылышынын төртүнчү сессиясында кабыл алынган “РСФСРдин сот өндүрүшү жөнүндө Жобо” болуп эсептелген. Жободо негизги орунду атайын иштер боюнча “мөөнөтүнөн мурда” тергөөнүн сот өндүрүшү үчүн НКЮ прокуратурасынын

бөлүмүндө түзүлгөн элдик тергөөчүлөрдүн жумушуна байланышкан маселелер ээлеген. Алардын ишмердиги прокуратуранын контролунда алдында болгон.

Прокурорлорду жана алардын карамагындагы кызматкерлерди жергиликтүү органдардын таасиринен чектөө, алардын кол тийбестигин камсыздоо үчүн 1922-жылдын 16-ноябрында ВЦИК жана РСФСР СНК Декрет кабыл алган, анда Республиканын прокурорунун алдын ала уруксаты жок прокурорлорду, алардын жардамчыларын жана тергөөчүлөрүн бир дагы бийлик органы камакка ала албайт деп жазылган. Бул Декретти бузган күнөөкөрлөр жазык тартибинде жоопкерчиликке тартылат.

1922-жылдын аягында, 1923-жылдын башында Республиканын Прокуроруна төмөн жакта турган прокурорлордон көп сандаган билдирүүлөр келе баштаган, анда мамлекеттик органдарда, коомдук уюмдарда мыйзамдуулуктун сакталышын текшерүүдө жергиликтүү органдар тарабынан тоскоолдуктар болуп жаткандыгы, чакырык боюнча келүүдөн баш тарткандары, зарыл болгон документтерди бербей жаткандыгы, керек болсо прокурордун тигил же бул ишканага же мекемеге кирүүсүнө бут тосуулар болуп жаткандыгы айтылган.

Мамлекеттик прокуратуранын талабы боюнча 1923-жылдын март айында СНК тарабынан атайын чечим кабыл алынды, ал жерде мындай деп жазылган: “Прокуратура кызматкерлери көзөмөл жүргүзүү учурунда мекемелердин ведомство алдындагы бардык имараттарына кирүүгө укуктуу, бул үчүн наркоматтар өздөрүнүн ведомосттору боюнча тиешелүү буюрмаларды чыгарсын”.

СССР түзүлгөндөн кийин укук коргоо органдарынын жалпы союздук системасын түзүү зарылчылыгы пайда болгон.

Бул 1924-жылдагы негизги мыйзам (Конституцияда) көрсөтүлгөн, ал жерде СССРдин Жогорку сотуна Негизги мыйзамдын VII бапы каралган, ал жерде прокурордун негизни укутары камтылган. 1924-жылдагы кабыл алынган негизги мыйзамда Жогорку сотту түзүү каралган, ал Борбордук комитеттин алдында уюшулган, мындай түзүлүш 43-беренесинде көрсөтүлгөн, ал эми 46-

беренесинде Жогорку Сотунун прокурордук кызматы негизделген. Кийинчерек прокуратурага жарандык процесстерге катышуу функциясы жана кылмыштуулукка каршы күрөшүү органдарын координациялоо функциясы жүктөлгөн.

Прокуратура кызматынын ишмердүүлүгү жана түптөлүшү маселелери баштапкы болуп 1924-жылы кабыл алынган Конституцияда көрсөтүлүп өзүнүн мамлекеттик түзүлүштө оорду такталып жөнгө салынган. Советтик мамлекетинин өнүгүүсү менен прокуратура кызматынын да өнүгүүсүн көрсө да болот жана анын уюштуруулук мамилесинин ишмердүүлүгүн көрсө болот. Эгерде 1922-жылы прокуратура республикалык болуп пайда болсо, 1923-1924-жылдары ал СССРдин Жогорку Сотунун прокуратурасы катары түзүлүп, союздук прокуратуранын функциялары кирген.

СССР түзүлгөндүгүнө байланыштуу СССР Жогорку Соту жана СССР Жогорку Сотунун Прокуратурасы түзүлгөн[122, 24б.].

1923-жылдын 23-ноябрындагы СССРдин Жогорку Соту жөнүндө Жободо төмөнкүлөр аныкталган: “СССР Жогорку Сотунун прокурору жана анын орун басарлары төмөнкү укуктарга ээ:

а) мыйзам ченемдүүлүгүнө жалпы контролдоо максатында – СССРдин Борбордук Аткаруу Комитетине жана Жогорку Сотуна компетентилүүгүнө кирген маселелер боюнча сунуштарын берүү, Жогорку соттун өкүмдөрүнө протест киргизүү, биринчиден Борбордук Аткаруу комитетинин Президиумуна, экинчиден – Жогорку Соттун плениумуна, мындай учурларда прокурордун катышуусу абзел болгон. Ошондой эле Жогорку Соттун прокурору зарыл болгон талкууга керек болгон маалда республикалык прокурорлордон суратып алуу укугу бар;

б) сот тарабына көзөмөл максатында – Совет республикалар сотторунун кабыл алынып жаткан чечимдерин, өкүмдөрүн контрол катары төмөн кылуу, бул чечимдерди көзөмөлдөө максатында кароо жана Жогорку Соттун пленардык отурушунда кароого сунуштоо, жана чечим кабыл алынгандан кийин көзөмөлдөө тартибинде өзгөчө маанилүү иштер боюнча жержерлерде

Совет республикаларынын сот кызматтарынан жүргүзүлүп жаткан иштерин контрол иретинде кароо жана ошол иш боюнча Борбордук Аткаруу комитетинин Президиумунун текшерүүчү иш боюнча чечиминин аткарылышын токтотуу боюнча сурануу;

в) Жогорку Соттун прокурорлору тарабынан СССРдин Бириккен Мамлекеттик Саясий Башкармалыгынын иштерин да контролдобогон, ал чечим Борбордук Аткаруу Комитетинин Президиумунун чечиминин негизинде ишке ашырылган [132, 311б.].

Советтер Союзунун 1924-жылдагы негизги мыйзамында СССРдин Жогорку сотуна ошондой эле прокуроруна СССРдин баардык аймагында революциялык мыйзамдуулукту орноту, чындоо талаптары коюлган.

Совет бийлигинин Жогорку соттун прокурору жөнүндө Жобо 1924-жылдын 24-июлундагы СССРдин ЦИК жана СНКнын чечиминин негизинде бекитилген жана ал жерде кызматтардын ишмердиги, иштөөнүн чектери так белгиленген. Прокуратура адамдарына жалпы ишмердүүлүктө жана чечимдерде мыйзам бузуу боюнча элдик комиссарларга жана борбордук кызматтарга суроо - талап жүргүзүү, аларга СССР жана СНК Президиумунда каршылык кылуу укугу берилген[133, 24б.].

РКПнын Борбордук комитетинин Саясий бюросу 1924-жылдын 12-июнунда “Орто Азия мамлекеттеринин улуттук чектелүүсү жөнүндө” Токтом кабыл алган, ал токтомдо Орто Азияда жаңы республикаларды жана автономдуу облустарды түзүү маселеси каралган.

1924-жылдын 14-октябрындагы II сессия Улуттук бөлүнүү жөнүндө жобону бекиткен, анда кыргыз элине Түркстан АССРинин курамынан чыгып, РСФСРдин курамындагы Кара-Кыргыз автономдуу облусун түзүү укугу берилген. Автономдуу аймак 4 округтардан ошондой эле 75 волостон турган, округтарга Пишпек, Каракол, Нарын, Жалал-Абад ошондой эле Ош киргизилген..

Автономдуу облусун убактылуу жетекчилик кылуу үчүн 1924-жылдын 21-октябрында ВЦИК Президиуму жана 1924-жылдын 18-ноябрындагы

Түркстан республикасынын ЦИКтин IV Өзгөчө сессиясы Кара-Кыргыз автономдуу облусунун Революциялык комитетин түзүү токтомун кабыл алган.

Ушундан улам, Кыра-кыргыз ошондой эле Кыргыз автономду аймагы, андан тышкары республика, кийинки кадам 1937ж союз ичиндеги улуттук – мамлекеттик түзүмүн формасын эске алып Кыргызстандын прокуратурасынын өнүгүүсүн түптөлүшүн жана ишмердигин тандаса болот.

Кара-Кыргыз автономдуу аймагынын прокуратурасынын уюшулуу негиз катары 1922-жылдын 28-майында кабыл алынган Прокурордук көзөмөл жөнүндө Жобо эсептелет, ал Жобого ылайык Юстиция элдик комиссариатынын составында Мамлекеттик прокуратура түзүлгөн.

Социалисттик мыйзамдуулукту чыңдоо жана революциялык бекем тартипти камсыздоо, Кара-Кыргыз автономдуу облусунун революциялык комитети тарабынан Кара-Кыргыз автономдуу облусу үчүн сот органдарынын жалпы системасын түзүү, совет бийлигинин душмандарына каршы күрөштү күчөтүү багытында бир топ алгылыктуу иштер жүргүзүлдү.

1924-жылдын 22-ноябрында прокуратура органы түзүлгөн (бул күн Кыргыз прокуратурасынын түптөлгөн официалдуу күнү) себеби ушул күнү Токтом чыккан, ал токтом Кара-Кыргыз өз алдынча облусунун революциялык комитети тарабынан чыгарылган ушундан улай аймактык облустар прокуратуралары, ошондой эле облустук соттор түзүлгөн, ал эми облустук прокурору менен Мамлекеттик саясий башкармалыктын жетекчиси 25 -ноябрда дайындалган. Кара-Кыргыз автономдуу облусунун революциялык комитетинин мамлекеттик аппаратынын калыптануусунда бирден бир маанилүү орунду ээлеген орган – бул 1924-жылы 22-ноябрда ревком тарабынан түзүлгөн, курамында 12 адамдан турган жумушчу-дыйкан инспекциясы болгон[134].

Президиум бул РКИнин ардайыма иштөөчү органы болгон, анын курамын ревком бекиткен. РКИнин негизги милдеттерине төмөнкүлөр кирген: мамлекеттик аппараттын ишин чыңдоо боюнча ага ар тараптан көмөк көрсөтүү; ошол аппараттын кадрларынын ишмердигин текшерүү, облпарткомдун жана ревкомдун өздүк курамын тандоодо көмөк көрсөтүү; мамлекеттик аппаратты

жакшыртууга багытталган партиялык жана советтик органдардын чечимдерин мамлекеттик органдардын ишинде туура багытта жүргүзүүнү контролдоо; мамлекеттик аппараттын айрым башкаруучуларын жана кызматкерлеринин чарбасыздыгынын жана кылмыштардын себептерин текшерүү, иликтөө; башкаруу иштерин иликтөө, башкаруу органдарынын ишиндеги жетишкендиктерди жана кемчиликтерди аныктоо, башкаруу техникасы, иш кагаздарын жүргүзүү, отчеттуулук жана башка милдеттер боюнча иш-чараларды өткөрүү[135, 444-449б.].

РКИ органдары кеңешип добуш берүү укугу менен облустун бардык бөлүмдөрүнүн жана уюмдарынын иштерине катышкан. Бардык уюмдар иш-пландарын, уставдарын жана жобосун РКИге көрсөтүүгө милдеттүү болушкан. Ошондуктан бул маселе боюнча облревком РКИ менен биргеликте 1925-жылдын 11-февралында № 25 циркуляр чыгарган.

Михаил Петрович Безносиков дайындалган (29.11.1924-ж. - 15.02.1925-ж.). архивдик маалыматтарга ылайык Кара-Кыргыз автономдук облуста эң биринчи прокурор болуп дайындалган экен, андан улай Алексей Антонович Дорогов (1925-жыл), Ян Генрихович Вельт (1925-1927-жылдар) жана башкалар болгон[136, 6б.].

Кыргыз Республикасынын юстиция элдик комиссариатынын биринчи кыргыз-прокурору Таш Худайбергенов болгон. 1916-жылдагы көтөрүлүштүн катышуучусу, 1917-жылы “Букара” кедейлер уюмун түзүүгө катышкан.

1927-жылы юстициянын элдик комиссары жана республиканын прокурору болуп дайындалган. Ал 1933 жана 1935-жылдары эки жолу камалган. 1937-жылы кайрадан камакка алынып, 1954-жылга чейин түрмөдө отурган. 1971-жылы өлгөндөн кийин акталган.

Кара-Кыргыз автономдуу облусунун прокуратурасы алгач Россия сыяктуу эле юстиция наркоматтын системасында болгон. 1924-жылы 29-ноябрда облустук прокуратура уюшулган.

1924-1925-жылдары төмөнкүдөй аймактык прокуратура түзүлгөн:

- 1 декабрь 1924-ж. – Ош аймагы боюнча округдук прокуратура;

- 7-январь 1925-ж. – Каракол, Нарын аймактарындагы прокуратура;

- 5-май 1925-ж. – Пишпек округу боюнча прокуратурасы.

1925-жылы 25-майда Кара-Кыргыз автономдуу облусу Кыргыз автономдуу облус болуп кайрадан түзүлгөн, ошол себептен мамлекеттик органдардын аталышы да өзгөргөн, анын ичинде прокуратура кызматынын да аты өзгөртүлгөн. Ушул учурда прокуратура кызматтарына да бир кыйла милдеттер жүктөлгөн, анын ичинде: мамлекет тарабынан кылмышкерлерге жазык ишин козгоо жолу менен мамлекеттик кызматкерлер, чарбалык мекемечилер, уюмдар ошондой жөн эле жарандар тарабынан мыйзамдуулукту сактоого боюнча контрол жүргүзүү; мамлекеттик Саясий Башкаруу органынын ишкердигине, жана жазалган кылмыштар боюнча алгачкы текшерүү жүргүзгөн жана аларды ачкан кызматтардын үстүнөн контрол киргизүү; сотто айыптоочу катары болуу; камака алуунун мыйзамдуу камалгандарга байкоо жүргүзүү; жумушчу эл менен тыгыз байланышта болуу, жана укуктарын коргоо[136, 8б.].

1926-жылдын 1-февралында Кыргыз автономдуу республика түзүлгөндүгүнө байланыштуу Кыргыз автономдуу аймагынын облустук прокуратурасы Кыргыз АССРинин прокуратурасы болуп кайра түзүлүп, юстиция элдик комиссариатынын карамагында калган.

Кыргыз АССР прокуратурасынын курамына облустук жана райондук прокуратура кирген.

Прокуратуранын функциясына төмөнкүлөр кирген:

- кылмыш иштери боюнча тергөө жүргүзүү;
- соттордун жана милициянын ишмердигине көзөмөл жүргүзүү;
- жумушчулардын даттанууларын жана арыздарын мыйзамдуу жол менен чечүү.

Бул учурда советтик прокуратура социалисттик мыйзамдуулуктун сакталуусуна контрол жүргүзгөн, алгачкы тергөө кызматтарынын ишмердүүлүгүн, жүргүзгөн тергөө иштерин текшерген, сот процессинде мамлекеттик айыптоочу функцияларын өзүнө камтыган. Мекеме кызматкерлерин, андан тышкары түзүмүн жарандарды советтик канондорду

туура жана так аткаргандыгын контролдоо анын негизги милдети болгон. Ким гана болбосун мыйзам бузууга барса, аларга чечкиндүү күрөш жүргүзүлүп, тиешелүү чаралар көрүлгөн .

Мындан тышкары, прокуратура органдары милиция кызматына, укук коргоо кызматтарына контроль жүргүзөт, баса көрсөтсөк, НКЮга караштуу Кара-Кыргыз аймактык прокуратурасынын прокурору Панкратов текшерүү жүргүзүү учурунда убактылуу кармоочу жайларда, сотторду кылмыш иликтөөнү айрыкча милицияны текшерүүдө таптакыр башка жагдайларга туш болот экенбиз деген. 1925-жылы жарандарды каза болгондор байкалган, аларды канчасы соттук териштирүү болгон, канчасы тартиптик жоопко тартылганын эч ким билбейт, мунун жыйынтыгы милицияга терс көз караш туудурду, алардын кесепети бийликтин кадыр-баркына шек келтирди, бул элдин болгон ишенимин жоготот деп баса белгилеген [137, 445б.].

Мыйзамдуу туура иштетүүдө, ишмердүүлүгүн жүргүзүүдө мындай жагдайларда прокурор адамдарына аябай татал болгон. Прокуратура кызматкерлери иш жүргүзүүдө өздөрүнүн чектелген укуктарынан чыккан эмес, чарба уюмдардын ишмердигине кийлигишкен эмес, ошондой эле мыйзамдуулукту орноштурууда Мамлекет тарабынан берилген кээ бир укуктарын колдонгон эмес. Ушуга байланыштуу СССР ЦИК жана СНКнын 1929-жылдын 24-июлундагы токтому менен бекитилген “СССР Жогорку Соту жана СССР Жогорку Сотунун прокуратурасы жөнүндө Жобо” өзгөчө мааниге ээ болду. Ал жерде прокурорлордун иш алып баруудагы максаттары жана чектери аныкталган. Ошондон улай прокуратуранын көзөмөлдөөсүнүн негизинде мамлекеттик башкаруу органдары да киргизилген. Прокуратура кызматкерлери тарабынан келтирилген кемчиликтеринин үстүнөн, мыйзамга ылайык келбеген учурда элдик комисариат тарабынан же болбосо элдик комисарлардын кеңешинин Президиумуна даттанууда текшерүү учурлары бекитилген.

1929-жылдын 24-майындагы СССР Жогорку Соту жөнүндө Жобого ылайык булар аныкталган: “Мыйзамдуулукка жалпы көзөмөл жүргүзүү

жаатында СССР Жогорку сотунун прокуроруна СССРдин Конституциясынын жана жалпы союздук мыйзамдардын көз карашынан мыйзамдуулукка, союздук республикалардын борбордук аткаруу комитеттеринин токтомдоруна, СССР Борбордук Аткаруу Комитетинин Президиумуна мыйзам бузууларды кароо боюнча киргизилген сунуштамаларга байкоо жүргүзүү таандык”.

Бул Жободо мыйзамдуулукка көзөмөл жүргүзүүдө СССР Жогорку Сотунун прокуроруна кеңейтилген укуктар берилген. Ага СССР элдик комиссариатынын жана ар кандай борбордук мекемелердин токтомдорунун мыйзамдуулугуна көзөмөл жүргүзүү укуктары ыйгарылган.

Мыйзам бузуулар табылган учурларда СССР Жогорку сотунун прокурору мыйзамсыз чечимге каршылык кылып, СССР ЦИКтин жана СНКнын Президиумуна белгиленген тартипте көрсөтө алган.

Мындан тышкары, советтик мыйзамдарды бузууга жол берүүлөр, мыйзамсыз иш-аракеттер боюнча түшүнүк алуу жана тиешелүү материалдарды алуу укуктары берилген.

СССР Жогорку сотунун Прокуратурасы жөнүндө Жободо мыйзамдуулукка прокурордук көзөмөл жүргүзүүгө конституциялык күч берилген. Социалистик Республикасынын Жогорку сот Прокуратурасынын Жобосунда Прокуратурага мыйзамдуулукту текшерүү боюнча конституциалык күч берилген. Ад жерде мыйзамдуулукка прокурордук көзөмөл, Советтер Республикасынын Баш мыйзамында жана жалпы союздук мыйзамдардын тез карамдуулугу так бекитилген. Мындан улай соттук көзөмөл багытында СССРдин Жогорку сотунун прокуроруна төмөнкүлөр жүктөлгөн: «а) союздук республикалардын Жогорку сотторуна жетектөөчү түшүнүктөрдү берүү жөнүндө СССР Жогорку сотунун пленумуна сунуштарды киргизүү менен СССРдин жана союздук республикалардын соттук мекемелеринин тажрыйбасына жалпы союздук мыйзамдардын так жана бирдей иштөөсүнө байкоо жүргүзүү;

б) союздук кээ бир мыйзамдар арасында карама-каршылык же казус учурлары кездешкенде, Союздук Борбордук аткаруу комитетинин

президиумуна каршылыктар тууралуу сунуштар СССРдин Жогорку сотунун пленумуна сунуштоо менен Жогорку соттун пленумунун чечимдерин жалпы союздук республикалардын мыйзамдарына туура келүүсүн контролдоо;

в) СССР Жогорку сотунун катышуусундагы атайын соттордо жана коллегияларда, СССРдин Аскердик сотунун коллегиясында чыккан чечимдерде, өкүмдөрдө жана аныктамаларда мыйзамдардын туура иштөөсүнө контроль жүргүзүү, СССР Жогорку сотунун пленумуна мыйзамсыз токтомдорго каршылык киргизүү;

г) аскердик трибуналдын жана аскердик прокуратуранын иштериндеги өндүрүшкө көзөмөл жүргүзүү”.

1929-жылы Кыргыз АССРинин прокуратурасынын алдында прокуратура кадрлары жана юридикалык курстарды, укуктук мектептерди уюштуруу зарылчылыгы боюнча курч маселе коюлду.

Жылдын аягында мамлекеттин соттук-тергөө органдарынын кызматкерлери үчүн кадрларды даярдоо ошондой эле кайра даярдоо максатында алты айлык окуу мөөнөтүндөгү юридикалык курстар ачылды. Алардын курамына эмгекчилер да кирди. Анда окуган курсанттардын арасында 15 иштеп жаткан кызматкерлер жана жумушчулардан, дыйкандардан, кызматчылардан турган 15 активисттер бар. Бирок бардык кыйынчылыктар жоюлуп кеткен жок, 1930-жылдын июнь айында курстун биринчи аяктоочулары соттук-тергөө жана прокурордук кызматтарга жөнөтүлгөн. 1934-жылы кыска мөөнөттүк курстарда Кыргыз АССРинин Наркомюстка караштуу дайыма окута турган бир жылдык укуктук окуу жайы болуп кайра түзүлгөн. 1935-жылы окуу жайдын алгачкы окуучулары райондук прокурор, элдик сот, элдик тергөөчү, жактоочу коллегиянын мүчөлөрү жана сот аткаруучу кызматтарына жөнөтүлгөн.

Ал учурда Кыргыз АССРда Адилеттик элдик комиссариатынын түзүмү, мамлекеттин прокуратурасынын Башкы соттору бир алмашууларга туш болду. 1931-жылдан кийин Наркомюстун биринчи орун басары ошол эле учурда баш прокурор боло баштады, ага чейин Наркомюстун комиссары ошол эле учурда

мамлекет прокурорлорунун ишин жүргүзгөн. Советтик Кыргыз АССРинин Прокуратура кызматтары мыйзамдуулуктарды орнотууда чоң маанилүү оорду болгон. Күнүмдүк турмушта жазалган кылмыштар менен күрөшүүдө, жумушчулардын укуктарын коргоодо, дыйканчылык тармакты реформалоодо, көчмөн калктарды туруктуу жерлерге жайгаштырууда, айымдарга азаттык берүүдө жана бир топ баш иштерде Советтик Кыргызстандагы элдердин турмушуна саясий бийлигинин катышуусунда жалпы көзөмөл жүргүзүүнү күчөткөн.

1932-жылы жалпы союздук прокуратура түзүлгөн, анын жетекчилигин мурун ОГПУнун төрагасынын биринчи орун басары болгон И.А. Акулов дайындалган. Ал эми анын комиссары болуп, партиялык багыттын кыйла ишенимдүү тарапташы – А.Я. Вышинский берилген, 1933-жылдын июнь айында ал Прокурордун орун басары болгон.

Ушуга байланыштуу, ВКП (б) ЦК 1932-жылдын 25-июнундагы өзүнүн циркулярдык катында бардык крайлык жана облустук партиялык комитеттерге, улуттук республиканын ЦКга жана бардык райондук партиялык комитеттерге революциялык мыйзамдуулукту орнотуу иш-чараларына көңүл буруу жөнүндө кайрылуу жана ага өзгөчө чараларды көрүүнү бардык партиялык уюмдардан талап кылат.

Революциялык мыйзамдуулукту чыңдоодо соттор жана прокуратура өзгөчө маанилүү орунду ээлеш керек экендигин белгилөө менен ЦК бардык партиялык уюмдарга сунуш киргизген:

1. Революциялык мыйзамдуулукту чыңдоо ишинде алар тараптан ар тараптуу жардамдарды камсыздоо.

2. Мыйзам бузууга бир аз көрүлүп жаткан аракеттер үчүн коммунисттердин жоопкерчилиги жөнүндө партиянын көрсөтмөсүн берүү.

Мыйзамдуулукту сактоодо өзүнүн көзөмөлдүк ишинде советтик прокуратура бийлиги жарандардын укуктарын коргоо кызыкчылыгынан эмес, советтик бийликтин кызыкчылыгынан чыккан.

Советтик прокуратуранын 10 жылдыгына байланыштуу 1932-жылы 25-июнда СССР СНК “Революциялык мыйзамдуулук жөнүндө” токтом кабыл алган, анда төмөнкүлөр көрсөтүлгөн:

1. Революциялык мыйзамдуулуктун бузулган фактылары тууралуу келип түшкөн арыздарга текшерүү жүргүзүү...

2. Райисполком жана сельсоветтерге салынган айып пулду текшерүү чараларын көрүү...

3. Оор милдеттерди жүктөө, кулакка тартуу фактыларын жоюу...

4. Эмгекчилердин укуктары бузулган бардык учурларда, айрыкча мыйзамсыз камакка алуу, тинтүү, мүлктү конфискациялоо же алып коюу, күнөөлүүгө катуу жазалоо чараларын берүү учурларында кызмат адамдарын катаал жоопкерчиликке тартууну сотторго жана прокуратурага милдеттендирүү.

5. СССР ЦИК жана СНК Советтик бийликтин бардык жергиликтүү органдарына жана прокуратурага көңүл бурат, анткени колхоздордо жана бардык колхозчуларда революциялык мыйзамдуулуктун бекем сакталышы эмгекчил дыйкандардын көпчүлүгү колхозго бириккен шарттарда өзгөчө маанилүү милдет болуп саналат[138, 730-731б.].

1932-жылы август айында коллективдештирүү учурунда мажбурлоо чараларын колдонуунун натыйжасында пайда болгон азык-түлүк кризиси мезгилинде “Мамлекеттик ишканалардын, колхоздордун жана кооперациялардын мүлкүн сактоо жана коомдук (социалисттик) менчикти чыңдоо жөнүндө” мыйзам кабыл алынган. Бул мыйзамда мүлктү уурдагандарга – өлүм жазасын берүү; жеңилдетилген жагдай учурунда – 10 жылдан кем эмес мөөнөткө эмгек-түзөтүү лагерине камоо жана мүлкүн конфискациялоо жазасы так аныкталган.

Революциялык мыйзамдуулукту андан ары чыңдоо, соттук-прокурордук органдардын деңгээлин көтөрүү жана жакшыртуу максатында - соттордун жоюлушу же болбосо жадегенде сотторду ротация иретинде алмаштыруу иштерин тыйуу салынган, андай иштерди жүргүзүүгө аймактык комитеттердин

атайын кабыл алынган чечимдердин негизинде гана жүргүзгөн, ошондой эле прокурорлорду болсо жогору турган комиссарлар аркылуу жүргүзүлгөн же болбосо Наркомюстун чечими аркылуу болгон [139, 298б.].

СССРдин Борбордук аткаруу комитетинин ошондой Элдик комиссарларды Кеңеши Токтому менен 1933-жылы 20-июнда СССРдин Прокуратурасы түзүлгөн, ушундан улай 1933-жылдын 17-декабрында түзүлгөн кызматтын Жобосу бекитилген, ал эми Жогорку сот прокуратурасы жоюлган[130, 106-108б.]. СССРдин Прокуратурасына борбордук жана жергиликтүү бийлик органдары жана башкармалыктары тарабынан кабыл алынган чечимдеринин Конституциянын жоболоруна туура келгендиги; соттук мекемелер тарабынан мыйзамдарды бирдей жана туура колдонууга; милиция органдарынын, ОГПУнун иш-аракеттеринин мыйзамдуулугуна; сотто айыптоочу ишин жүргүзүүгө контролдоо милдеттери жүктөлгөн. Прокуратура өз алдынча мамлекеттик бийлик органы болгон. СССРдин Прокуратурасы жалпы Советтер мамлекеттердин баардык прокуратура кызматтарына жетекчилик кылган. Жобосунун негизинде кабыл алынган чечимдери ар бир Советтердин мамлекеттердин прокуратура органдарына аткарууга милдет катары болгон[140].

Ошону менен бирге СССРдин прокуроруна жана кызматтары жалпы баардык сот органдары тарабынан жүргүзүлгөн өндүрүштүн үстүнөн контроль жүргүзүү милдеттендирилген. Мында түзүлгөн жагдай соттор тарабынан кабыл алынган чечимдерин мыйзамдуулугун прокуратура тарабынан текшерүү бир топ тосколдуктарды жаратпай койгон жок.

1933-жылы жазык жана жарандык иштерди кароодо соттор тарабынан “класстык багытты” так камсыздоо үчүн сотторго прокурордук көзөмөл коюлган. Бул көзөмөлдүн максаты соттор үстүнөн бир топ маалыматтар келип түшө баштаган учурларды аныктоо, алардын ичинде айрым сот кызматкерлери Чарбалык кампаниялардын жүрүшүнө салымын кошо албай жаткандыгын аныктоо болгон. Ушундан улай жогоруда көрсөтүлгөн кемчиликтерди соттор

кетире баштагандыктан прокуратура кызматкерлер тарабынан көзөмөлдө милдетине айланган [141, 46б.].

Албетте, прокуратура кылмыш иштеринин аркасынан түшө турган орган болушу керек, тактап айтканда, кылмышкерлерди табат, кылмыш ишин козгойт, тергөө иштерин көзөмөлдөйт, мамлекеттик айыптоо иштерин жүргүзөт, соттун өкүмдөрүнүн аткарылышын көзөмөлдөйт” [142, 32б.].

Жыл өткөн сайын прокурорлордун компетенциясы кеңейе баштаган, прокуратура органдарынын ишмердигиндеги негизги багыт болгон прокурордук көзөмөл жүргүзүү тажрыйбасына прокурорлор ээ боло баштаган. Прокуратура органдарынын турмушу жана процессуалдык абалы прокуратура органдарын борборлоштуруу жана аларды жалпы республикалык масштабда өз алдынча мамлекеттик орган кылып кайра түзүү идеясын алдыга жылдырган. Мындай өзгөрүү жазык жана жарандык сот өндүрүшүндө мыйзам бузууларды аныктоодо жана аларды жоюуда прокуратура органдары чоң мүмкүнчүлүк берген. СССР ЦИК жана СНКнын 1933-жылдын 17-декабрындагы токтому менен бекитилген “СССРдин прокуратурасы жөнүндө Жобо” [143, 2б.] өз алдынча мамлекеттик орган катарында СССРдин Прокуратурасынын укуктук статусун аныктаган. СССР Жогорку сотунун прокуратурасы жоюлган. Бул Жобо прокуратура органдарынын уюштурулган биримдигин чыңдоодо жана бардык укук коргоо органдарынын ишмердигинде анын ээлеген ордун бекемдөөдө олуттуу роль ойногон. Бирдиктүү прокуратураны түзүү жана анын органдарын чыңдоо төмөнкү жагдайга өз өбөлгөсүн түзө алды, анткени ошол мезгилдерде тергөө аппараты СНК ВЦИКтин 1928-жылдын 3-сентябрындагы “РСФСРдин сот түзүлүшү жөнүндө Жобого өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө” токтомуна ылайык прокуратуранын системасына берилген.

Прокуратура жана тергөө органдарын интеграциялоо кылмыштуулукка каршы күрөшүүдө алардын бирдей ишмердигине кубаттуу күч бере алды. Лениндик бирдиктүү түшүнүктөгү мыкты теоретиктердин жана практиктердин ишеничи акталды. Мындай биримдикке юстициянын элдик комиссары Д.И. Курский абдан умтулган, ал советтик юстиция ишмерлеринин IV съездиндеги

өзүнүн баяндамасында алдын ала тергөөнү ар тараптуу жана адилеттүү жүргүзүүнүн, негизделген жана адилет өкүм чыгаруунун кепилдиктерин белгилеп өткөн. Ал алдын ала тергөөнү жүргүзүүнү так регламенттөөгө каршы чыккан, тергөөчүлөр өзүнүн ыкчам-иликтөө ишмердигинде мыйзам менен байланышпашы керек деп эсептеген. Акырында ал НКВДнын кызматкерлеринин колу менен мыйзамсыз ишке барып, тергөө менен ыкчам-иликтөө аппаратын бириктирүүгө күрөшкөн.

Жыл өткөн сайын прокурорлордун компетенциясы кеңейе баштаган, прокуратура органдарынын ишмердигиндеги негизги багыт болгон прокурордук көзөмөл жүргүзүү тажрыйбасына прокурорлор ээ боло баштаган. Прокуратура органдарынын турмушу жана процессуалдык абалы прокуратура органдарын борборлоштуруу жана аларды жалпы республикалык масштабда өз алдынча мамлекеттик орган кылып кайра түзүү идеясын алдыга жылдырган. Бул айрыкча жазык жана жарандык сот өндүрүшүндө мыйзам бузууларды аныктоо жана аларды жоюу үчүн прокуратура органдары чоң мүмкүнчүлүк берген. Бул маселени чечүүгө СССР Борбордук Аткаруу комитети жана Элдик комиссарлар кеңеши 1933-жылдын 10-июнундагы “СССРдин Прокуратурасын түзүү жөнүндө” токтом арналган. СССР БАК жана ЭККнин 1933-жылдын 17-декабрындагы токтому менен бекитилген “СССРдин прокуратурасы жөнүндө Жободо” прокуратура “тергөөнү уюштурууну өз колуна алган, издөө иштерине байкоо жүргүзгөн орган болушу керек; же болбосо бул чөйрө мурда деле прокуратурага таандык болгон, учурдагы параллелизм шартында мындай органды түзүү тергөө органдарын жана тергөө өндүрүшүн өз колубузга алганга жардам берет” деп жазылган[144].

Прокурордук көзөмөлдүн тармактары 4-берененин 2-бөлүгүндө аныкталган:

а) СССРдин айрым ведомстволорунун жана союздук республикалардын, жергиликтүү бийлик органдарынын токтомдорунун жана буюрмаларынын – СССРдин Конституциясына, СССРдин Өкмөтүнүн токтомдоруна жана буюрмаларына ылайык келүүсүнө көзөмөл жүргүзүү;

- б) сот органдары тарабынан мыйзамдарды бирдей жана туура колдонуусуна байкоо жүргүзүү;
- в) СССРдин аймагында бардык сот инстанцияларында айыптоо иштерин жүргүзүү жана кылмыш иштерин козгоо;
- г) ОГПУнун, милициянын жана эмгек-түзөтүү мекемелеринин иш-аракеттеринин тууралыгына жана мыйзамдуулугуна өзгөчө жобонун негизинде көзөмөл жүргүзүү;
- д) союздук республикалардын ишмердигине жалпы жетекчилик кылуу”.

Прокуратура органдарынын системасы жана түзүмү Жободо аныкталган. Прокуратурага түзүмдүк бөлүк катарында аскердик жана транспорт прокуратурасы кирген. (9-бер., 2-б.).

СССРдин прокурорун СССР ЦИК дайындайт жана ал ЦИКке жана анын Президиумуна баш ийет. Бул СССРдин Прокурорлорун кандайдыр бир мамлекеттик органдардан жана кызмат адамдардан көз карандысыздыгын камсыздайт.

СССР Прокуратурасынын борбордук аппаратынын функциясын түзүүгө өзгөчө басым жасалган. Анын негизги багыты ар кандай түрдөгү буюрмаларды жана көрсөтмөлөрдү чыгаруу жолу менен төмөндө турган прокуратурага жетекчилик кылуу, карамагындагы прокурорлорго жана тергөөчүлөргө кеңешме өткөрүү, карамагында турган прокуратуралардын ишмердигине текшерүү жүргүзүү, алардын ишмердиги боюнча дайыма отчет алып туруу болгон. СССРдин Прокуратурасына прокурор жана тергөөчү кадрларды тандоо, орноштуруу жана тарбиялоо милдети жүктөлгөн.

“СССРдин Прокуратурасы жөнүндө Жобого” киришүү прокурордук көзөмөл органдарын бекем борборлоштурууга жана бирдиктүүлүгүн чыңдоого белгилүү бир деңгээлде өбөлгө түзүп бере алды.

Ушундан улам, СССР Прокуратурасы түзүлгөндөн кийин Кыргыз АССРинин Прокуратурасы кайрадан түптөлгөн. 1936-жылдын 20-июлунда союздук республикалардын юстициянын элдик комиссарларынан бардык прокурордук-тергөөчүлүк органдары СССР Прокуратурасынын карамагына

киргендигине байланыштуу 1936-жылы 1-августта Кыргыз АССР Прокуратурасы Кыргыз ССРинин прокуратурасы болуп кайрадан түзүлгөн.

Кыргыз ССРинин прокуратура органдарынын функцияларына төмөнкүлөр кирген:

- СССРдин мекемелери, уюмдары, кызматкерлери жана жарандары тарабынан мыйзамдардын аткарылышына контроль жүргүзүү;

- алгачкы текшерүү жана алгачкы тергөө органдарынын ишмердигинде мыйзамдардын так аткарылышына контроль жүргүзүү;

- соттордун кабыл алган чечимдерин, токтомдорун мыйзамга туура келүүсүн көзөмөл кылүү;

- эркиндигинен ажыратылган жайларда мыйзамдуулуктун сакталышын контролдоо.

1936-жылдын 5-декабрында кабыл алынган СССРдин Конституциясы прокуратуранын андан ары өнүгүшүнө күчтүү таасирин тийгизген. Конституциялык мыйзамдардын тарыхында биринчи жолу 1936-жылдагы Конституция мыйзамдардын так аткарылышына жогорку көзөмөл жүргүзүү түшүнүгүн киргизет. Бирок бул прерогатива СССРдин Прокурорунун ыйгарым укугуна гана таандык болгон (113-берене). СССРдин Прокурору 7 жылдык мөөнөткө СССР Жогорку Кеңеши тарабынан дайындалган. Төмөндө турган бардык прокурорлорду СССР Прокурору 5 жылдык мөөнөткө дайындаган же дайындоосун бекиткен (116-берене). Конституциянын 117-беренесинде прокуратура органдары жергиликтүү бийлик органдарына көз каранды эместиги жана СССРдин Прокуроруна гана баш ийе тургандыгы белгиленген. Прокуратуранын жана ага байланышкан тергөө органдарынын кайра түзүлүүсүнө илимий баа берүү менен В.М. Савицкий - прокурордун кызматтарын күчтөө жана чындоо алардын активдешүүсүнө чоң салым кошту... Прокурорлор тергөө органдарын контролдоо жана жетектөөнү өзүнүн колуна топтоду жана кылмыштуулукка каршы күрөшүү боюнча алардын ишмердигине багыт бере алды деп белгилеп кеткен [142, 64б.].

1936-жылдагы Конституция эң алгач сот адилеттүүлүгүн соттор гана жүргүзө турган принципти жана соттор мыйзамга гана көз каранды болуп баш ийе турган принципти бекитти. Бирок, бул принциптер декларативдик мүнөздү гана алып жүрдү. СССРдин соттору көз карандысыздыктан алыс болушту. Көп сандаган жазалоо органдарынын ишмердигиш жүргүзүүсү, ошондой эле жарандардын укуктары менен эркиндиги жарыяланбаган ченемдик актылар, ар тараптуу жашыруун инструкциялар менен жөнгө салынган. 1936-жылдагы СССРдин Конституциясы прокурордук контролдун негизин жогорку деңгээлде бекиткен: мыйзамдардын так аткарылышына жогорку контроль жүргүзүү милдети, прокуратуранын системасы, прокурорлорду дайындоо тартиби, прокуратура органдарынын жергиликтүү бийлик органдарынан көз карандысыздык принциптери аныкталган.

1936-жылдагы СССРдин Конституциясынын Жобосу менен биринчи жолу “бардык министрликтер жана ведомство алдындагы алардын мекемелери, айрым кызматкерлер, жана жарандар тарабынан мыйзамдардын так аткарылышына жогорку көзөмөл жүргүзүү” түшүнүгү ачылды. СССРдин Конституциясынын 117-беренесине ылайык прокуратура органдары СССРдин Башкы прокуроруна гана баш ийүү менен эч кандай жергиликтүү бийлик органдарына көз каранды болбостон, өздөрүнүн иш милдеттерин аткарышы керек.

Советтер республикасынын прокуратура кызматы 1936-жылга чейин Наркомюстун курамына кирген[140]. 1937-жылы Советтер Союзунун 1936-жылы кабыл алынган[145] Конституциясынын негизинде Кыргыз ССРинин Конституциясында[146] көрсөтүлгөн Соттор жана прокуратурага арналган бапты эске алуу менен кабыл алган, анда прокурордук көзөмөл жогорку көзөмөл катарында мүнөздөлгөн. Прокурорлор өздөрүнүн ишмердигинде барынан мурда жалпы союздук мыйзамдардын сакталышына көзөмөл жүргүзүүгө багыттаган, ал мыйзамдарга союздук республикалардын мыйзамдарынын негизи кирген. Жергиликтүү бийлик органдарынан прокуратуранын көз карандысыздыгы жөнүндө жобо принципалдуу түрдө

маанилүү болуп эсептелген. 1936-жылдан тартып, бардык прокурордук органдар республиканын Наркомюсттун карамагынан чыгып, СССРдин Прокуратурасына баш ийген.

Ушундан улам, прокуратура мыйзамдардын аткарылышына көзөмөл жүргүзүү жана сотто айыптоо ишин аткаруу боюнча натыйжалуу иштин ири тарыхый тажрыйбасына ээ. Бүгүнкү күндө укук коргоо органдарында, анын ичинде прокуратурада жүргүзүлүп жаткан реформа прокуратуранын түзүлүшүндөгү тажрыйбаны, анын ишмердигинин укуктук жөнгө салуусун иликтөө менен жүзөгө ашырылышы керек. Ал эми бүгүнкү күндүн айкын турмушуна ылайык келбей калса, мыйзамдар кабыл алынышы мүмкүн. Прокуратура органы алгач пайда болгон учурдан тартып, азыркы күнгө чейин мамлекетте мыйзамдуулуктун сакталышына жалпы контролдоочу жалгыз орган болуп кала берет.

Кыргызстандын прокуратурасы 1924-жылы Кара-Кыргыз автономдуу облусу түзүлгөндөн кийин, анын калыптанышы, уюштуруучулук, укуктук жана түзүмдү кайра түзүүлөр менен аныкталган. 20-30-жылдары репрессияны аткарган жана колдогон органдардан, большевиктер партиясынын аппаратынын жана бюрократиялык административдик-командалык системанын эркин аткаруудан прокуратура органы акырындык менен жарандардын мыйзамдуу укуктары менен кызыкчылыктарын коргогон жана көзөмөл жүргүзгөн органга акырындык менен айланган.

3-бап. Кыргызстандын милиция органдарынын жана мамлекеттик коопсуздук органдарынын ишмердүүлүгүнүн укуктук режими жана алардын мамлекеттик бийликти бекемдөөдөгү ролу

3.1. Кыргызстандын милиция органдарынын мамлекеттин укуктук режимин бекемдөөдөгү ролу

Советтик милициянын калыптануу процесси өз алдынча держава режими кулагандан кийин башталып, мамлекеттик бийликтин калыптануу мезгилине туш келген. Убактылуу өкмөттүн 1917-жылдын 6-мартындагы жандарм корпусун жок кылуу жөнүндөгү жана 1917-жылдын 10-мартындагы Полиция департаментин жоюу жөнүндөгү Токтомдору менен полиция “элдик милиция” деп кайрадан аталган. Февраль революциясы мезгилинде пайда болгон жумушчу жана дыйкан депутаттарынын Кеңеши элдик милициялар менен жанаша жумушчулар куралдуу кошуунун жана жумушчулар милициялык отрядтарын кошо түзгөн, негизги максаты болуп фабрикаларды, заводторду кайтарууга алып, коомдук тартиптин сакталышына көзөмөл жүргүзгөн.

1917-жылдын 17-апрелиндеги Милиция жөнүндө мыйзамга жана ошол эле жылдын 9-июнунда кабыл алынган «Шаарларды коомдук башкаруу тууралуу колдонуудагы жобого өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө» [147] Токтомго ылайык шаардык жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына укук тартибин жана коопсуздукту камсыздоо, милицияга жетекчилик кылуу милдеттери жүктөлгөн.

Ошол эле мезгилде 1917-жылдын 17-апрелиндеги “Милицияны түзүү жөнүндө” Өкмөттүн токтому жана Милиция жөнүндө убактылуу Жобо тарабынан элдик милициянын ишмердигине жеткиликтүү түрдө мамлекет тарабынан катуу көзөмөл жүргүзүү каралган [148, 537б.]. Ички иштер министри жана анын карамагындагы чиновниктер, Милиция иши боюнча жана жарандардын жеке, мүлктүк коопсуздугун камсыздоо боюнча башкармалык

милицияга текшерүү жүргүзүү, аларга буйрук, жаза, нускама чыгаруу укуктарына ээ болушкан.

Туруктуу эмес социалдык жана мамлекеттик түзүлүштүн шартында жетишээрлик тажрыйбага ээ болбогон элдик милиция өзүнө жүктөлгөн коомдук тартипти сактоо жана кылмыштуулукка каршы күрөшүү милдеттерин чечүүдө натыйжалуу иш алып бара албай жатты[149, 156.].

Тоталитардык режимди чыңдоо менен милиция борбордук бийликтин аткаруучу органы катары түзүлүп, уюштуруучулук жаатында кош баш ийүү планында болгон: анын органдары тиешелүү Кеңешке караган жана Ички иштер элдик комиссариаты башкарган өйдө турган милиция аппаратына көз каранды болгон[147].

1918-жылы 5-октябрында кылмыштардын өсүшүнө байланыштуу НКВДнын Нускамасы менен ыкчам кылмыш иликтөө кызматтары пайда болгон. Ушундан тартып сырттан аңдуу, байкоо ыкчам кылмыш иликтөө иши менен тыгыз байланышта болгон. Революциялык режимди сактоону камсыздоо боюнча Советтик бийликтин маанилүү кадамы болуп РСФСР НКВДнын 1917-жылдын 28-октябрындагы “Жумушчу милиция жөнүндө” мыйзамы эсептелген.

Түркестанда милиция уюшканга чейин борбордо анын иш милдетин революционерлердин куралдуу отряды, Кызыл гвардия отряды жана аскердик милиция жүргүзгөн. Революциялык тартипке байкоо жүргүзүү милдети да мекемелердин, ишканалардын администрациясына, коомдук уюмдарга жүктөлгөн[150, 32-376.]. Түркестандагы Советтик бийлик Убактылуу өкмөттүн милициясынын эски кадрларын сактап турууга мажбур болушкан. Түркестанда, анын ичинде Кыргызстанда жаңы Советтик милицияны түзүү 1917-жылы 24-ноябрынан тартып Түркестандын Совнаркомунун милицияны түзүү жана комдогу ок атуучу куралдарды алуу болгон. Ал эми РСФСРдин НКВДнын 1917-жылдын 28-октябрындагы Токтомунун негизинде аскер жана жарандар милиция кызматтары жумушчу жана дыйкандар депутаттар кеңешинин комитетине, жазык-соттук органдарга толук баш ийген. 1917-жылы 2 декабрда Түркестан крайынын жан Сыр Дарыя облусунун СНКнын

бириккен отурумунда: “Бардык уезддик Кеңештерде кыска мөөнөттө милиция түзүү сунушталсын”, деген токтом чыккан[151, 236.].

Коркунучтуу анархияга жана талап-тоноочулукка каршы ийгиликтүү күрөш жүргүзүү үчүн Түркестан Совнаркому ыктыярдуу Кызыл Аскерди жана милицияны түзүү жөнүндө буйрук чыгарган. Буйрукта жарандык-административдик башкаруу боюнча комиссарга жумушсуздарды жана мурда кызмат өтөп бошоп кеткен аскерлерди максаттуу пайдалануу менен (шаардык жана уезддик) милициянын запастагы кадрларын түзүүнүн уставын жана тартибин иштеп чыгуу тапшырмасы берилген. 1918-жылы 27-январда жарандык-административдик башкаруу боюнча комиссары запастагы кадрларды түзүү жана милицияны кайра түзүү долбоорун Түркстан Совнаркомунан бекитүүгө берген, ал бир добуштан кабыл алынып бекитилген[151, 406.]. Запастагы кадрларды түзүү жана милицияны кайра түзүү долбооруна ылайык милиция кызматына 21 жашка толгон, 45 жаштан ашпаган курактагы, толук адеп-ахлактуу жана сабаттуу жарандар алына баштаган, алар эки айлык курстан өткөн, сыноолорду татыктуу тапшырган соң милициянын бош кызмат орундарына кабыл алынган.

Революциялык жеңишти коргоого жана коомдук тартипти сактоого эмгекчилерди жигердүү тартуу үчүн Түркестандын Жарандык-административдик башкармалыгы боюнча Элдик Комиссариат милиция органдарына жардам берүүгө крайдагы бардык жумушчуларга, дыйкандарга жана жарандарга кайрылган. Бандитчиликти жок кылуу жана кылмыштуу элементтерге каршы ийгиликтүү күрөшүү үчүн жаңыдан уюшулган милицияда элине кызмат кылуу милдетин ыйык түшүнгөн жарандардын болуусу зарыл эле[209]. Совет бийлиги орнотулгандан кийин эле Пишпекте, Ошто, Пржевальскиде, Жалал-Абадда, Токмокто, Нарында, Кызыл-Кыя, Сүлүктү жумушчу айылдарында элдик жумушчу-дыйкан милиция органдары түзүлгөн, алардын башчылыгына большевиктер же Түркестан крайындагы революциялык кыймылдын белгилүү катышуучулары дайындалган.

Түркестан АССРи түзүлгөндө крайда милицияны кайра түзүү иши улантылган. Ошол мезгилдерде Түркестанда, анын ичинде Кыргызстанда милиция штаттык мамлекеттик орган болуп саналган эмес, мамлекеттик жана коомдук уюмдар сыяктуу эле болгон[57, 56.]. Алар жергиликтүү Кеңештин кароосу менен ар кандай милдеттерди аткарып турушкан.

1918-жылы 16-майда НКВД Коллегиясы милиция уюмунун мамлекеттик орган катарындагы долбоорун иштеп чыккан. Ошол себептен Советтик милиция Совет республикалардын атайын кызматы болгон, алардын негизги функциясы түзүлгөн коомдо коопсуздукту камсыз кылуу болгон. Ушундан улай Советтик милициясынын түптөлүшү жана өнүгүү этаптары болуп каралган.

Милиция кызматынын түптөлүү менен бирге ыкчам кылмыш иликтөө кызматы түптөлүп өнүгө баштаган, Совет бийлигинин баштапкы жылдарында бул кызматтын ишмердүүлүгү башка кызматтардан айырмаланып турган.

Жогоруда көрсөтүлгөн кызмат РСФСРдин НКВДнын 1918-жылдын 5-октябрында чечиминин негизинде баардык жерлерде түзүлүүсү каралган. Ыкчам иликтөө кызматы Совет милициясынын бирдиктүү аппараты катары көрсөтүлгөн. Милиция башкы башкармалыгынын курамында ыкчам кылмыш иликтөө башкармалыгы түзүлгөн. Бул кызмат жержерлердеги кылмыш иликтөө кызматтардын ишмердүүлүгүн көзөмөл жүргүзү укугуна ээ болгон, өз учурунда кээ бир аймактын чечимдеги кызматтардын үстүнөн жетекчилик жүргүзгөн[152, 56.]. Алар буйрук чыгаруу, көрсөтмөлөрдү берүү, текшерүү уюмуна ээ болгон. Ал өз алдынча буйруктарды чыгарган, зарыл болгон көрсөтмөлөрдү берген, текшерүү иштерин жүргүзгөн. 1918-жылдын 5-октябрында НКВДнын тарабынан чыгарылган Жобо ыкчам кылмыш иликтөө кызматын негиздөөгө укук берген деп эсептелген, анын негизинде калкынын саны 40-45 миңден ашык адамдан турган шаарларда кылмыш иликтөө органдары түзүлгөн. Губерниялык жана шаардык милиция башкармалыгына көзкаранды кылмыш иликтөө түзүмдөрү түптөлгөн. Кылмыш иликтөө системасына жалпы жетекчиликти НКВД жүргүзгөн. Кылмыштуулукка каршы

күрөштү андан ары жигердүү алып баруу үчүн ВЧК менен милиция органдарын бириктирүү чаралары көрүлгөн. Кылмыш иликтөө аппаратын чыңдоо үчүн анын бөлүм башчы кызмат орундарына ЧКдан адамдары дайындалган. 1919-жылы июль айында кылмыш иликтөө менен транспорттук ЧК аппаратын бөлүп-бөлүп бириктирүү жүргөн. 1919-жылы февраль айында калкынын саны 40 миңден кем эмес ал эми шаарларда катталган кылмыштардын саны ыкчам кызмакерлердин санына туура келсе, өз алдынча бөлүм уюштуруу сунушун губерниялык аткаруу комитетинин каршылыгы жок болсо Милиция башкармалыгынын бекитүүсү ыкчам кылмыш иликтөө башкармалыгына сунушталган. Андан тышкары бул кызмат адамдары 1919-1920-жылдары кээ бир кылмыш иштери боюнча алдын ала тергөө иштеринде жүргүзгөн. Ал эми 1920-жылдын апрель айында кылмыш иликтөө кызматы менен тергөө кызматы бириктирилген. Ал эми НКЮ системасына элдик тергөөчүлөр киргизилгенден кийин милиция тергөө милдетин аткарбай калган.

Россиялык Советтик Федерациясынын Түркөстан республикасынын милициясы жөнүндө Жобо 1918-жылы 13-декабрда Түркөстан ЦИК тарабынан бекитилген. Ушуга байланыштуу, Түркөстан АССРинин Ички иштер комиссариатынын милициянын башкы нускоочусу кызматы киргизилип, ага кеңири укуктар берилген. Ал Жобо түзүмдү, жетекчи кызматкерлерди дайындоонун тартибин, милиция башчысынын укуктары менен милдеттерин аныктаган. Шаарларда жана уезддерде Кеңеш тарабынан дайындалган уезддик жана шаардык күзөт башчыларынын кызмат орду киргизилген. Зарыл учурларда ички иштер комиссары бул кызмат орунга талапкерлерди ылайык келбеген себептер болсо бекитпей коюу укугуна ээ болгон.

Райондордо райондук милициянын башчылары кызмат орду каралган, аны шаардык жана уезддик күзөт башчылары, ошондой эле жергиликтүү Кеңеш бекиткен. Бул Түркөстан АССРинин жетекчилик бийлик органдарынын милициянын түзүмүн, кызматкерлерди дайындоонун, алардын штатын иретке келтирүүгө жасалган алгачкы аракеттер болгон.

Чет өлкөлүк аскердик интервенция жана жарандык согуш мезгилдеринде

советтик жумушчу-дыйкан милициясы аткаруучу куралдуу орган болуп эсептелген, жумушчу, аскердик жана дыйкандык депутаттардын Кеңеши өзүнүн бардык ишмердигинде фронттун кызыкчылыгына баш ийген. Оорукта милиция советтик бийликке каршы козголоңчуларга жана контрреволюциялык топторго каршы күрөшүп турган. 1918-жылы 2-сентябрда ВЦИК өлкөгө аскердик абал жарыялаган. Өлкөнү аскердик лагерге айлантуунун жолуна кийинки жана толук мыйзам ченемдүү кадам болуп ВЦИК жан Совнаркомдун 1918-жылдын 30-ноябрындагы Жумушчу жана дыйкандык коргоо Кеңешин түзүү жөнүндө Токтому эсептелген. Жумушчу-дыйкан милициясынын күчү менен жергиликтүү Кеңешти чыңдоого, революциялык тартипти сактоого өзгөчө көңүл бурулган, бардык иш Кызыл Аскер, ЧК, Ревком, Советтик бийликтин жергиликтүү органдары, ошондой эле калктын калың катмары менен тыгыз байланышта жүрүп жатты[153, 11-16б.].

1919-жылдын башында уезддик өзгөчө комиссияны жоюуга байланышкан контрреволюцияга каршы күрөштө милициянын милдеттери жана жоопкерчилиги өтө көбөйгөн. Милициянын уезддик башкармалыгына караштуу саясий бюро түзүлгөн, ал губерниялык (облустук) өзгөчө комиссиянын милдетин аткарган, аларга уезддердин абалы жөнүндө саясий маалымат берип турган. Саясий бюронун ишин уезддик милициянын башчысы жетекчиликке алган. Ушуга байланыштуу ошол жооптуу кызматка партиялык стажысы 2 жылдан кем эмес революцияга берилген коммунисттер жылдырылган[154, 321б.].

1919-жылы 2-апрелде РСФСРдин Совнаркомуну милициянын жобосун өзгөрткөн жана анын күжүрмөн жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу жана өздүк курамды чыңдоо үчүн шарттарды түзгөн декрет кабыл алган. “Советтик Жумушчу-дыйкан милициясы жөнүндө” милициянын бардык түрүн мамлекеттин эсебинен каржылоого которууну караган. Милицияга аскердик тартип жана аскердик ишти милдеттүү түрдө окуу киргизилген. Мындан тышкары, Кызыл Аскерге чакырылуучу милиционерлер жана командалык курам жергиликтүү Кеңештин аткаруу комитетинин башкармалыгынын

бөлүмүнө иш сапарда жүргөн катарында өздөрүнү орундарында калышкан. Иш сапардагылардын ичинен 1/3 милиционерлер жана 1/5 командалык курам аскерде туруктуу жүрүүсү керек болгон[155, 6-8б.]. Декрет согуштук аракеттер болуп жаткан райондо жайгашкан милиция органдарынын кызматкерлерин Кызыл Аскер менен биргеликте операцияларга катышууга тартуу каралган. Декреттин текстине ылайык Кызыл Аскердин согуштук аракеттерине милиция отряддарын пайдаланууда аскердин жана фронттун Реввоенсоветтери, ошондой эле Кеңештин жергиликтүү аткаруу комитеттери менен макулдашуу зарыл болгон, алардын көрсөтмөсү боюнча милиция аскердик бийликтин толук карамагына өткөн. Милиционерлердин арасында коммунисттердин санын көбөйтүүгө, коммунисттик бирикмелерди түзүүгө, милиция кызматкерлерин партиянын программасы менен тааныштырууга өзгөчө көңүл бурулган.

Түркстан Республикасынын милициясы өзүнүн күнүмдүк ишмердигинде мындан ары РКП (б) 1919-жылдын 3-апрелиндеги 8-съездиндеги советтик милиция жөнүндө токтомунун жана резолюциясынын негизинде иштелип чыккан РСФСР Милиция башкы башкармалыгынын буюрмаларын жана нускамаларын жетекчиликке алат. Алсак, 1919-жылы 26-июнда Түркстан АССРинин Ички иштер комиссариаты № 72 буйрук чыгарган, анда республиканын милиция органдарынын түзүмүнө өзгөртүүлөрдү киргизүү жана анын ишин жакшыртуу чаралары каралган. Бул буйрукка ылайык Түркстан Ички иштер комиссариатынын Милиция башкы башкармалыгы түзүлгөн, ага шаардык, уезддик, издөө жана темир жол милициясынын бардык түрлөрү жана түзүмдөрү баш ийген. Буйрукта “милиция өзүнүн Кызыл Туусун ишенимдүү жана бийик көтөрүүсү керек, ал Туу эмгекчил элдин колу менен берилген, Республикадагы революциялык тартиптин таянычы болот, ал жашыруун жана арам ойлуу душмандардан революциянын жеңишин сактайт” деп жазылган. Ошондуктан буйрукта милицияда кызмат кылуу өзүнүн ишмердигинин түрү жана мүнөзү боюнча Кызыл Аскердин катарында кызмат кылуу менен теңдеш, ал эми анын кызматкерлери аскердик революциялык тартипти бекем сактайт жана берилген буйруктарды кынтыксыз аткарат деп белгиленген. Тартип

бузган учурларда күнөөлүү революциялык трибуналдын сотуна жоопко тартылат[156].

Ушул буйруктун өнүгүүсүндө “Россия Советтик Федерациясынын Түркестан Республикасынын Советтик жумушчу-дыйкан милициясы жөнүндө Жобо” иштелип чыгып, 1919-жылдын 9-июлунда Түркестан ЦИК тарабынан бекитилген. Ал Жобо Түркестан жумушчу-дыйкан милиция органдарынын түзүмүн андан ары жакшыртууга багытталган. Алсак, шаардык жана уезддик милицияны жетектегендер, шаардын жана уезддин күзөт башчылары уезддик-шаардык милиция башчылары деп кайрадан аталган. Уезддик-шаардык милициянын курамында катчылык, жылкы резерви, камак үйү, архив жана техникалык кызматкерлер каралган[156].

Бардык категориядагы милициянын башчылары жергиликтүү Кеңештин тиешелүү аткаруу комитети тарабынан дайындалган жана бошотулган, аны Ички иштер комиссариаты бекиткен. Алар республиканын жарандары, Советтик бийликке жана эмгекчилердин кызыкчылыгына берилген, Коммунисттик партия, профсоюз жана жергиликтүү Кеңеш тарабынан сунушталган адамдар гана болгон. Мурдагы советтик декреттерде жарялангандай милицияга 21 жашка толгон, сабаттуу, эмгекчилердин ишенимине кирген адамдар кире алган.

Аталган Жобону кабыл алуу менен Түркестан, анын ичинде Кыргызстан жумушчу-дыйкан милициясынын ишмердигинин өнүгүүсүнүн жаңы этабы башталган, узак мезгилдер бою Коммунисттик партия жана республиканын Өкмөтү милиция органдарынын ишин жакшыртууга, анын катарын чыңдоого олуттуу көңүл буруп келген.

Түркестандагы кырдаалды, контрреволюциялык аракеттердин басымында жана Советтик бийликтин душмандарына каршы күрөшүүдө Советтик жумушчу-дыйкан милициясынын өзгөчө маанилүү ролун эске алуу менен Түркестан Республикасынын Кеңеши 8-съездинде Түркестан милициясы Кызыл Аскердин абалына которулсун деп токтом кылган[157]. Түркестан Республикасынын милициясын Кызыл Аскердин абалына өткөрүү Түркестан

ЦИКтин 1919-жылдын 16-октябрындагы буйругу менен жарыяланган. Буйрукка ылайык милициядагы кызмат орундар Кызыл Аскердин тиешелүү жоболоруна жана милдеттерине, кызматтык наамдарына теңдеш болгон. Ушуга байланыштуу, милицияда кызмат өтөгөндүгү үчүн эмгек акы Комиссариаттын эмгек ставкасы менен эмес, Кызыл Аскерлер үчүн аныкталган сый акыга ылайык келген. Алсак, шаардык жана уездик күзөт башчылары, Милиция башкы башкармалыгынын кылмыш иликтөө бөлүгүнүн бөлүмчөсүнүн башчысы полктун командирине теңдешкен, ал эми алардын жардамчылары менен кылмыш иликтөө тыңчылары – полктун командиринин жардамчысына, райондук милиция жана кылмыш иликтөө бөлүмчөсүнүн башчылары - өзүнчө ротанын командирине, улук милиционерлер – катчыга, кенже милиционер – кызыл аскерчиге, ал эми кылмыш иликтөөнүн кенже тыңчысы – улук катчыга теңдеш болушкан[157].

1919-жылы 10-ноябрда тышкы жана ички жагдайдын курчушуна байланыштуу Түркестан ЦИК Президиуму “Милиция жөнүндө Жобого” айрым өзгөртүүлөрдү киргизген. Биринчиден, милициянын башчысы жана анын жардамчысы өздөрүнүн дайындоосуна ылайык келбесе, Ички иштер комиссариатынын кароосу менен орун которуштура алган, экинчиден, жумушчу-дыйкан милиция – бул күжүрмөн бирдик, эми ал кызматка дайындоо жана бошотуу маселелеринен башкасында гарнизондун башчысына баш ийет.

Милициянын кайра түзүлгөндүгүнө жана анын органдары менен отряддары Кызыл Аскердин абалына өткөндүгүнө байланыштуу Түркестан АССРинин Ички иштер комиссариаты 1919-жылдын 17-ноябрында жергиликтүү Кеңештин аткаруу комитетинин Башкармалыгынын бардык бөлүмдөрүнө полициянын мурдагы мүчөлөрүн кошуп, милициянын ведомство алдындагы кызматтарынан тез арада бошотууну сунуштаган. Бул көрүлгөн чаралар милициянын катарын контрреволюциялык элементтерден, органга капысынан келип калган ар кандай адамдардан тазалоо болгон. Жогоруда көрсөтүлгөндөй, милиция кызматкерлерин тандап алууда кадрлардын жетишсиздигинен Советтик бийликтин алгачкы жылдарында ушундай

кадамдарга барууга туура келген, бул милициянын өздүк курамын күжүрмөн даярдоого жана тартипке бир топ таасирин тийгизген.

1920-жылы 4-апрелде Түркестан Республикасынын Совнаркому жаңы “Советтик жумушчу-дыйкан милициясынын Жобосун” кабыл алган, ал 1920-жылдын 22-апрелинде жарыяланган. Жободо советтик жумушчу-дыйкан милициясы таптык кызыкчылыктардан чыгып, республиканын ички турмушун жөнгө салуу боюнча жумушчу-дыйкандардын борбордук бийлигинин аткаруучу органы болуп эсептелгендиги көрсөтүлгөн.

Мындан тышкары, аталган “Советтик жумушчу-дыйкан милициясы жөнүндө Жобо” милиция органына мүмкүн болгон талапкерлердин чөйрөсүн кеңейткен. Бул “Жобо” мурункулардан айырмаланып кызматка 19 жашка толгон жарандарды кабыл алууга уруксат берген, ал эми эски жободо 21 жашка толгон гана жарандар кызматка кабыл алынчу. Милиция кызматкерлери жумушчулардан жана дыйкандардан чыккан чынчыл, сабаттуу, тергөө иштеринде турбаган жана жалданма иштерге тартылбаган жарандар болгон. Эмгектенбей туруп пайда көргөн, жеке соодагер жана ортомчу-соодагер, ар кандай диний агымдарга кызмат кылган адамдар, мурдагы чиновниктер жана жандарм бөлүмдөрүнүн, полициянын жана падышанын үйүнүн тыңчылары милицияга кабыл алынган эмес.

Бардык өлкө боюнча милициянын кадрларын андан ары бекемдөө жана командалоо үчүн, Жумушчу жана Дыйкан Коргоо Кеңешинин 1920-жылдын 13-февралындагы “1891-жылы жана андан мурда туулган жана согуш мезгилинде жапа чеккен кызыл аскерлерди милиция кызматында иштөөгө укук берүү жөнүндө” Токтому өзгөчө мааниге ээ болгон[158, 237-238б.]. Ошол эле мезгилде Жумушчу жана Дыйкан Коргоо Кеңеши кызыл аскердегилерди милицияга кабыл алуунун тартибин жөнгө салган Нускаманы бекиткен, бул аны уюштурууну жана аскердик тартипти жогорулаткан. Кыргызстандын милициясын чыңдоо анын ишмердигин уюштуруу ишине олуттуу салымын кошкон жана уездик-шаардык милициянын башчыларынын съездинде милициянын күнүмдүк ишинин көптөгөн актуалдуу маселелери талкууланган.

Түркестан милициясынын жобосу тууралуу маселе 8-съездинин күн тартибине киргизилип, республиканын Милиция башкы башкармалыгынын башчысын угуп, съезддин административдик секциясы милиционерлердин материалдык абалын жакшыртуу чараларын көрүү токтомун кабыл алган. Ушуга байланыштуу, республиканын милиционерлеринин акчалай үлүшүн кызыл аскерлердин акчалай акысына теңдөө чечими кабыл алынган[158].

1918-жылдын башында Ички иштер комиссариаты тарабынан аныкталган Түркестан боюнча милициянын штаты башынан эле аткарууга туура келген иштин объектисине ылайык келген эмес. Бул көрүнүштүн башкы себеби Түркестан фронтуна жөнөтүү үчүн Кызыл Аскерге милиция кызматкерлерин жеке мобилизациялоо болгон. Ошондуктан, алар башка партиялык органдарга жана Советтик аппараттарга иштөө үчүн тартылган. Мисалга алсак, жарандык согуштун акырында Фергана фронтунда Фергана облусунун төрт уезди боюнча (буга Кыргызстандын бардык түштүк аймагы кирген) катталгандар мамлекеттик милиция жоокерлери – 832, ыктыярдуусу – 2908, ал эми жалпы 3740 адам. Мамлекеттик милиция жоокерлери 525 атка, ыктыярдуулар – 644 атка ээ болгон, ал эми жалпысы – 1169[153, 11-166.].

Белгилей кетчү нерсе, 1919-жылдын 9-июлундагы жана 1920-жылдын 5-апрелиндеги Республиканын милициясы жөнүндө Жобо менен түзүлгөн уезддик-шаардык милиция бөлүмчөсү Кыргызстандын түштүгүндөгүсү штаттык саны боюнча Кыргызстандын түндүгүндөгү жана Түркестандын башка райондорундагы милиция органдарынан аз болгон.

Эмгекчилердин өздөрүнүн каражаттары менен түзүлгөн милиция отряды штаттык советтик жумушчу-дыйкан милициясынын функциясын аткарган, облустук уезддик милиция башкармалыгына, партиялык жана Советтик бийлик органдарына жеринде баш ийген. Жумушчу-дыйкан милициясын чыңдоо үчүн өзгөчө чоң мааниге ошол мезгилдердин аягында жергиликтүү органдарга коммунисттердин санынын көбөйүшү ээ болгон. Мисалга алсак, 1920-жылы Токмок милициясынын 53 кызматкеринин ичинен 22си коммунист болушкан. Бул мезгилде партиянын дагы көпчүлүк бөлүгү Пишпек уезддик-

шаардык милициясында иштеген. Алсак, Пишпек уезддик милициясынын 2-районунда 1920-жылдын декабрында 44 милиционер болсо, алардын 29у коммунист, 4 адам тилектештик менен келгендер, 11и гана партияда эмес милиция кызматкерлери болгон[159].

Милиция органдарынын түзүмү жана анын функциялары РСФСР СНКнын 1922-жылдын 24-майындагы Токтому менен бекитилген “Ички иштер элдик комиссариаты жөнүндө” жободо көрсөтүлгөн[160, 386б.]. Борбордук башкаруу органы болуп РСФСР НКВДнын милиция башкы башкармалыгы эсептелген, жер-жерлерде – губерниялык, уезддик жана райондук милиция башкармалыгы эсептелген.

Республикада милиция органдарын түзүү боюнча жүргүзүлгөн бардык иш-чаралар өзүнө белгилүү бир жөнгө салууну талап кылган. Ар кандай түрдөгү нускамалар, буйруктар, токтомдор ж.б. чыгарылган.

Мындан тышкары, милициянын ишмердиги жана жүргүзүлгөн иш-чаралар Советтик бийликтин каршылаштарын бөлүүгө алып келген.

1920-жылдардын башында жазык кылмыштарынын саны көбөйүп отурган: 513 428 кылмыш – 1921-жылы, 341 142 кылмыш – 1920-жылы, 108 638 кылмыш – 1919-жылы[161, 23б.].

1922-жылы Кылмыш-жаза кодекси жарык көгөндөн кийин анын долбоору 1923-жылы пенитенциардык иштин жумушчуларынын 1-Бүткүл россиялык съездинде талкууланып, 1924-жылдын 16-октябрында ВЦИКтин XI чакырылышынын 2-сессиясында бекитилген, ИТУ системасы такталган, төмөнкүдөй эркиндигинен ажыратылган жайлар көрсөтүлгөн: эмгек-түзөтүү үйлөрү; эмгек колониялар; атайын багыттагы абактар; өтмө эмгек-түзөтүү үйлөрү.

Бул мезгилдерде Кыргызстандын аймагында 150 адам камактагы штаты менен II разряддагы Пишпек түзөтүү үйү, 100 адам камактагы штаты менен III разряддагы Каракол түзөтүү үйү жана 75 адам камактагы штаты менен III разряддагы Ош түзөтүү үйү иштеп жаткан. 1924-жылы 30 адам камактагы штаты менен IV разряддагы Нарын түзөтүү үйү жаңы курулган[162].

1924-жылдын аягында Түркестанда эмгек-түзөтүү мекемелеринин системасы, ошондой эле эмгек-түзөтүү мыйзамдары калыптанып калган, бирок алар кодификациялана элек болчу. Эмгек-түзөтүү мекемелеринин ишмердигин жөнгө салган атайын ченемдик укуктук актылар 1926-жылдагы жаңы КЖКга байланыштуу улуттук мамлекеттик бөлүнүштөдөн кийин пайда болгон[163, 220-224б.].

Бул коомдук тартипти сактоочу органдардын системасынын ар бир звеносуна тиешелүү болгон, ошол мезгилде алар өздөрүнүн төмөнкүдөй жоболоруна ээ болгон: РСФСР НКВДнын борбордук административдик башкармалыгы жөнүндө Жобо, Губерниялык жана облустук аткаруу комитетинин административдик бөлүмү жөнүндө Жобо, [164] Шаардык милициянын ишин уюштуруу жөнүндө Жобо, бекемделген облустардын милициясы жөнүндө Жобо, Ведомстволук милиция жөнүндө Жобо ж.б.

Белгилеген укуктук регламентациялоого карабастан коомдук коопсуздук органдарынын ишмердигинин нормалдуу иштеши бир катар объективдүү жана субъективдүү факторлордон көз каранды болгон.

Каралып жаткан саясий-укуктук режимдин мүнөздүү белгилери болуп милициялык аппараттын тиешелүү звеносунун ишмердигинин укуктук режиминин негизги учурларын аныктаган ошол мезгилдеги укуктук актылар эсептелген. Милициянын негизги кызмат адамдары атайын бекитилген нускаманын негизинде иш алып барышкан.

Каралып жаткан мезгил милициянын ишмердигинин жана аны уюштуруунун ар кандай тараптарын ченемдик жөнгө салуунун жогорку баскычтары менен мүнөздөлгөн.

3.2. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн саясий-укуктук режимин бекемдөө мезгилиндеги мамлекеттик коопсуздук органдарынын ролу

РСФСРдин курамында тең укуктуу башталышка кирген Кыргыз автономдуу облусун түзүү тууралуу революциялык комитеттин калкка кайрылган Декларациясында эмгекчилердин негизги кызыкчылыгына кызмат кылган аппаратты түзүү жөнүндө айтылган.

Облустук, округдук жана райондук мекемелердин штатын иштеп чыгуу жана бул органдардын кызмат адамдарын дайындоо үчүн 1924-жылдын 22-ноябрында облустун Ревкому курамы 5 адамдан турган уюштуруу-штаттык комиссияны түзгөн. ТАССРдин чарбалык органдарынын мүлктөрүн жана капиталдарын бөлүштүрүү маселелерин алдын ала иштеп чыгуу үчүн ликвидациялык комиссия бекитилген.

Облревкомго жана түзүлгөн облустук бөлүмдөргө бардык кызматкерлер аттестациялык комиссия аркылуу кабыл алынышы керек болгон. 1924-жылдын 3-декабрындагы отурумда Кара-Кыргыз автономдуу облусунун Ревкому 14 мекеменин башчысын дайындоого токтом чыгарган, бул автономдуу облус катары чыңдоо үчүн аппараттын иштеп баштаганын билдирген[165].

Облустук аппарат жайылтылганга чейин алар өздөрүнүн милдетин 1925-жылдын 1-январына чейин аткарып турушкан. Кыргыз автономдуу облусунун ревкомунун 1924-жылдын 25-ноябрындагы токтомуна ылайык ревкомдун түзүмүнүн 14 бөлүмүнүн ичине административдик бөлүм дагы кирген. Өз кезегинде административдик бөлүм эки бөлүкчөгө ээ болгон: милиция жана кылмыш иликтөө. Алардын ишмердигине төмөнкүлөр кирген:

- Пишпек шаарынын калкын каттоо жана эсепке алуу, Кыргызстандын өкмөттүк мекемелерине жана жеке адамдарга даректик маалымкаттарды берүү, даректик столду облревком түзгөн;

- Кыргыз автономдуу облусунда ок атуучу куралдарды туура алып жүрүү жана сактоо максатында Кара-Кыргыз өз алдынча облусунун революциялык комитети облус боюнча 14 мекенин жетекчилерин бекитүү жөнүндө чечими

чыккан, ал облустук бекемделишине шарт түзгөн. Президиумунун отурумунда 1925-жылдын 25-февралында тиешелүү токтом чыккан. 1924-жылдын 8-декабрында КАО Ревкомунун Президиумунун отурумунда айрым бөлүмдөрдүн башчылары менен бирге аймактык ыкчам кылмыш иликтөө, милиция кызматтарынын жетектеген адамдарды бекитүү чечими чыгарылган[165].

Кара-Кыргыз революциялык комитетинин төрагасы тарабынан - Кара-Кыргыз өз алдынча облусунун түптөлүшүнүн аягына чейин, сот, тергөө, нотариус элдик кызматтар өз алдынча облустук революциялык комитети тарабынан кызматкерлер бекиткенче ар бир кызматкер өз ордунда кызмат өтөй берет деген чечими кабыл алынган [166], деген чечимди 1924-жылдын 13-декабрында кабыл алган.

Ошону менен бирге төрага Айдарбеков тарабынан дагы төмөндөгүдөй чечим болгон: “Түркестан АССР колдонулган баардык нормативдик документтер атайын чечимге чейин Кара-Кыргыз өз алдынча облусунун аймагында иштей берет”. Ошондой эле Кара-Кыргыз өз алдынча облусунун 1924-жылдын 25-ноябрындагы №2 протоколунда: - Милиция кызматынын түзүлүшүн уюштуруу революциялык комитеттерге жүктөшөт, акыркы чечими уюштурууда облревкомго берилет. Милиция кызматы түзүүдө минималдык керектөөсүлөр менен камсыздалсын деп көрсөтүлгөн [166].

Революциялык комитет тарабынан бекитилген милиция кызматкерлери ревкомго отчет берип турган. Кабыл алынган чечимдер, бекитилген ишмерчемдер, жүргүзүлгөн иштер рекомду Президиумда каралган. Айта кеткенде 1924-жылдын декабрында ревкомдун чогулушунда, акча-каражат, администрациялык, финансылык, агартуучулук, социалдык камсыздоо, саламаттыкты сактоо, жер иштетүү ж.б. бөлүмдөрдүн башчыларынын баяндамалары угулуп, талкууга алынган[166]. Ал жерде бөлүм башчыларына тиешелүү мекемелерге тезинен жетекчилик жүргүзүү жана алардын ишине көзөмөлгө алуу милдети көрсөтүлгөн[165]. Ошол мезгилде ревком “ККАО милициясынын түзүлгөндүгүнүн 7 жылдыгы менен куттуктап, аларга терең ишеним көрсөтүп, өздөрүнүн эмгегинде жетишкендиктерге ээ болуп, эмгек

туусун бийик көтөрүп алдыга кадам таштай берүү” тилектерин айтышкан. СССР ЦИК жана СНКнын 1932-жылдын 7-августунда кабыл алынган “Мамлекеттик ишканалардын, колхоздордун, кооперациялардын мүлктөрүн сактоо жана социалисттик менчикти бекемдөө жөнүндө” Мыйзам өткөн мезгилдин реформасына чекит койду. Кыробком ВКП(б) жана Кыргыз АССР Бюросу “1933-жылдагы түшүм нанын уурдоого каршы күрөшүү чаралары жөнүндө” маселени карап, беш күндө бир жолу түшүмдү кайтаруу боюнча дайыма текшерүү жүргүзүп турууну ГПУга, райондук милиция башкармалыгына, милициянын аймактык тескөөчүлөрүнө милдеттендирген. Бардык жерде колхоз, совхоздордун мүлкүн кайтаруу боюнча түнкү текшерүүлөр болуп, эгин уурдоого каршы аёосуз күрөшүп, аларды 1932-жылдын 7-августундагы мыйзам боюнча жоопко тартуу иштери жүргөн[167].

Бул жагынан алганда, милиция органдары колхоз, совхоздордун мүлкүн сактоого байланышкан иш-чаралардан тышкары мал уурулукка, паракорчулукка жана башка мыйзам бузууларга каршы күрөшүү боюнча бир топ иштерди аткарган.

1932-жылы 27-декабрда СССР ЦИК “СССР боюнча бирдиктүү паспорттук системаны жана милдеттүү паспорттук каттоого турууну аныктоо жөнүндө” токтом кабыл алган. ОГПУга караштуу Милиция башкы башкармалыгы түзүлдү, коомдук тартипти сактоо органдары мамлекеттик коопсуздук органдарынын системасына кирди. Ушундан улам, ОГПУ өзүнүн ишин СНКга караштуу башкармалык катарында улантты. Бир эле мезгилде ОГПУнун курамында соттук коллегия түзүлдү, ушуга байланыштуу башкармалыктын функциясына соттук иштер да кошулду (буга окшош кырдаал Жарандык согуш жылдарында болгон, анда ВЧКга караштуу өзгөчө трибунал түзүлгөн). Бирдиктүү паспорттук системаны киргизүү, барынан мурда, “социалисттик түзүлүштүн жашыруун душмандарын” ачыкка чыгарууга, кылмыштуулукка каршы күрөшүүгө жана көзөмөлдөөгө байланышкан.

Мисалга алсак, 1932-жылдын март айында Б.Н. Ташлапов, А. Коконбаев, А.С. Детыненколор жетекчилик кылган өлкөдөгү кылмыш иликтөө аппараты тарабынан жүргүзүлгөн бир катар операциялардын натыйжасында Фрунзе шаарында жана анын чет жакаларындагы аймактарда куралдуу тоноочу топ жок кылынган, операциянын жүрүшүндө НКВД милиция башкармалыгынын кылмыш иликтөө бөлүмүнүн башчысы А.С. Детыненко оор жаракат алган. 12 жарандан турган калган каракчылар менен басмачылар милиция жана кылмыш иликтөө бөлүмүнүн кызматкерлери тарабынан Кенес-Анархай өрөөнүнөн колго түшүрүлгөн. Алардан катып койгон жеринен 250 центнер үрөндүк эгин, бир тонна ун, алтын, акча жана куралдар алынган. Атышуудан кылмыш иликтөө кызматынын 2 кызматкери жаракат алышкан.

Кыргыз АССРинин РКМ Башкармалыгынын ыкчам тобу тарабынан 1933-жылдын сентябрь айында Суусамыр өрөөнүндө № 16 ферманын башчысы, мурдагы бай Кошубаев башында турган уюшкан мал уурулардын тобунун бети ачылган, алар колхоздун 202 башка жакын коюн, уюн, жылкысын уурдап, соодалап жиберешкен. Курамы жети адамдан турган уюшкан кылмыштуу топ кармалып, алар кылмыш жоопкерчилигине тартылышкан[167].

Ушуга байланыштуу, Кыробком ВКП(б) жана Кыргыз АССР Бюросу 1933-жылдын 14-июлунда “1933-жылдагы түшүм нанын уурдоого каршы күрөшүү чаралары жөнүндө” маселени карап, түшүмдү кайтаруу боюнча дайыма текшерүү жүргүзүп турууну, күнөөлүүлөрдү 1932-жылдын 7-августундагы мыйзам боюнча жоопко тартуу иштерин жүргүзүүнү ГПУга, райондук милиция башкармалыгына, милициянын аймактык тескөөчүлөрүнө милдеттендирген[167]. Барынан кызыгы, мындай кылмыштарга күч түзүмдөрүнүн кызматкерлери өздөрү көп учурда катышкан, экинчи тараптан “Сталин жана компания” массалык террорго даярдана баштаган.

Ушундан улам тазалоонун жаңы толкуну жүрүп, ушул жылдын апрель айында XVI партиялык чогулушта экинчи генералдык тазалоо жөнүндө чечим чыккан (бириккен 1921-жылы). Кабыл алынган боюнча тазалоо совет

мекемелердин партиялык ячейкаларында турбаган жумушчуларына жайылтылган.

Комсомолдордон турган “жеңил кавалерия” атайын отряды түзүлүп, соттордун ролун профсоюз кызматкерлери, ударниктер аткара баштаган. Партия калктын калың катмарын репрессиялык ишмердикке тартат. Мунун кесепетин КПСС БКнын Башкы катчысы Н.С. Хрущев “бул мезгилдерде партия өзүнүн кадыр-баркын жоготуп, НКВДга баш ийип калган” деп айткан. Чындыгында бардык камоо жана жазалоо иштерин НКВД аткарган, лагерлер системасы да анын карамагында болгон[168, 503б.].

1934-жылы жалпы союздук Ички иштер элдик комиссариаты түзүлгөн жана анын курамына милиция башкы башкармалыгы кирген (1932-жылы милицияны каржылоо жергиликтүү бюджеттен союздук бюджетке которулган).

1935-жылы НКВДда өзгөчө коркунучтуу кылмышкерлер үчүн камоо жайынын жаңы түрү болгон – түрмө уюшулган. 1936-жылдын август айында СССР ЦИК жана СНК токтом кабыл алган, анын негизинде өлкөдө эркиндигинен ажыратылган жайларды түрмө камагына калыбына келтирүү жүргүзүлгөн.

1936-жылы МАИ түзүлгөн. Милициянын функциясы жана түзүмү кеңейген (паспорттук тартип жана ОВИР, “балдар болмөсү” жана ОБХСС, аскердик каттоо жана МПВО). Өздүк курамдын саны өскөн: 1931-жылы – 87 миң кызматкер болсо, 1932-жылы – 177 миң, 1941-жылы 227 миңге жеткен.

НКВДга коомдук тартипти жана мамлекеттик коопсуздукту камсыздоо, коомдук менчикти кайтаруу, жарандык абалдын актыларын каттоо, чек ара күзөтү милдеттери жүктөлгөн. НКВДга шосселик жана төшөлмө жолдор, картография башкармалыгы, ченөө жана таразалоо, көчүрүү жана архивдик иштер башкармалыгы киргизилген. СССР НКВД ири чарбалык жана курулуш ведомствосуна айланган (1937-жылы ал капиталдык курулушка бардык каражаттардын 6%ын өздөштүргөн). Ал камактагыларды курулушка жана башка ведомствонун ишканаларына жиберип турган. 1938-жылдан тартып НКВД системасында жабык НИИ жана КБ түзүлөт, анда соттолгон

окумуштуулар жана конструкторлор иштеген. Функциялары жана түзүмү абдан кеңейген НКВДны башкаруу кыйынчылыкты жарата баштаган. 1941-жылдын февраль айында ал эки элдик комиссариатка бөлүнгөн: СССР НКВД жана СССР мамлекеттик коопсуздук элдик комиссариаты.

Жогоруда айтылган жоболор менен массалык репрессиялар жана сүргүнгө айдоолор жүргөн, алар дыйкандарга гана эмес, жергиликтүү партия кызматкерлерине карата да колдонулган. Бул иштер боюнча буюрмаларды Сталин жеке озү берген деп айтылууда. Мындай иштер бардык жерде жүрдү, Кыргызстанга да жеткен. 30-жылдарда кыргыз интелегенциясына каршы бир катар репрессия болгон, бул процесс “отуздукка” каршы деп аталган. Республиканын көрүнүктүү ишмерлери Ж.Абдрахманов, А. Сыдыков, К. Тыныстанов, Т. Айтматов жана башкалар репрессияга дуушар болушкан.

Улуттук Компартиянын ЦКнын обкомдорунун, крайкомдорунун катчыларына, НКВДга, НКВДнын башкармалыктарынын башчыларына жиберилген телеграммалардын биринде Сталин мындай деген: “ВКП (б) ЦКнын чечиминин негизинде 1937-жылдан тартып НКВД ишинде физикалык таасир этүү чарасын колдонууга мүмкүнчүлүк берилгендигин ВКП (б) ЦК түшүндүрөт...ВКП (б) ЦК физикалык таасир этүү чараларын колдонуу элдин куралданган душмандарына карата бардык жерде милдеттүү түрдө колдонула турган туура жана максаттуу ыкма деп эсептесин.” [169, 145б.].

1937-жылдагы февраль-март Пленумунда “массалык террордун” толкуну кеңейип өсө баштагандыгы белгиленген. НКВД антисталиндик каршылыктын белгилерине гана эмес бүтүндөй партияга каршы күрөш жүргүзгөн. Эсептелген айларда саясий кылмышкер катары айыпталып, камалгандардын саны он эселеп өскөн. НКВД органдарына кыйноо колдонууга расмий уруксат берилген. Бир нече айлардын ичинде эле түрмөлөргө адамдар батпай калган. Өлкөдө коркунуч үстөмдүк кылып турган. Негизги соккулар мурдагы оппозициянын катышуучуларына гана эмес, башка ишмерлерге карата да жүргүзүлгөн[168, 508б.].

Нанды даярдоо максатында Сталиндин сунушу менен өкмөт атайын комиссия түзүп ага өзгөчө укук берет. Ал топ милиция менен чогуу жержерден кызматкерлерди камака алган. Ал кызматкерлер бир топ жылдар бою түрмөдө отуруга дуушар болгон, айрым учурларда атууга кетишкен. Сталиндик тартип боюнча негизинен түрмөгө камоо эмес, атууга кетирүү болгон. Ар кандай репрессивдик чаралар айыл жериндеги таптык душмандарга каршы элдик чарба жаатында гана жүргүзүлбөстөн, Сталиндин айтуусу боюнча социализмдин өнүгүүсүнө каршы чыккандардын бардыгына бирдей колдонулган.

Кыргызстанда мындай чаралар негизинен “улуттук коммунизмдин” топторуна багытталган.

Ушундан улам, менчиктерди тоталдык мамлекеттештирүү, базар мамилелерин жоюу өлкөнү социалисттик мамилелерге алып келген жок, тескерисинче мамлекеттик бийликти түзө турган жалпы кызыкчылыкты жөнгө салуу максатында менчиктин жамааттык формасынын системасына негизделген өндүрүштүн азиялык ыкмасын бекитүүгө алып келген, ал эми эл болсо “жалпы кулчулукка” туш болууда[170, 483б.]. Мындай ыкма эртеби, кечпи акыры тунгуюкка алып келери талашсыз, мындан чыгуунун бир мүмкүнчүлүгү ири курмандыктын жана социалдык катаклизмдин куну. Ошондуктан сталиндик саясаттын логикасын “өзгөчөлүү”, “тартып алуучулук”, “шашмалык”, массалык репрессиялоо жана идеологиялык толкундоолор катары түшүнсө болот, булардын баары укук коргоо органдары, анын ичинде НКВД аркылуу ишке ашырылган.

ТЫЯНАКТАР

Жүргүзүлгөн изилдөө процессинде төмөнкүдөй корутундулар иштелип чыкты:

Кылмыш-аткаруучулук чөйрөдөгү кайра курулуулар Кыргыз Республикасынын кылмыш саясатынын логикалык уландысы болуп саналат, анда пенитенциардык системанын жазаларды өтөөнү гумандаштыруу менен тыгыз байланыштары жана алардын мамлекеттүүлүктү бекемдөөдө чагылдырылышы баса көрсөтүлөт. Биздин коомдун өзүнүн өнүгүшүнүн жаңы фазасына кириши менен, азап чектирип кыйнаган өткөөл мезгилдин – тоталитаризмден жаңы коомго өткөн, реалдуулугун чагылдырат, анын мүнөзүн азыр коом таануучулар ар түрдүүчө аныкташат: “улуттук-мамлекеттик кайра түзүлүш”, “мамлекеттик көз карандысыздык”, “улуттук кайра жаралуу” ж.б.у.с. мунун ичинде укуктук мамлекет, мыйзамдар системасынын ишенимдүү жана кепилдиктеги иштеши, республикада укуктук тартипти жана мыйзамдуулукту камсыздоо – анын милдеттүү шарты болуп саналат.

Ушул иште көрүнүп тургандай, саясий-укуктук режимди бекемдөөгө ар түрдүү факторлор жана органдар таасирин тийгизет. Айрым жерлерде бийлик кээде ар түрдүү партиялардын колуна өткөн, ага карабастан, большевиктер партиясы аларга каршы тура алган, андан кийин аларды контрреволюциячылар деп жарыялашкан. Тилекке каршы, саясий оппоненттерди көз карашын татыктуу баалай албагандык, аларды укпоо, компромисттик чечимдерди таба албоочулук жарандык согуш жылдарында кыйноонун эң орой, одоно формаларын колдонууга алып келген, айрыкча Сталиндин жеке керт башына сыйынуучулук, мамлекеттин өнүгүшүнүн теориясына жана практикасына оңолгус зыян келтирген.

Белгилеп кетчү нерсе, саясий-укуктук режимди бекемдөөгө социалисттик коомдун ашыкча идеалдаштырып жиберүү айрыкча терс ролун тийгизген. Тоталитардык режим кыйрагандан кийин гана мамлекет биз тандап алган теманы терең, объективдүү изилдөөгө алынган байкалды. Демократиялык

тенденциялардын жана тийиштүү институттардын жоктугу шарттарында жана каралып жаткан доордогу түзүлгөн аскердик-саясий кырдаал жашоонун бардык чөйрөлөрүндө, бирдиктүү борбордон аппараттын структурасынын жана ишмердигинин формаларынын биримдигине чейин жетекчиликти ишке ашырууну талап кылууда. Дээрлик бардык укук коргоо органдары жана башкаруунун жергиликтүү бөлүмдөрү Совет өкмөтүнүн декреттерин жана жергиликтүү Кеңештердин буйруктарын жашоого киргизүүдө советтик мекемелерге көмөк көрсөтүшөт.

Укук коргоо органдарын түптөөнүн негизги идеялары укук коргоо органдарынын укуктук жөнгө салынышын камтыйт да, мамлекеттин ишиндеги адистештирилген багыт катары каралат, бул укуктук тартипти тургузуу, укук коргоо түзүмдөрүн уюшкандыкта камсыздоо менен байланышкан. Мунун баары укук коргоо функцияларын ишке ашыруу укук коргоо органдарынын компетенцияларын бекемдөө, алардын ишмердигинде ченемдик-укуктук жактан спецификалуу методдордун легитимдүүлүгүн камсыздоо жана укуктук тартипти кармап туруу үчүн маанилүү.

Укуктук тартип органдарын түзүү жана чыңдоо граждандык согуш жылдарында татаалдашкан жана ал Түркестандын узак убакытка чейин согуштук аракеттердин театры болуп саналгандыгы менен түшүндүрүлөт. Контрреволюциячыл каршылыктардын бири катары басмачылык эсептелет, алардын башында жергиликтүү буржуазия турган. Милиция борборлоштуруу принциби боюнча түзүлгөн жана ошол кезде согуштук мезгилдеги мыйзамдар боюнча аскердик абал киргизилген. Контрреволюциячыл күчтөрдү басуу үчүн атайын куралдуу түзүлүштөр жаралган – өзгөчө багыттагы бөлүктөр, ыктыярдуу милиция отряддары, булардын катарына эмгекчилер, дыйкандар кирген. Юстиция органдарында соттук өндүрүштөрдүн эки бутагы түзүлгөн: революциялык трибуналдар жана элдик соттор. Революциялык трибуналдардын болушу контрреволюциячыл күчтөргө каршы күрөшүү жагдайына карата пайда болуп, кыска мөөнөткө уюштурулган. Граждандык согуш бүткөндөн кийин бардык укук коргоо системаларында реформаларды

жүргүзүү талап кылынган, прокуратура жана адвокатура бекитилген. Сот органдарында реформаларды жүргүзгөндөн кийин 1922-жылы юстиция органы биротоло түзүлөт.

Белгилеп кетчү жагдай, биздин изилдөөлөрдүн чегинде мамлекеттин укук коргоо ишмердиги укуктук колдонуу формасы катары каралды, бул аткаруу бийлигинин структураларында иштейт жана укук коргоо органдарынын спецификалуу функциясы катары каралат, ал эми бул бийликтин органдарынын өзүнүн мыйзамдарды аткаруусун катуу талап кылат. Укук коргоо органдарынын орнотуунун жана иштешинин базасына класстуулук принцип салынган; командалык-административдик системалар үчүн “шарттар” түзүлгөн, укук коргоо системаларынын укуктук документтери иштелип чыккан, алардын баары системага салынбаган, бири-бирине каршы келген жана жетиштүү деңгээлде иштелип чыкпаган укуктук актыларга таянган. Укук коргоо органдары аркылуу коммунисттик партия коомдук-саясий турмуштун бардык чөйрөлөрүн башкарган жана өзүнүн директиваларын жүргүзгөн. Мындай шарттарда укук коргоо органдарынын аппаратынын ишин “максаттуулук” принцибинен ашып, укук ченемдерин кынтыксыз сактоо үстөмдүк кылган.

Сот системаларынын укуктук негиздери “революциялык укуктук аң-сезим” принцибинен чыккан, анда сот акыйкаттыгына жөнөтүүдө теориялык негиздер жана соттордун иши Совет бийлиги тарабынан аныкталып турган. Сот системасынын спецификасы эки жактуу болгон: бул укуктук институттарды орнотуу жана жок кылуу, социализмдин жеңишине жараша сот системасынын өзүн кереги жок кылган. Уюм, анын ишин укуктук жактан тариздөө ВЦИКтин, Кеңештердин декреттери, партиялык чечимдер, директивдүү көрсөтмөлөр аркылуу ишке ашырылат.

Ошол эле убакта соттордун начар иштөөсүнүн жана төмөн эффективдүүлүгүнүн негизги себептери аныкталды: канцелярдык иштердин жана соттордун ашыра жүктөлгөндүгүнүн натыйжасында аларды негизги функционалдык милдеттерин аткаруудан алагды; сот органдарынын профессионалдык жактан төмөн деңгээли; адистердин бат-бат алмашышы;

кызматкерлердин санынын аз болушуна байланыштуу сот аткаруучуларынын ишинин натыйжасыздыгы, аткаруу аракеттери жүктөлгөн милиция органдарынын милицияга тиешеси жок маселелерди жүргүзүүгө байланыштуу иштердин көптүгү; жөнгө салуу механизминин жоктугу соттордун жеке максаттарда өз полномочиелерин колдонууга жол ачкан.

Укуктук илимде укук коргоо ишмердигинде сот системасынын орду жана ролу аныкталган эмес. Сот системасынын укук коргоо системасына киргизүү боюнча талаш-тартыштар басылбай келет. Белгилүү болгондой, бийликти бөлүштүрүү принциптеринен сот системасы укук коргоо органдарынын алкагында иштеген бийликтин өз алдынча бутагы катары аныкталган. Диссертант, укук коргоо системасын жана сот системасын бөлүүнү максатсыз деп эсептейт, же укук коргоо системасынын сот системасын менен болгон ортосундагы биримдик бузуларын айтат, анын үстүнө акыр аягында барып-барып эле бул органдардын укук коргоо ишмердиги сот органдарына таянат. Революциялык трибуналдардын болушу постреволюциялык кырдаалды пайда кылган, ошондуктан республиканы контрреволюциядан коргоо үчүн жаралгандар, революциялык трибуналдар катуу иштешкен. Террор системасы ар бир башкача ойлонгондорду жана Совет бийлигине каршы сүйлөгөндөрдү таап чыгып тазалашкан.

Изилдөө көрсөткөндөй, сот системасынын революциядан кийинки жылдардагыга спецификалуу түзүлүшү класстык мүнөзгө ээ болгон, ревтрибуналдардын ишмердиги укуктук акыйкаттуулуктун чегинен чыгып кеткен, ошону менен бирге маңызы боюнча өзгөчө мүнөзгө ээ, кеңири масштабдагы жазалоочу органга айланган. Андан ары ревтрибуналдар аскердик трибуналдардын функциясын да аткарышып, жалаң аскерлерден гана турган.

Прокуратура органдарынын себептери, шарттары жана функциялары аныкталган, алар мамлекеттик каралоонун, көзөмөлдүн жана соттук териштирүүлөрдүн түздөн-түз катышуучусу катары көп функциялуу институт катары чыккан, кийинчерээк репрессиялык-жазалоочу аппарат катары кызмат кылган. Прокуратураны өнүгүүсүндө анын ичинен аскердик прокуратура

бөлүнүп алынган, анын иши өркүндөтүлгөн. Дал мына ошол каралып жаткан учурунда прокуратурага тергөө органдары өткөрүлүп берилет, бул албетте, тергөө жана айыптоо функцияларын бир органга бириктирип берүү туура эместигин көрсөтөт. Соттук бул кызматты көрсөтүү менен күтүлүүчү кесепеттери да тийген.

1924-жылы социалдык-саясий, уюштуруучулук, укуктук түзүмдөр аныкталып, Кара-Кыргыз автономдуу областы түзүлгөндөн кийин, Кыргызстандын прокуратурасы түзүлгөн. Ошол мезгилде мамлекеттик аткаруу бийлигинин түзүмдүк бөлүгү катары прокуратура органынын “класстык модели” калыптанат. Прокуратура жөнүндө мыйзамдын негизи түптөлөт, эволюциялык процесстин негизинде ишмердүүлүгүн жана уюштурууну жакшыртууга жетишишет.

Колдоп туруу органдарынын ичинен жана репрессияны ишке ашырууда большевиктер партиясынын аппаратынын коштоочу жана аткаруучу милдеттеринен, бюрократиялык системасынан прокуратура органдары көзөмөлдөөчү жана жарандарды коргоочу органдарга айланат. Укук коргоо системасын түзүү менен Совет мамлекетинин бүт ишмердиги дээрлик жаңы мыйзамдар базасын түзүүгө багытталып, ал ВЧКнын, ревтрибуналдардын ошондой эле башка укук коргоо органдарынын иши жөнгө салынган жана алардын коомдун саясий-укуктук системасына болгон таасири мамлекеттин чыңдоодо бул органдардын ролун иликтөөгө мүмкүндүктөрдү берет.

КОЛДОНУЛГАН БУЛАКТАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. **Угольникова, И.В.** Правоохранительные органы: Учеб.пособие. - М.: ПРИОР, 2005. С.83.
2. Правоохранительные органы Российской Федерации: Учебник. - М.: Спарк, 1996. С.9.
3. **Нижник, Н.С., Ахмедов, Н.С.** Правоохранительная система государства: дифференциация структурно-функциональных элементов // История государства и права, 2008, №9
4. Теория права и государства: Учебник / Под ред. Проф. В.В.Лазарева. – М., 2014. С.225.
5. **Елистратов, А.И.** Об административном кодексе// Власть Советов. 1923. №3. С.30
6. Конституция Кыргызской Республики. - Бишкек, 2010.
7. Закон Кыргызской Республики «Об органах внутренних дел Кыргызской Республики» //Нормативные акты Кыргызской Республики – 1994. - №11
8. Закон Кыргызской Республики «Об органах национальной безопасности» // Ведомости ЖогоркуКенеша Кыргызской Республики. – 1994. - №3
9. Закон Кыргызской Республики «О прокуратуре Кыргызской Республики». – Бишкек. – ИСС «ТОКТОМ- ЮРИСТ», 2003
- 10.Закон Кыргызской Республики «О конституционном судопроизводстве в Кыргызской Республике» //Ведомости ЖогоркуКенеша Кыргызской Республики. – 1994. - №2.
- 11.История государства и права СССР: Сб.док. - М., 1968. С.20.
- 12.**Бирюков, Н.И.** Становление советской государственности: политико-правовые проблемы // ИГП, 2006. №6. С.21-24.
- 13.**Исаев, И.А.** История государства и права. - М., 2001. С.544-545.
- 14.**Городецкий, Е.Н.** Рождение советского государства (1917-1918гг.). - М., 1987. С.193
- 15.СУ РСФСР. 1917. №4.С.50.

16. Очерки истории Коммунистической партии Киргизии. - Фрунзе, 1979. С.57.
17. СУ РСФСР. 1919 №5. С.48.
18. **Прокопов, Ю.В.** Становление органов обеспечения безопасности на железнодорожном транспорте в Советской России (1918-1920гг.) // ИГП, 2009. №9. С.40-42.
19. СУ РСФСР. 1920. №79. С.113.
20. Органы войска МВД России. - М., 2009. С.285.
21. Постановление Совета рабоче-крестьянской обороны от 28 мая 1919 г. «О войсках вспомогательного назначения» // Декреты Советской власти. Т.5. - М., 1971. С.508-510.
22. Постановление Совета труда и обороны «О войсках внутренней охраны республики» от 21 апреля 1920 г. // Внутренние войска Советской республики (1917-1922гг.). С.148-149.
23. Центральный государственный архив Советской Армии. Путеводитель. Т.2. С.301-303.
24. СУ РСФСР. 1918. №26. С.420
25. Декреты Советской власти. Т.1. - М., 1957. С.465, 466.
26. **Захаров, В.В.** Адвокатура // Курск. Краеведческий словарь-справочник. - Курск, 1997. С. 9-10.
27. СУ РСФСР. 1920. №83. С.407.
28. **Ищанов, Г.Т.** Казахстан-Узбекистан: историко-правовые аспекты национально-государственного размежевания // ИГП, 2008. №12. С.14-15.
29. **Чистяков, О.И.** О национально-государственном размежевании в период становления Российской Федерации // Советское государство и право. 1991. №11. С.150
30. **Исманов, Т.К.** Правоохранительные органы Кыргызстана в годы гражданской войны // Вестник КРСУ. Т.10. №4. С. 49-53.
31. Очерки истории Коммунистической партии Киргизии. - Ф., 1978. С.87.
32. СУ РСФСР. 1922. №83. С.902.

33. Известия ВЦИК. - Москва, 1922, 8 августа.
34. Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий /Под ред. Г.Ф. Веселовской. - Курск, 1999. С.329.
35. Правда. 1922, 31 августа
36. История государства и права России/ Под ред. Ю.Л.Титова. М., 2003. С.321.
37. ЦК РКП (б) и союзное правительство о Киргизии. /Сб. документов. - Фрунзе, 1937. С.14.
38. Власть Советов, 1925. №1. С.16.
39. Партархив ЦК КП Киргизии. Ф.10.Оп.2.Ед.хр.8.Л.194
40. Отчетный доклад ревкома. Партархив ЦК КП Киргизии. Ф.195. С.128.
41. ЦГА КР. Ф.20. Оп.1.Ед.хр.3.Л.7-8.
42. Архив Троцкого. Коммунистическая оппозиция в СССР: 1923-1927. Т.4. - М., 1990. С. 189-202.
43. **Казанцева, С.М.** История царской прокуратуры. - СПб., 1993. С.231.
44. Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. - М., 1993. С.62.
45. **Кутафина, О.Е.** Инквизитор: Сталинский прокурор Вышинский. - М., 1992. С.230-248.
46. **Знягохцев, В.** Как узаконили беззаконие // Человек и закон, 1990. №1. С.22.
47. **Лацис, М.Я.** Чрезвычайные комиссии по борьбе с контрреволюцией. - М., 1921. С.65.
48. Известия ЦК КПСС. 1989. №9. С.35-36.
49. Правда. 1917, 10 ноября. С.2.
50. **Алексеев, А., Чупилев, А.** На чем останавливался его взгляд...// Человек и закон. 1987. №4. С.11.
51. Ленин В.И. Полн.собр.соч. Т.36. - М., 1986. С.144-148, 155-158, 162-164.
52. Ленин В.И. Полн.собр.соч. Т.38. - М., 1986. С. 109-110, 115

53. Ленин В.И. Полн.собр.соч. Т.35. - М., 1986. С.29, 127, 86-89
54. Полянский, Н.П. Первые страницы советской науки о суде //Правоведение. 1957. №1. С.107.
55. Булдаков, В.П. Военный коммунизм: идеология и общественное развитие. //Вопросы истории. 1990. №3. С.43.
56. Третьякович, А.А., Хлопаева, М.Е. Укрепление системы советского правосудия в 1919-1921гг. //ИГП, 2006. №12. С.16-17.
57. Мулукаев, Р.С. Организационно-правовые основы становления Советской милиции (1917-1920гг.). - М., 1975. С.3, 106, 5.
58. Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война в Киргизии. 1917-1920гг.: Сб. док. - Фрунзе, 1957. С.3, 428.
59. СУ РСФСР. 1918. №26. С.420.
60. СУ РСФСР. 1918. №15. С.225.
61. Дармаева, В.Д. История становления и развития предварительного следствия //ИГП, 2007. №7. С.32-33.
62. СУ РСФСР. 1917. №4. С.50.
63. СУ РСФСР. 1920. №83. С.407.
64. СУ РСФСР. 1918. №52. С.589.
65. СУ РСФСР. 1918. №85. С.889.
66. История советского уголовного права /А.А. Герцензон, Ш.С. Грингауз, Н.Д. Дурманов и др. - М., 1947. С.68
67. ПАФО. Ф.111. Оп.1. Д.26. Л.15.
68. Положение от 30 ноября 1918г. "О Народном суде РСФСР" //Собрание узаконений и распоряжений Рабочей и Крестьянского Правительства. 1918. №85. С. 889.
69. Третьякович, А.А. Становление системы советского правосудия (1917-1918 гг.) //ИГП, 2006. №9. С. 36-37.
70. Ленин, В.И. Полн. собр. соч. Т.44. - М.,1986. С.327-329.

71. **Папырин, В.В.** Концепция «революционной законности» и особенности ее воплощения в политико-правовой жизни советской России в период НЭПа // ИГП, 2007. №8. С. 35-36.
72. IX Всероссийский съезд Советов // Собрание узаконений РСФСР. 1922. №4. С.42.
73. Положение о судеустройстве РСФСР: Постановление ВЦИК от 11 ноября 1922г. // Собрание узаконений РСФСР. 1922. № 69. С. 902.
74. **Ленин, В.И.** Полн.собр.сочин. Т.45. - М.,1986. С. 189-191.
75. **Трайнин, А.** О революционной законности // Право и жизнь. 1922. №1. С. 24.
76. **Хлопаева, М.Е.** Идея судебного усмотрения в период становления советской власти // ИГП, 2006. №11. С. 40-41.
77. Известия ВЦИК. 1921. 30 декабря.
78. ПА УзФ НМЛ при ЦК КПСС. Ф. 60. Оп. 1. Д. 639. Л. 11, Д. 2181 Л.23-24,27, 14-17
79. Сборник важнейших декретов, постановлений и распоряжений правительства Турк.АССР за 1917-1922гг. – М., 1955. С.217.
80. ПА УзФ ИМЛ при ЦК КПСС. Ф. 60. Оп.1. Д. 218. Л. 6.,7 Д. 3892. Л. 20.
81. **Крыленко, Н.К.** Проекту нового УПК // Еженедельник советской юстиции. 1927. № 47. С. 1471-1473. 1457-1459,1476-1477.
82. **Ширманов, И.А., Крыленко, Н.В.** О ликвидации гарантий в уголовном судопроизводстве // ИГП, 2009. №12. С.27-31.
83. **Сталин, И.** Соч. Т.11. - М., 1949. С.3-5.
84. ЦГА КР Ф.10. Оп. 1. Д.137. Л. 177-178.
85. **Скоробогатова, Н.В.** Правила о примирительно-третейском и судебном рассмотрении трудовых конфликтов 1928 г. // История Государства и Права. 2009. № 2.
86. Постановление ЦИК СССР, СНК СССР от 29 августа 1928 г. «Правила о примирительно-третейском и судебном рассмотрении трудовых конфликтов» // СЗ СССР. 1928. № 56. С. 495.

87. **Лезов, И.Л.** Советский суд в 1917-1940 гг. Дис... канд. юрид. наук. - М., 1998. С. 55. 45-46.
88. **Голлан, Д.** Политическая система Великобритании. - Л., 1952. С. 168.
89. Декреты Советской власти. Т. 1. - М., 1957. С. 20-21.
90. **Городецкий, Е.Н.** Рождение советского государства (1917-1918 гг.). - М., 1987. С. 196.
91. ЦГА Кирг. ССР. Ф. 40. Оп. 9. Ед. хр. 1. Л. 17.
92. **Токарев, Ю.С.** Роль Советов в судебном строительстве (октябрь 1917-го - июль 1918 г.). Проблемы государственного строительства в первые годы Советской России. - Л.: Правовое изд-во, 1973. С. 23.
93. **Алешкина, Э.Н.** Местное Правотворчество в первые годы Советской власти. - Воронеж, 1977. С. 13.
94. **Солженицын, А.И.** Архипелаг ГУЛАГ. Т. I. - М., 1990. С. 295.
95. СУ РСФСР. 1918. №35. С. 471.
96. СУ РСФСР. 1918. №65. С. 710.
97. **Ленин, В.И.** Полн.собр.соч. Т.20. - М.,1965. С. 75.
98. **Данилов, А.А.** Истории инакомыслия в России. Советский период. 1917-1991 гг. - М., 1997. С. 21.
99. Съезды Советов в документах 1917-1936гг. Т.1. С.271, 100.
100. История Советского государства и права Узбекистана. Т. 1. - Ташкент, 1960. С. 483.
101. ПА УзФ НМЛ при ЦК КПСС. Ф. 60. Оп. 1. Д. 1549. Л. 2а.
102. **Иноятов, Х.Ш.** Народы Средней Азии в борьбе против интервентов и внутренней контрреволюции. - М., 1984. С. 197.
103. **Коровин, В.В.** История отечественных органов безопасности. - М., 1998. С. 8.
104. **Гороховский, Н.Н.** Становление и правовой статус военных трибуналов Среднего Поволжья (сен. 1917— 1922). Дис...канд. юрид. наук. - М., 1998. С. 88. 93-94, 131-132, 133-142, 107, 63-64
105. Декреты Советской власти. Т. 4. - М., 1968. С. 400-402.

106. **Никитин, А.Н.** Законотворчество в белой России (1918-1920): общее и особенное // ИГП, 2006. № 7. С. 31-34.
107. СУ РСФСР. 1921. № 51. С. 294.
108. СУ РСФСР. 1921. №62. С. 442.
109. СУ РСФСР. 1921. №78. С. 662.
110. СУ РСФСР. 1920. № 22-23. С. 115.
111. СУ РСФСР. 1922. № 11. С. 98.
112. Прокурорский надзор в Российской Федерации: Учебник / Под ред. Ю.Е. Виноградова. - М., 2000. С. 34.
113. **Черепнина, Н.В.** Проблема цикличности в понимании института надзорной власти в России / Материалы международной конференции. - Ставрополь. 2002. С. 80.
114. **Ванькаев, А.Н.** Прокуратура России: исторический опыт и перспективы // ИГП. 2007. № 15. С. 16-19.
115. **Шобухин, В.** Возникновение и историческое развитие прокурорского надзора в России /У ИГП. 2007. № 14. С. 15-18.
116. **Муравьев, Н.В.** Прокурорский надзор: О его устройстве и деятельности. Т. 1: Прокурорский надзор на Западе и в России. - М., 1984. С. 34.
117. **Мурашин, Г.А.** Органы прокуратуры в механизме советского государства. - Киев, 1972. С. 72.
118. **Бессарабов, В.Г.** Динамика становления и развития прокуратуры. //Право и политика. 2001. № 3. С. 25-37.
119. **Волков, М.И.** Органы прокуратуры и гражданское судопроизводство России: история и современность // ИГП, 2008. № 5. С. 3-4.
120. Декрет СНК РСФСР от 24 ноября 1917 г. № 1 «О суде» // Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства. 1917. № 4. С. 50.
121. Конституции и конституционные акты РСФСР 1918-1937 гг.: Сборник документов. - М., 1940. С. 246-251.

122. **Халыгов, Н.Г.** Историко-правовой анализ становления советской прокуратуры /Консультант Плюс: Технология 3000 (Электронный ресурс). ИГП. 2008. № 9. С. 22-23, 24.
123. **Ленин, В.И.** Соч. Т. 28. – М., 1986. С. 378.
124. СУ РСФСР. 1920. №1. С.7.
125. **Козлов, С.С., Ефима, О.В.** История и тенденция развития прокурорского надзора по делам об административных правонарушениях. // ИГП, 2006. №8. С.36-38.
126. **Ленин, В.И.** О «Двойном» подчинении и законности// Полное собрание сочинений. 5-е изд. – М., 1986. Т.45. С. 197.
127. **Ленин, В.И.** КПСС о социалистической законности и правопорядке. - М., 1986. С.270.
128. Советская прокуратура. История и современность. - М., 1977. С.39.
129. История советской прокуратуры в важнейших документах / Под ред. К.А. Мокичева. - М., 1952. С.46.
130. Советская прокуратура: Сборник документов. - М., 1981. С.40, 15-16, 106-108.
131. **Ленин, В.И.** Соч. Т.33. – М., 1986. С. 329.
132. Вестник ЦИК, СИИ и СТО СССР. 1923. №10. С.311
133. **Басков, В.И.** Прокурорский надзор. - М., 1995. С. 24.
134. ЦГА Кирг. ССР. Ф. 20. Оп.1. Ед. хр. 3. Л. 75-1000. Ед. хр. 1.Л.4.
135. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК. Т.2. - М., 1970. С. 444-449.
136. **Шаршеналиев, А.Ш.** Становление и развитие прокуратуры в Кыргызстане // Вестник КГЮА. - Бишкек, 2009. С.6, 8
137. Свод Законов (СЗ) СССР. - М., 1929. № 50. С. 445.
138. Справочник партийного работника. - М., 1934. № 8. С. 730-731.
139. СЗ СССР. 1032. № 50. С. 298.

140. **Шобухин, В.Ю.** Организационно-правовое регулирование деятельности прокуратуры в советской России // Консультант Плюс: Технология 3000 (Электронный ресурс). ИГП. 2009. №4.
141. **Ференс-Сороцкий, А.А.** Прокурор в гражданском судопроизводстве // Правоведение. 1992. №4. Цит. по: Лаговьер Н.В. Помощь районному и народному следователю: Практическое пособие. - М., 1934. С.46.
142. **Савцкий, В.М.** Кризис прокурорского надзора // Социалистическая законность. 1992. №1. С.32, 64
143. СЗ СССР. 1934. №1. С. 2.
144. **Турчин, Д.А.** Выводы из ближайшей истории органов прокуратуры и следствия // Консультант Плюс: Технология 3000 (Электронный ресурс). Правоведение, 1998. №2.
145. Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик от 5 декабря 1936 г. // Известия ЦИК СССР и ВЦИК. 1936. 6 декабря. № 283.
146. Конституция (Основной закон) Киргизской ССР. - Фрунзе: Киргосиздат, 1938. С. 7, 20, 28.
147. **Сулейманов, А.М.** Историко-правовой анализ совместной деятельности по охране общественного порядка органов внутренних дел и местного самоуправления // Консультант плюс: технология 3000 (Электронный ресурс). История государства и права, 2008. № 18.
148. Собрание узаконений и распоряжений правительства. – М., 1917. № 97. С. 537.
149. **Баранов, В.В.** Организационно-правовые основы деятельности народной милиции Временного правительства России в 1917 году. Автореф. дис... канд. юр. наук. - М., 1993. С.15.
150. **Исманов, Т.К.** Политические, культурно-национальные условия формирования и становления правоохранительных органов Киргизии (1917-1924 гг.) Дис...канд.ист.наук. - Казань, 1991г. С.32-37.

151. Победа Октябрьской революции в Узбекистане. Т.2. - Ташкент, 1972. С.23, 40, 133.
152. Российский сыщик. Главное управление уголовного розыска МВД /Под ред. В.Ерика. - Пермь.1993. С.5
153. **Коконбаева, А.** Советская милиция в борьбе за упрочнение Советской власти в Ферганской долине // Известия Академия наук Уз. ССР. Серия общественных наук» №4 .Т.2. 1958. С.11-16.
154. **Гимпельсон, Е.Г.** Советы в годы интервенции и гражданской войны. - М., 1968. С.321.
155. Декреты Советской власти. Т.5. - М., 1971. С.6-8.
156. ЦГА Уз.ССР.Ф. 36.Оп.1. Д.6-а. Л.72.
157. Известия органов Туркестанского Краевого комитета РКП(б). – Ташкент, 21 октября 1919 г.
158. Декреты Советской власти. Т.7. - М., 1974. С.237-238.
159. ЦГА КР.Ф.126.Оп.1.Д.4.Л.1
160. СУ РСФСР. 1922. №33.С.386.
161. **Токмаков, И.В.** Становление и деятельность органов советской милиции. 1917-1930 гг. (материалов центрального Черноземья): автореф. дис...канд.ист.наук. – Курс, 2003. С.23.
162. ЦГА КР.Ф. 1429. Оп.1Д.5.Л.5
163. Дятленко П.И. Реабилитация репрессированных граждан в Кыргызстане (1954-1999 гг.) - Бишкек, 2010. С.220-224.
164. Постановление ВЦИК и СНК РСФСР 11 августа 1924 г. // Известия ЦИК СССР и ВЦИК, 20 августа 1924 года. №188.
165. ЦГА КР.Ф.20. Оп.1. Д.3.Л.4, Д.1.Л.56-57
166. ЦГА КР.Ф.1428. Оп.1. Д.34.Л.10
167. ЦГА ПД КР.Ф.10 ОП.1.Д.639.Л.231
168. **Боффа, Джузепе.** История Советского Союза. - М.,1990. С.503, 508.
169. Известия ЦК КПСС, 1989. №3. С.145.
170. **Маркс, К. и Энгельс, Ф.** Соч. Т.46. Ч.1. – М., 1970. С.483.